

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 57

*Регіональні економічні, релігійні,
освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми
в загальноукраїнському контексті*

Ніжин – 2010

УДК 821.161.206+94/477/9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 4 від 28.12.2009 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних
робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С. 50) та
історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ко-
вальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор.
НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н.,
проф. Ю. І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., ст. н. співроб. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна;
д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Матвеева; д. мист., ст. н.
співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан;
д. мист., проф., член-кор. АМН України Ю. О. Станішевський; д. мист., проф.
С. В. Тишко; к. мист., доц. О. Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 57 : Регіональні економічні,
релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в
загальноукраїнському контексті / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. –
Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 318 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010
© Самойленко Г. В.

УДК 821.161.109

Н.Н.Арват

Разговорно-просторечный компонент в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин"

У статті розглядаються семантико-стилістичні функції розмовно-просторічної лексики в романі О.С.Пушкіна "Євген Онегін". Відмічається, що вона відображає буденне життя героїв роману, а також авторське ставлення до персонажів, їх дій, предметів, подій, які відбуваються.

Ключові слова: повеса, світське життя.

В статье рассматриваются семантико-стилистические функции разговорно-просторечной лексики в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин", отмечается, что данная лексика отражает бытовой фон жизни героев романа, показывает авторское отношение к персонажам, их действиям, к предметам, а также к происходящим событиям.

Ключевые слова: повеса, светская жизнь.

The semantic and stylistic functions of the colloquial sub-standard vocabulary in the novel by A.S.Puskin are analyzed in the article. It is pointed out that the vocabulary reflects the everyday private life background of the novel's characters and the author's personal attitude to them and their surrounding, as well as to the on-going events.

Key words: beamonde life, a playboy.

Широко известному произведению А.С.Пушкина "Евгений Онегин" посвящено большое количество исследований, рассматривающих различные стороны авторского мастерства [1], но структуру речевого полотна специально еще не описывали.

Речевое полотно любого художественного произведения имеет две составляющие: авторское повествование и речь персонажей. Предметом нашего внимания в данной работе является первое, а именно авторское повествование, либо самостоятельное, либо предваряющее чужую речь или сопровождающее ее авторской

оценкой, типа "...потом на сцену в большом рассеянье, взглянул, **отворотился**, – и **зевнул и молвил**: Всех пора на смену..." [2, с. 18].

В романе "Евгений Онегин" авторское повествование, как самостоятельное, так и предваряющее чужую речь, или в составе чужой речи, насыщено оценочным элементом, в котором представлены характерные черты действия или речи персонажей ("... зовут соседа к самовару, а Дуня разливает чай, ей шепчут: "Дуня, **примечай**" [5, с. 41]. Здесь представлена не только информация о действиях, о чужой речи, но и подтекстовая информация, вытекающая из представленной ситуации (что примечать) "Там будет бал, там детский праздник. **Куда ж поскачет наш проказник?** (с. 14). "Везде **поспеть немудрено** (с. 15). В этих примерах дана авторская оценка действий героя, ведущего активный образ жизни.

В романе "Евгений Онегин" очень выразительно представлен разговорный компонент в авторской речи, наделенный эмоционально-оценочной функцией. Он придает повествованию непосредственность, эмоциональность, живость и сближает автора с читателем. Он выражается как разговорной лексикой в прямом значении, так и нейтральной или книжной в прямом и переносном значении, приобретающих во втором случае оттенок разговорности.

Разговорная лексика в авторском повествовании показывает отношение к персонажу, его действиям, к описываемым предметам и событиям. Поэтому она очень часто эмоционально окрашена, в чем и выражается ее художественно-изобразительная функция при описании состояния или действия человека, а также состояния окружающей среды и авторское отношение к факту, к действию (пренебрежительное, ироническое, одобрительное или нейтральное).

Роман "Евгений Онегин" начинается с размышления главного героя о родственнике (дяде), наследство которого ему предстоит принять. Прежде всего он с огорчением рассуждает: "Какое низкое коварство полуживого забавлять, ему подушки поправлять, печально подносить лекарство, вздыхать и думать про себя: "**Когда же черт возьмет тебя?**" (с. 9). Уже по этому размышлению читатель может оценить наследника как неблагодарного эгоиста и с этим мнением следовать за ним по всем этапам его дальнейшей жизни. Приведя это рассуждение, автор отмечает: "Так думал **молодой повеса**..." (с. 9). Это авторское определение персонажа уже показывает критическое отношение к герою.

Разговорная лексика выразительнее, чем книжная и нейтральная при описании окружающей среды, отношения к факту, к действию, персонажу, описываемым событиям (либо нейтральное, либо пренебрежительное, ироническое, одобрительное и др.). Напр., 1) **время и**

состояние среды: "Спокойно спит в тени блаженной забав и роскоши дитя, проснется **заполдень...**" (с. 25); "В окно увидела Татьяна **поутру** побелевший двор..." (с. 99); "... кругом и шум, **и теснота**" (с. 23); 2) **наименование человека**, включающее оценочный компонент: "Вы, **красотки** молодые, и вас покинул мой Евгений..." (с. 27); "Вы также, **маменьки**, за дочерьми смотрите вслед" (с. 22); "Салонов злой законодатель, ... **обожатель** очаровательных актрис..." (с. 15); "...он был **повеса пылкий**" (с. 26); "Не мог понять, как важный Грим смел чистить ногти перед ним, **красноречивым сумасбродом**" (с. 20); "**Причудницы** большого света, всех прежде вас покинул он..." (с. 27); "Он был **ученый малый**" (с. 11); 3) **состояние человека:** – "... **сперва ей было не до них**" (с. 149); "... на сцену в большом рассеянии взглянул, **отворотился и зевнул**" (с. 18); "**и сердце рвется пополам**" (с. 145); "**вселился бес**" (с. 9); "... когда **не в шутку занемог**" (с. 9); 4) предмет: – "... к нему **записочки несут**" (с. 12); 5) действия: "... толпа **мазуркой занята**" (с. 23); "...**пристроить** девушку **ей-ей пора**" (с. 131); "Онегин **полетел** к театру" (с. 16); "... Куда же **поскачет** наш проказник", везде **поспеть немудрено**" (с. 26). Отметим, что автор неоднократно подчеркивает быстроту действий своего героя (**поскачет, полетел** и подобное).

Разговорная и просторечная лексика придает тексту простоту и создает легкость восприятия того или иного эпизода. Сам главный герой (Онегин) воспринимается как энергичный молодой человек, жаждущий взять от жизни как можно больше.

Описание ситуаций с использованием разговорной лексики воспринимается легко и живо. Автор просто и непринужденно рассказывает о действиях, событиях, обстановке (условиях в ситуации), о герое (нередко с легкой иронией). Автор как будто наблюдает за своим героем и высказывает свое отношение к нему (либо ироническое, либо дружеское). Герой для автора как близкий товарищ, о нем он пишет иногда с симпатией (хотя не всегда).

Разговорная лексика полифункциональна, она называет предмет, человека, действия и др. и одновременно дает оценку описываемому объекту: "... Монсир Аббе, **француз убогий**, чтоб не измучилось дитя, учил его всему шутя" (с. 10). Разговорный оттенок особенно ощущается в наименованиях людей по каким-либо признакам: "**Причудницы** большого света, всех прежде вас оставил он..." (с. 27); "И не попал он в **цех задорный людей**, о коих не сужу, затем что к ним принадлежу" (с. 28); "**Маменьки**, за дочерьми смотрите вслед, держите прямо свой лорнет" (с. 30) (в этом ласкательном слове видится и критика не всегда бдительных людей); "... съезжались со всех сторон **охотники до**

похорон" (с. 32). "Театра злой законодатель и постоянный обожатель очаровательных актрис..." (с. 15).

Немало разговорно-просторечной лексики употреблено в описании действий и состояния человека. Продолжая выше приведенную цитату, добавим: "... Онегин полетел к театру" (с. 16). Значение стремительности действия героя автор подчеркивает глаголом, выражающим степень "обожательства" Онегиным актрис – "полетел". В этом же стиле автор повествует и о других действиях героя: "Отрядом книг **установил** полку, читал, читал, а все **без толку**" (с. 28). Поведение Онегина в театре описывается с помощью не менее выразительных глаголов: "... готов **охлопать** *entrechat*, **обшикать** Федру, Клеопатру, Моину вызвать (для того, чтоб только слышали его) (с. 16). Отмечается вкратце и репертуар театра: "... **блистал** Фонвизин, друг свободы, "... там **вывел** колкий Шаховской своих комедий **шумный рой**" (с. 16). Многозначные слова имеют в разных контекстах разный смысл.

Оценочный компонент отмечается и в глаголах **намарал** ("... чтоб не подумали, что **намарал** я свой портрет" (с. 35) и **тянется** ("... на биржу **тянется** извозчик" (с. 25)).

Разговорный характер ощущается и в наречиях **сперва, встарь, заплодень** и др.: "**Сперва** мадам за ним ходила..." (с. 10); "Ах, ножки, ножки, где вы **ныне?**" (с. 22); "... лицами, убором **ужасно** недоволен он" (с. 18); "... Хотя и заглядывал я **встарь** в академический словарь" (с. 21); "Вот наш Онегин сельский житель, заводов, вод, лесов, земель хозяин полный, а **досель** порядка враг и расточитель" (с. 32) и др.

В романе употребляется немало просторечно-разговорных глаголов: "... когда не в шутку **занемог...**" (с. 9); "... **отворотился и зевнул...**" (с. 18); "**не докучал** моралью строгой" (с. 10); "С кого ж начнет он? Все равно. Везде **поспеть** немудрено" (с. 51); "... что **намарал** безбожно свой портрет" (с. 33); Автор неоднократно подчеркивает быстроту и энергичность действий героя, показывая этим его устремленность, – **полетел, поскакал** и др.

Широко употребляются в тексте романа разговорные обороты речи: **так и быть, в самом деле, слава богу, боже мой!, а все без толку, чего же больше, все равно, черт возьми, думать про себя** (молча), (сидеть) **день и ночь, быть без ума** (увлеченность) и др.

Специфически разговорной является частотная группа наименований человека по различным признакам: родства, положения, состояния и др.: **маменьки, страдалец, сумасброд, повеса, малый** и др.: "И хоть он был **повеса пылкий**"... (с. 26); "Онегин был ... **ученый малый**, но педант" (с. 11); "**маменьки**, за дочерьми смотрите..." (с. 18); "... как важный Грим мог чистить ногти перед ним, красноречивым **сумасбродом**" (с. 20).

Широко употребительно просторечие во всех знаменательных частях речи при обозначении названий людей и предметов.

Автор часто использует разговорно-просторечную лексику в ее многозначности. Сравн.: "Спокойно спит в тени **блаженной** забав и роскоши дитя" (с. 25) – "... но вы, **блаженные** мужья, вы оставались с ним друзья" (с. 14) (в 1 – тень приятная, во 2 – спокойные, ничего не ведающие). Используется и многозначность слова **злой**: 1) "... театра **злой** законодатель..." – "... в минуту **злую** для него" (1 – строгий, 2 – неприятную).

Среди многих черт разговорного стиля необходимо отметить частотную частицу **уж**: "**Уж** темно, в санки он садится..." (с. 15); "... и **уж** заранее зевал, приготавливаясь денег ради на вздохи, скуку и обман" (с. 32); "Как рано мог **уж** он тревожить сердца кокеток записных..." (с. 14); "... а **уж** Онегин вышел вон, домой одеться едет он" (с. 19); "В поле **уж** темно" (с. 55); "Предчувствий горестных полна, ждала несчастья **уж** она" (с. 103).

Мы привели далеко не весь просторечно-разговорный материал, отмеченный в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин". Но и представленное показывает, что просторечие, как часть лексики русского языка, обладает яркой выразительностью и широко используется в художественной литературе высшего уровня.

Оно окрашено национальным русским колоритом, именно в этом его ценность. Его использованные в русской классической литературе свидетельствует о том, что оно является неотъемлемым компонентом русской речевой культуры.

Помимо разговорной лексики, в романе широко используются разговорные обороты речи.

1. что вы? где вы? – Мои богини, **что вы? где вы?** (с. 16) (при встрече)
2. боже мой – Но **боже мой**, какая скука... (с. 9)
3. день и ночь – С больным сидеть и **день и ночь** (с. 9)
4. как мы (я) ни бились – Не мог он ямба от хорея, **как мы ни бились**, отличить (с. 12)
5. в самом деле – Вдруг получил он **в самом деле** от управителя доклад... (с. 31)
6. слава богу – ...Но воспитаньем, **слава богу**, у нас немудрено блеснуть (с. 11)
...Но застрелиться, **слава богу**, попробовать не захотел (с. 26)
7. все без толку ... читал, читал, а **все без толку** (с. 28)
8. так и быть ... но **так и быть**, рукой пристрастной прими собранье пестрых глав... (с. 7)

9. быть без ума	Во дни веселий и страданий я был от балов без ума (с. 10)
10. добрый приятель	Онегин, добрый мой приятель , (добрый малый) родился на берегах Невы (с. 10)
11. (все) без толку	...читал, читал, а все без толку (с. 28)
12. все равно	С кого ж начнет он? Все равно ,... везде поспеть немудрено (с.15)
13. думать про себя (молча)	... вздыхать и думать про себя (с. 11)
14. черт возьми	когда же черт возьмет тебя (с. 11)
15. не в шутку + глагол	Мой дядя... когда не в шутку занемог ... (с. 19)
16. судьба хранила (кого)	Судьба Евгения хранила ... (с. 10)
17. строгая мораль	... Не докучал моралью строгой (с. 10)
18. чего вам боле?	Чего вам боле , свет решил, Что он умен и очень мил (с. 11)

Список может быть продолжен.

Рассмотрение разговорно-просторечного компонента русского языка в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин" показало, что этот речевой слой, довольно устойчив в практике общения, переходит из поколения в поколение, оставаясь актуальным в любое время и пополняясь новыми единицами, утрачивая устаревшие. Этот речевой слой, переживая развитие, связанное с утратой одного и приобретением другого, зеркально отражается в художественной литературе и показывает эволюцию языка в практике речевого общения.

Литература

1. Бродский М. Л. Евгений Онегин / М. Л. Бродский. – М., 1957.
2. Виноградов В. В. Язык Пушкина / В. В. Виноградов. – М. ; Л., 1935.
3. Винокур Г. О. Слово и стих в "Евгении Онегине" / Г. О. Винокур / Пушкин. Труды МИФЛИ. – М., 1941.
4. Ефремов А. В. Язык и стиль романа Пушкина "Евгений Онегин" / А. В. Ефремов // Русский язык в школе. – 1959. – № 5.
5. Пушкин А. С. Евгений Онегин / А. С. Пушкин // Пушкин А. С. ПСС : в 10 т. – М. : Наука, 1964. – с указанием стр. в тексте.
- Т. 5. – [3-е изд.]. – М., 1964. Далее цитируем по этому изданию.

Джерела формування літературної дихотомії "столиця – провінція" у творчості Гоголя ніжинського періоду

У статті досліджуються витoki літературної дихотомії "столиця/провінція" у Гоголя, акцентується увага на особливостях формування петербурзького міфу в умовах ніжинського буття.

Ключові слова: гоголівська урбанія, міф Петербурга, модус провінційного міста, художня модель міста, міфологема Міста.

В статье исследуются истоки литературной дихотомии "столица/провинция" у Гоголя, акцентируется внимание на особенностях формирования петербургского мифа в условиях нежинского бытия.

Ключевые слова: гоголевская урбания, миф Петербурга, модус провинциального города, художественная модель города, мифологема Города.

The article deals with the sources of literary dichotomy the capital/province in Gogol's work. Attention is paid to the forming of Petersburg's myth in Nizhin's surroundings.

Key words: Gogol's urbany, myth of Petersburg, modus of provincial city, artistic model of city, miphologeme of the City.

На особливу увагу заслуговує вивчення проблема "Гоголь і місто", значення й окремі аспекти якої розглядаються у дослідженнях Т.Агаєвої [1], Ю.Барабаша [2], М.Вайскопфа [3], М.Віролайнен [4], В.Кривоноса [5], Ю.Манна [6], С.Овечкіна [7]. Попри усю вагомість зробленого, багато чинників, під впливом яких формувався художній простір Гоголевого міста, потребують подальшого уточнення й детального аналізу. Витoki гоголівської урбанії варто шукати в реаліях ніжинського буття, оскільки саме тоді виявився свідомо цілеспрямований інтерес митця до довкілля, тоді закладалися підвалини художньої моделі, зокрема, у його свідомості формується образ міста й авторська модель світу.

Концептуальні дослідження М.Бахтіна, Ю.Лотмана, В.Топорова відкрили широкий спектр неоднозначних факторів, які вплинули на формування художнього образу міста, в тому числі провінційного. Хронотоп такого міста у романах ХІХ ст. був місцем подій. На думку М.Бахтіна, провінційне містечко позбавлене історичного поступу часу, воно функціонує лише як місце "циклічного побутового часу", метафорично замкненого колом – "колом дня, колом тижня, колом місяця, колом всього життя". У ньому немає "подій, а лише повторювані

"бування". У творах Гоголя провінційне місто маркується "буденно-життєвським побутовим циклічним часом", ознаки якого "прості, грубо матеріальні, міцно зрослися з побутовими локальностями: з будиночками і кімнатами містечка, сонними вулицями, пилом і мухами, клубами, більярдними і інш." [8, с. 181–182].

Важливе місце у структурі типів художнього простору у творах Гоголя. Ю.Лотман відводить простору провінційного міста. У "Старосвітських помещиках" просторовий, структурний і смисловий виміри визначаються неоднаково: Товстогубами – як "своє"/"чуже", оповідачем – як "тут" (холодний світ Петербурга)/"там" (теплий затишний світ старосвітських поміщиків). У "Повести о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" локус розмежованого парканами Миргорода заповнюють предмети побуту, які мають власників, що перетворює місто на ізольовані мікросвіти [9, с. 276]. Але "дуракам закон не писан" – конфлікт світів Івана Івановича та Івана Нікіфоровича оприявнюється як на побутовому рівні через порушення кордону (тин з перелазом), так і на моральному, це та духовна прірва, яка роз'єднує людей, змушуючи автора висновувати: "Скучно на этом свете, господа!" [10, т. II, с. 276].

Дослідження Ю.Манном смислової багатозначності образу міста сфокусоване на "трьох іпостасях гоголівського образу міста: "вещественный город" у його гротескному вираженні і з очевидною тенденцією до есхатології...; внутрішнє місто морального самовиховання, також не позбавлене есхатологічного відбитку..., і, нарешті, місто в аспекті майже чистих веселощів, кумедного комізму". Гоголезнавець схильний вважати визначені аспекти загальниками творчості письменника, що, "дані відпочатково, існують буквально з перших його творів", співвідношення і вага яких змінювалися в процесі еволюції письменника [6, с. 500].

Духовні запити Гоголя, який намагався у своїй уяві створити ідеальний образ світу, стимулювалися ще з гімназичних років потребою накопичувати знання про географічний простір, у якому Петербург постає як мета ("во сне и наяву мне грезится Петербург, с ним вместе и служба государству" [10, т. X, с. 83]) і знак долі ("судьба загонит в Петербург, откуда навряд ли залучу когда-либо в Малороссию. Да, может быть, мне целый век достанется отжить в Петербурге, по крайней мере такую цель начертал я уже издавна" [10, т. X, с. 111]). Він слугує каталізатором романтичних мрій ("мысленно пересказываю в Петербург, ... брожу ... по бульварам, люблюсь Невою, морем" [10, т. X, с. 85], "ставлю мысленно себя в Петербурге, в той веселой комнатке окнами на Неву" [10, т. X, с. 101]), сподівань увійти до кола близьких за духом друзів ("я внесен уже в ваш круг. Мое имя, я думаю, помнится

между вами, и, может быть, по какому-то тайному сочувствию, кто-нибудь из друзей твоих наименит меня, как друга их друга, предугадывая, что он также добр" [10, т. X, с. 98–99]). Подібне прагнення цілком узгоджується з думками Чичикова у другому томі: "Видеть свет, коловращение людей кто что ни говори, есть как бы живая книга, вторая наука" [10, т. VII, с. 54]. Схожими настроями насичені листи М.Гоголя з Ніжина до Г.Висоцького, який на той час уже перебував у Петербурзі. Неможливість негайного здійснення мрії породжували у Гоголя-гімназиста відчуття самотності ("совершенно один" [10, т. X, с. 81], "осиротел и сделался чужим в пустом Нежине"). Провокovanі ніжинським буттям негативні емоції трансформувалися у ледве не екзистенційну картину світу із загубленою в ньому людиною: "Я иноземец, забредший на чужбину искать того, что только находится в одной родине, и тайны сердца, вырывающиеся на лице жадные откровения, печально опускаются вглубь его, где такое же мертвое безмолвие" [10, т. X, с. 97]. Водночас і Петербург викликає у невдоволеного своїм станом Гоголя ("до вступления в службу, до приобретения, можно сказать собственного постоянного места" [10, т. X, с. 83]) не менший страх – від стурбованості побутового характеру ("каковы там квартиры? Что нужно платить в год", "что стоит в год отопление их"), фінансових питань ("как значительны жалованья") і чи не забиратиме служба "в присутствии" весь час – до фаталістичного усвідомлення себе іграшкою в руках долі: "Не знаю, сбудутся ли мои предположения, буду ли я точно живать в таком райском месте, или неумолимое веретено судьбы зашвырнет меня с толпою самодовольной черни (мысль ужасная!) в самую глушь ничтожности, отведет мне черную могилу неизвестности в мире". Сформоване у ніжинський період переконання у своїй особливій місії змушує Гоголя долати страх невизнання. Не зможуть стати на заваді й побутові проблеми, хоч Г.Висоцький "порядком пугнул и пугащал" рівнем столичних цін, яких у "доброй нашей Малороссии ужаснулись ... и убоялись". Це для інших буде перешкодою, саме тому "многие из самых жарких желателей уже наостряют лыжи обратно в скромность своих недалких чувств и удовольнились ничтожностью, почти вечною ... в самой неизвестности пропадут их имена", тоді як Гоголь переконаний: "Не знаю, может ли что удержать меня ехать в Петербург" [10, т. X, с. 101].

Про невситимий інтерес до великого міста і пов'язаних з цим сподівань свідчать ранні листи Гоголя з Петербурга. У першому з них він не приховує розчарування від знайомства з містом, про яке стільки мріяв: "Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал, я его воображал гораздо красивее, великолепнее" [10, т. X, с. 136–137]. Через декілька місяців, 30 квітня 1829 р., листи Гоголя, суттєво

знизивши негацію емоцій, стають інформативнішими: Петербург не схожий на жодну з європейських столиць, адже кожна "характеризуется своим народом, набрасывающим на нее печать национальности". Петербург, навпаки, не має свого колоритного образу, не має "никакого характера: иностранцы, которые поселились сюда, обжились и вовсе не похожи на иностранцев, а русские в свою очередь обыностранились и сделали ни тем ни другим. Тишина в нем необыкновенная, никакой дух не блестит в народе". І далі наводиться статистика у дусі ніжинського професора історії та статистики К.А.Мойсеева: "Город довольно велик... Дома здесь большие, особливо в главных частях города, но не высоки, большею частию в три и четыре этажа, редко очень бывают в пять, в шесть только четыре или пять по всей столице..." [10, т. X, с. 139]. Водночас у художньо-образному світі Гоголя твориться міф Петербурга, "важливою компонентою" якого, на переконання Ю.Барабаша, є "позиція людини зі сторони, з провінції, з національної окраїни. Так сприймав "Петембург" коваль Вакула. Так само почувається посеред "этой кучи набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности", серед "диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности" ("1834") і сам Гоголь. І навіть пізніше, в "Петербургских записках 1836 года", про Москву, погодимося, міркує не петербуржець, а про Петербург – не москвич, це, якщо завгодно, **третій** погляд, погляд на обидві столиці з Ніжина..." [2].

Особливе місце у художній свідомості й творчості більшості представників ніжинської школи займав Петербург. Формуванню такого ставлення до столиці великою мірою посприяла орієнтація навчального закладу на цілеспрямовану підготовку чиновників для служби на благо імперії, художнім синонімом якої бачився Петербург. Ініціацію великим містом пройшли майже всі вихованці Гімназії. Зі столичним життям пов'язувалося сформоване в юнацькі роки переконання, що тільки там достатньо можливостей і пропозицій для забезпечення реалізації мрії. Такої думки дотримувалися й провінційні персонажі творів представників школи. Так, один героїв Є.Гребінки згадував: "Вчися, друже мій, – часто до мене промовляла покійниця бабуся, коли я ще був дитиною, – вчися, виростеш та будеш розумним, поїдеш до Петербургу на службу, почнеш носити шитий мундир, заживеш в золотых покоях на самій Петербурзькій стороні, на самій Дворянській вулиці" [11, с. 389]. Це збігається з мріями іншого героя згаданого автора, позбавленого власного імені "провінціала", якого приваблювали широкі перспективи великого міста – "я людина молода і мені треба зробити кар'єру" [12, с. 432]. У творчій уяві М.Прокоповича далека столиця постає північним форпостом Російської імперії. У ранньому вірші "Город" він говорить про появу Петербурга "на земле получужой" з волі "полубога" Петра І.

Топос міста визначений досить промовисто – "Європы у порога" [13, с. 272], що узгоджувалося із формованою на просвітницьких засадах імперською ідеологією. На думку Ю.Лотмана, поява Петербурга на окраїні землі символізує розрив з патріархальною Руссю [14]. Вірш Прокоповича, написаний у традиції імперської міфотворчості, оспівує ідеальне місто, заснуване монархом: "Держит он в руке могучей / Богатырское копьё, / И горит его за тучей / Золотое острие". Нове місто мислиться творінням нового світу, перед яким, визнавши, має схилитися старе й віджиле: "Дряхлый мир ему дивится, / Сам спешит по лону вод / Исполину поклониться, / И дары покорно шлет" [13, с. 273]. Назва "Города", як втілення рукотворного ідеального світу, прямо не зазначається – "красавец полуночи", "могучий град". Метонімічною топікою ("опоясался Невою", "у ног его ... волны финские кипят"), поінтенсифікованою метафоричним обрамленням ("Москвы державный брат"), вірш М.Прокоповича формує символічний образ могутнього воїна на краю землі – Петербурга. Введення у художній простір поезії образу Москви узгоджується з романтичною естетикою. Своєрідність романтичної природи створених поетом образів двох міст обумовлена їхньою здатністю спільно – родина (брат/сестра) окремо – утвердити могутність держави.

Суголосні думки лунали і у творах більш відомих письменників XIX ст. Так, наприклад, М.М.Загоскін бачив Росію "велетенським колосом, якому Петербург слугує головою, а Москва серцем" [15].

Водночас витворена колишніми ніжинськими гімназистами художня модель міста здатна "метафорично приймати на себе вираження зовсім не просторових відносин" [9, с. 252]. Зіставленням Петербурга і Москви формується міфологема гендерного рівня (чоловік/жінка): "Москва женского рода, Петербург мужеского. В Москве всё невесты, в Петербурге всё женихи", родинних зв'язків (мати/син): "На семьсот верст убежать от матушки! Экой востроногой какой!" у "Петербургских записках 1836 года" М.Гоголя [10, т. VIII, с. 178, с. 177], а також (сестра/брат) у вже згаданому "Городе" М.Прокоповича.

Засвоєні з гімназичних років уявлення про можливість задоволення духовних запитів, творчої реалізації лише в столиці відбиваються і у творах, і в епістолярії колишніх вихованців ніжинської школи. Не для всіх ніжинських гімназистів Петербург став здійсненою мрією. Про гімназиста першого випуску Г.Садовничого, співучня Г.Висоцького, який шукав щастя у Петербурзі, Гоголь писав до товариша: "Ваш кандидат Садовничий осрамлен: приехавши сюда, подавал прошение о принятии его в писцы правления; ему отказали и теперь он до сих пор шатается у Билевича" [10, т. X, с. 88]. Талановитий В.Забіла на схилі життя не міг похвалитися своїми здобутками, доживав віку у далекій від

столиці повітовій Борзні. В українській глушині він із гіркотою іронізує над своєю мрією у "посланні" до Т.Шевченка: "Я б ще побув в Петенбурсі / І побував би в вашій бурсі, / Що Академією зовуть. / Побачив би тебе, Тараса, / Того, що написав Торквата Тасса..." Образ світу в Забілі постає у двох вимірах, що відповідає романтичній естетиці: розмаїтий, далекий, недосяжний і обмежений, вибудований на зіставно-антитетичному паралелізмі: "Дак що ж робить, не маю доли, / Живу у світі, як в неволі, / Як пташка в клітці, так і я! / Співають пташки і в неволі, / Да все не так, як би на волі..." [16]. Мотив долі є провідним у побудованому на романтичному протиставленні "посланні": насиченому творчістю, спілкуванням петербурзькому життю дисонує самотнє існування ліричного героя, самоідентифікованого В.Забілою як "безталанний". У поезії разом зі згадкою про композитора М.І.Глінку, мистецтвознавця В.І.Григоровича, скульптора і живописця Ф.П.Толстого, за назвою відомого твору міститься вказівка на Н.Кукольника. Перші варіанти згаданого "Торквата Тасса", як відомо, були ним написані ще в Гімназії. Зваживши на спогади випускника 1826 р. В.Любича-Романовича про написання Н.Кукольником першої трагедії "Торквата Тассо" ще при ньому [17] й звичку Кукольника читати свої твори товаришам, можна гіпотетично припустити, що з окремими її фрагментами В.Забіла, який залишив навчання навесні 1825 р., був знайомий із Гімназії. Саме в той час його однокласник Гоголь повідомляв батьків про свої "сочинения", які він готувався їм представити, що свідчить про досить активну творчу діяльність юних літераторів.

Серед тих випускників Гімназії, яким у Петербурзі не пощастило уповні виявити свої здібності, був і найближчий товариш Гоголя Микола Прокопович. У листі до О.Данилевського Гоголь повідомляв з Риму (1838) про справи М.Прокоповича і його відверте визнання, що "совершенно жилась с своею незаметною и скромною жизнью..." у столиці [10, т. XI, с. 148]. Доля товариша була Гоголеві небайдужа, тому він не залишав спроб спонукати його до творчості. У листі до П.Плетньова міститься і характеристика творчих здібностей гімназичного товариша, і прохання: "Мне бы очень хотелось, чтобы ты отыскал Прокоповича и умел склонить его взяться за перо повествователя. Из всех тех, которые воспитывались со мною вместе в школе и начали писать в одно время со мной, у него раньше, чем у всех других, показалась наглядность, наблюдательность и живопись жизни. Его проза была свободна, говорлива, всё изливалось у него непринужденно-обильно, всё доставалось ему легко и пророчило в нем плодovitейшего романиста. Он задремал теперь, я это знаю; он дал заснуть в себе желанию действовать на поприще просторном, самый круг его стал тесен и перед ним мало жизненного поля для наблюдений. Но

жизнь везде жизнь, и чем меньше ее простор и теснее ее круг, тем основательней и глубже он может быть нами исследуем и проникнут" [10, т. VIII, с. 426]. Гоголь і сам переконував Прокоповича зайнятися літературною діяльністю, для якої у Петербурзі, на противагу провінції, широкі можливості: "В Петербурге всё можно сделать, все под рукою: не нравится служба, – перемены и бери другую. Притом, как бы ни было, ближе к людям, ближе к миру литературному и крещеному. В провинции этого нельзя сделать. Захочешь писатоночки, есть типография и книгопродавцы, всё перед глазами. Я уж и не говорю о многих других удобствах и о том, что жаль оставить Петербург" [10, т. XI, с. 61].

Водночас притаманний місту особливий темп життя, на його думку, здатний гальмувати розумові порухи. Петербург видається Гоголю вмістилищем думок і новин, циркулювання яких визначається алгоритмом "зима – літо". Проте на відміну від природного циклу інтелектуальне поживлення починається тоді, коли завмирає життя природи: "Размен мыслей, новостей и впечатлений у нас производится только зимою. Зимой всё соединяется в общества, в города; всё расходится быстро, всё узнается всеми до последней мелкой сплетни". Влітку, навпаки, "всё гаснет и дремлет; сообщения людей исчезают: один на Кавказе, другой за границей, третий зарылся в деревенское захолустье. Слухи движутся лениво, новости и вести едва доносятся; шум и крики, способствующие огласке, умолкают все. Сообщенья нет: все разъед<ин>ено" [10, т. XII, с. 50]. Саме такі обставини, на думку М.Гоголя, перешкоджали поширенню його творів, про що він писав у листі до М.Прокоповича 1842 р.

Свідоме протиставлення столиці і провінції було властиве не лише Гоголю й іншим представниками ніжинської школи. Дихотомія "провінція/столиця" як частина державної моделі XIX ст. була досить експліцитною, незважаючи на спроби після 1812 р. змінити усталений погляд на провінцію. Суспільні уявлення про неї майже не змінилися, хоча з негативними проявами, породженими економічною, культурною відсталістю віддалених від столиці провінційних міст, у тому числі й Ніжина, намагалися боротися представники держави: городничі, жандарми, предводителі дворянства. Іншим, не менш важливим фактором впливу на формування уявлень про провінційне місто слугує реальність самого міста – його одноманітне життя, добре знайоме ніжинським гімназістам.

Тривіальність провінційного буття у гімназичному середовищі, яке в умовах Ніжина набуло статусу "культурного гнізда" (М.Піксанов), сприймалася критично: "Как тяжело быть зарыту вместе с созданиями низкой неизвестности в безмолвие мертвое!" [10, т. X, с. 98]. Ніжинські

вихованці бачили себе здебільшого поза межами провінційного життя і його побуту, намагалися "вписати" себе в ареал насиченого подіями, духовністю, культурними надбаннями великого міста й, зокрема, столиці. Тому зрозумілі слова Гоголя, адресовані Г.Висоцькому: "Ты знаешь всех наших существователей, всех, населивших Нежин... И между этими существователями я должен пресмыкаться..." [Там само].

На характерну рису провінціала вказував Є.Гребінка: "Майже всі провінціали рішуче не визнають себе провінціалами; вони всупереч здоровому глузду говорять: "Які ми провінціали?!" – і дуже сердяться, якщо хтось почне їм у цьому суперечити" [18, с. 432].

Саме ніжинські реалії спонукали гімназистів, більшість із яких були вихідцями з провінційних міст чи дворянських садиб і гарно засвоїли притаманні їм звичаї, манери та неквапний ритм, до художньої творчості. Герой Є.Гребінки тонко підмічає, наскільки відрізняються поведінкові коди провінціала і столичного мешканця, особливо якщо це стосується тонких особистих відносин. Гостям, які відвідали "хорошого человека", має відкритися істина про нібито випадково загублений молодію дружиною коштовний браслет, яка насправді виручені від його продажу гроші віддала коханцеві. Автор зауважує: "Гості, передчуваючи домашню сцену, вхопилися за капелюхи і тихо прокрадалися до дверей. Трапись подібна пригода в провінції, гостей не випросили б за двері" [19, с. 141].

Художня парадигма "столиця/провінція" у літературі базувалася на позатекстовій реальності й визначалася естетикою класицистичного мистецтва та ідеями просвітників. Відтворене Мольєром життя провінційного міста у "Тартюфі" протягом майже всього ХІХ ст. формувало уявлення про місто-периферію, у якому панують культурна й економічна відсталість, віджилі погляди й звичаї, уповільнений плин життя з атмосферою нудьги, буденними заняттями, характерними для поміщицько-дворянського побуту, що давало підстави для його сатиричного зображення: "Столиця вже доволі сміялася над провінцією й "деревенщиной"... Як не малюйте нам правильно провінцію, все одно вона видаватиметься карикатурою, тому що вона не в наших звичаях" [20]. Дами провінційного міста N з "Мертвых душ" Гоголя так само, як і петербурзькі, вирізнялися "необыкновенною осторожностью и приличием в словах и выражениях. Никогда не говорили они: "я высморкалась, я вспотела, я плюнула", а говорили: "я облегчила себе нос, я обошлась посредством платка". Характеристикою провінційного, зокрема жіночого, середовища слугувала і російська мова спілкування, з якої "чтоб еще более облагородить..., половина почти слов была выброшена вовсе из разговора, и потому весьма часто было нужно прибегать к французскому языку" [10, т. VI, с. 159].

На формування поведінкового коду майбутніх столичних чиновників і митців впливали також і літературні зразки, як, наприклад, персонаж комедії М.Загоскіна "Господин Богатов, или Провинциал в столице", який, опинившись у Петербурзі, наслідував столичні звички, видавав себе за галломана. Популярність цього твору серед гімназистів підтверджується листом Гоголя (22 січня 1824 р.), у якому він прохав батьків надіслати текст п'єси для аматорської постановки [10, т. X, с. 45].

Варто зазначити, у гімназичному середовищі настроями, пов'язаними з петербурзьким буттям, починали перейматися досить рано, вихованці збирали інформацію про далеке місто, обмінювалися нею. Так, у листі до О.Данилевського Гоголь повідомляє: "Ты не знаешь, теперь я осветился новыми знаниями и новыми сведениями о нашем любезном С.Питере" (17 серпня 1825 р.) [10, т. X, с. 61]. Мрії про Петербург ставали виразнішими, оскільки живилися чутками про можливий переїзд до Петербурга І.С.Орлая. Гоголь цікавиться у матері: "Иван Семенович Орлай еще и не собирался ехать в С.Петербург, оттого что, по его словам, не получил о сю пору разрешения от министра и не знает ничего, что еще его ожидает.... Справедлива ли весть, что ему в С.Петербурге есть место генерал-штаб-доктора, и ежели точно справедлива, то вы напишите ко мне; здесь никто и сам он о сем ничего не знает" [10, т. X, с. 60–61]. Відомості про іншу впливову особу хвилюють Гоголя. У квітні 1826 р. він повідомляє матері новини: "Тут ходят вести, будто его высокопревосходительство Дмитрия Прокофьевича приглашают в Петербург", що, вочевидь, посилює відчуття самотності Гоголя, який у цьому ж листі зізнається: "Мы теперь живем в совершенном забытьи: все разъехались, и я один почти как безумный бегаю по музеумам, попеременно заглядывая в окно, нет ли от вас какой родимой весточки..." [10, т. X, с. 66].

Модус провінційного міста передбачає можливість вибору лінії поведінки відповідно до того, приймає людина правила життя в таких умовах чи ні. Залежно від вибору пристосовується до них чи, навпаки, формується стійке бажання вирватися, що визначається спектром внутрішніх почувань: сумом, фізичним дискомфортом, самотністю, ізолюваністю, станом безвиході, нудьгою. Для більшості представників ніжинської школи, у тому числі й Гоголя, вихід бачився лише в одному – самореалізації в Петербурзі, що особливо оприявнюється в його листуванні з Г.Висоцьким. Закладена в них опозиція "Петербург – провінція" відчутна на всіх рівнях: **емоційному** – спілкування ("есть кому ждать меня, есть кому встретить родным приветствием и облеснуть лицо светлою радостью")/самотність ("скучное уединение", "осиротел и сделался чужим в пустом Нежине", "мертвое усыпление

годи́чное в Нежине, от ядовитого истомление вследствие нетерпения и скуки"); **просторовому** – перешкоди, як і чітко визначеної межі для досягнення мети, немає ("странное свойство человека! – чем более преград, тем более он летит туда", "слово об моем согласи на ваше намерение отправиться за границу", "год, думаю, в Петербурге; но впрочем я без тебя не останусь в нем: куда ты, туда и я")/вимушене перебування в Ніжині ("мертвое усыпление годи́чное в Нежине, от ядовитого истомления, вследствие нетерпения и скуки", "не знаю, как-то на следующий год я перенесу это время"; **побутовому** – досягнення побутового комфорту і реалізація певних мрій можливі лише в Петербурзі ("веселая комнатка с окнами на Неву", "нельзя ли заказать у Вас в Петербурге портному самому лучшему фрак для меня", "поштите самое отличное фрака по последней моде", "какой-то у вас модный цвет на фраки? Мне очень бы хотелось сделать себе синий с металлическими пуговицами")/одноманітне життя Гімназії та її мешканців, форма одягу гімназистів ("гимназия наша заселена все семействам. Всем чиновниками пришла блажь жениться", "Кукольник наш ходит теперь с бритою головою (опасаясь, верно, плотоядных животных) ... заказал красную шапочку и этим точно охарактеризовал себя", "черных фраков у меня много, и они мне так надоели, что смотреть на них не хочется"); **подієвому** – діяльність кола однодумців ("желаю знать тебя в кругу твоих друзей, где не скрываешься и где ваши занятия всегда радостны", "ваши разговоры и целые происшествия замечательного дня")/застигле ніжинське життя ("уже два дни экипаж стоит за мною") [10, т. X, с. 97–103].

Комплекс художніх уявлень Гоголя про місто формувався на основі безпосереднього досвіду та вражень, що підтверджується його листуванням з колишніми гімназистами. Так, у листі до гімназичного товариша В.Тарнавського (2 жовтня 1833 р.) він згадує: "Житомир! Клянусь Иисусом, если мне не во второй раз приходится произносить его имя. Один раз, когда Моисеев спрашивал урок, а другой – ныне". Гоголю цікаві враження приятеля від цього провінційного міста, йому важливо зрозуміти, як той сприймає нове для себе середовище, тому вимагає "подробного описания этого города", але такого, "чтобы это описание не пахло кафедрой!" [10, т. X, с. 279].

Невід'ємною частиною життя Гоголя і реалізацією гімназичної мрії побачити світ стали його закордонні мандри. У листі до М.Прокоповича він ділився враженням від побаченого у Європі, яка вражає відразу, як тільки "въедешь в ворота, в первый город". Згадані у листі європейські міста сприймаються Гоголем по-різному і наділяються індивідуальними, з етнографічним відтінком характеристиками: "Из город<ов> немецких после Гамбурга лучше других – Фра<нкфур>т. Это – городок

щоголь. Прелестнейший сад окружает весь город и служит ему стеною. Говорят, в нем жить весело, особливо зимою; но я имею антипатию к жидовским городам. Веселее всех других в продолжение лета Баден-Баден <...> Его местоположение так картинно, что можно только кистью, а не пером нацарапать. Город между горами раскинут на уступе одной из них. Магазины, театр, зала для балов, всё в саду и все вместе <...> Города швейцарские мало для меня были занимательны. Ни Базель, ни Берн, ни Лозанна не поразили. Женева лучше и огромнее их и остановила меня тем, что есть что-то столично-европейское" [10, т. XI, с. 62]. Значно більшу цікавість Гоголя викликали міста з давніми культурними традиціями: "Я прожил почти месяц в Бадене довольно весело, потому что встретил много знакомых. Почти каждый дом облеплен афишами и объявлениями о книгах, печатанными в Париже на желтой бумаге буквами страшной величины....", або пов'язані з іменами видатних письменників: "Сегодня поутру посетил я старика Волтера. Был в Фернее" [10, т. XI, с. 62–63].

Відомо, що у житті Гоголя важливу роль, крім Петербурга й Парижа, відігравали Москва, Рим, Єрусалим, які разом із Миргородом стали базисом для формування міфологеми Міста у його художньому світі. Її важливим компонентом є провінційне місто NN, топос якого географічно визначити важко. У чорнових записах до першого тому "Мертвих душ" Гоголь накреслив просторові і смислові обриси міста: "Идея города. Возникшая до высшей степени Пустота. Пустословие. Сплетни, перешедшие пределы, как все это возникло из безделья и приняло выражение смешного в высшей степени" [10, т. VI, с. 692]. Гоголь у листі до Жуковського від 15 травня 1836 р. писав: "Провинция уже слабо рисуется в моей памяти, черты ее уже бледны" [10, т. XI, с. 45]. Саме таким невизначеним є місце дії у "Ревізорі" та "Мертвих душах". На думку С.Венгерова, у їхній основі лежать реалії українського життя, саме "малоросійські враження" надихнули Гоголя на написання "Ревізора". Дослідник переконаний: "Провінцію" Гоголь, звичайно, міг зобразити тільки свою рідну, миргородську, ніжинську, полтавську", наголошуючи: "Дія відбувається не в безбарвному російському повітовому містечку, не в статечній одвічно безпробудно-сплячій Чухломі, а саме в Ніжині або навіть Миргороді" [21, с. 133].

Подібна точка зору має своїх прихильників, але й залишається дещо гіпотетичною, потребуючи доказових підтверджень застосування у художній творчості набутого Гоголем у ранній юності життєвого досвіду та книжних знань. Зауважимо, що засвоєні саме за гімназичним підручником відомості про Миргород йому знадобилися. Гоголь обрав за епіграфи до збірки "Миргород" дві характеристики провінційного міста: стислий перелік наявних у місті канатної фабрики, цегляного

заводу, вітряків і млинів з підручника географії Зябловського й обивательське захоплення заїжджого мандрівника місцевими бубликами.

Своєрідний міф провінційного міста (Миргорода, Полтави, Ніжина) твориться Гоголем через зображення соціального середовища, предметів матеріальної культури, духовних запитів, релігійних уявлень. На цьому наголошує С. Венгеров, обстоюючи думку, що герої "Ревізора", ментально більш "малоросійські", ніж російські, органічно вписуються у "те реально-життєве тло, без якого неможливе навіть саме типове зображення і якого ... так потребував автор "Ревізора", і яке "дане не загальноросійською дійсністю, а малоросійською" [Там само].

Міфологема Міста у художньому світі Гоголя набуває чітких обрисів лише з урахуванням провінційного Ніжина, якому присвячений один з перших рукописних творів – сатира "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан". Критична оцінка провінції з її інколи недолугим абсурдним прагненням наслідувати столицю, висміювання вад, недоліків, думок, вчинків її мешканців – "дуракам закон не писан" – визначала жанр і теми, до яких Гоголь буде звертатися у наступних творах.

Література

1. Агаєва Т. І. Гоголівський міф про Петербург: До 185-річчя з дня народження М.В.Гоголя / Т. І. Агаєва. – Чернівці : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1994. – 23 с.
2. Барабаш Ю. "Художник петербургский!" [Електронний ресурс] / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 2002. – № 1. – Режим доступу: <http://magazines.ru/authors/b/barabash/>.
3. Кривонос В. Ш. Городской фольклор в "Мертвых душах" Гоголя / В. Ш. Кривонос // Н. В. Гоголь: Материалы и исследования. – М. : ИМЛИ РАН, 2009. Вып. 2. – 2009. – С. 357–373.
4. Виролайнен М. Н. Гоголевская мифология городов / М. Н. Виролайнен // Пушкин и другие : сб. статей к 60-летию проф. С. А. Фомичева ; Новгород, ун-т. – Новгород, 1977. – С. 230–237.
5. Кривонос В. Ш. Мотивы художественной прозы Гоголя / В. Ш. Кривонос. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1999. – 251 с.
6. Манн Ю. В. Смысловое пространство гоголевского города / Ю. В. Манн // Ю. В. Манн Творчество Гоголя: смысл и форма. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2007. – С. 491–501.
7. Овечкин С. В. Город Миргород как герменевтическая проблема / С. В. Овечкин // Жизнь провинции как феномен духовности. – Н. Новгород : Вектор ТиС, 2006. – С. 125–131.
8. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Эпос и роман. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 11–194.
9. Лотман Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя /

Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С. 251–292.

10. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

11. Гребенка Е. Петербургская сторона // Гребінка Є. Твори : 3 т. – К. : Наукова думка, 1981.

Т. 3. – 1981. – С. 389–415.

12. Гребенка Е. Провинциал в Петербурге (Физиологические заметки) / Е. Гребенка // Гребінка Є. Твори : у 3 т. – К., 1981.

Т. 3. – 1981. – С. 425–436.

13. Гербель Н. В. Николай Яковлевич Прокопович и отношение его к Гоголю / Н. В. Гербель // Современник. – 1858. – № 2. – С. 267–290.

14. Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту : Тартуский государственный университет, 1984.

Выпуск 664: Семиотика города и городской культуры. Петербург. Труды по знаковым системам XVIII. – 1984. – С. 30–45.

15. Загоскин М. Н. Москва и москвичи [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.zagoskin.net.ru/lib/sb/book/2557>

16. Листи до Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 1993. – 384 с.

17. Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике / М. Шевляков // Исторический вестник : историко-литературный журнал. – 1892. – Декабрь. – С. 694–699.

18. Гребенка Е. Провинциал в Петербурге (Физиологические заметки) / Е. Гребенка // Гребінка Є. Твори : у 3 т. – К., 1981.

Т. 3. – 1981. – С. 425–436.

19. Гребенка Е. П. Газетное объявление (Листок из хроники доброго города С.-Петербурга) // Гребінка Є. Твори : у 3 т. – К., 1981.

Т. 3. – 1981. – С. 119–142.

20. Шевырев С. П. Миргород. Повести, служащие продолжением "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.Гоголя [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://az.lib.ru/s/shewyrew_s_p/text_0032.shtml

21. Венгеров С. Писатель-гражданин. Гоголь // Венгеров С. Собрание сочинений. – СПб. : Прометей, 1911–1913.

Т. 2. – 238 с.

**Речі із символічним значенням у системі прози Миколи Гоголя
(на матеріалі "Вечорів на хуторі біля Диканьки")**

У статті аналізуються функціонування речей із символічним значенням у "Вечорах на хуторі біля Диканьки" Миколи Гоголя, їх роль у створенні особливого художнього простору, вплив на розвиток сюжету.

Ключові слова: сюжетна одиниця, семантичний простір, символ, атрибут.

В статье анализируется функционирование вещей с символическим значением в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" Николая Гоголя, их роль в создании особого художественного пространства, влияние на развитие сюжета.

Ключевые слова: сюжетная единица, семантическое пространство, символ, атрибут.

The function of things with symbolic significance in "The Evenings at the Farmstead Near Dykan'ka" by Mykola Gogol, their role in special art space creation and the influence on the plot development are analysed in this article.

Key words: plot unit, semantic space, symbol, attribute.

Використання речей, їх перевтілення та рух у творах різних письменників відбувалося по-різному. Ю.Лотман, посилаючись на дослідження П.Богатирьова, називає високий ступінь семіотичності як основну ознаку будь-якого театрального дійства: "Увесь світ, стаючи театральним світом, перебудовується за законами театрального простору, потрапляючи в яке речі стають знаками речей" [1, с. 269]. Гоголівські речі займають у літературі особливе місце. О.Чудаков зауважує, що "натуральний" напрям російської літератури, "той тип дріб'язково-мальовничо-пластичного бачення предмета, який набув найбільшого розвитку в російській літературі XIX ст., сягає Гоголя" [2, с. 35]. Речі у художньому світі М.Гоголя "зазнають вигадливих перетворень ("Зачароване місце"). Вони розпадаються на частини, які намагаються з'єднатися ("Сорочинський ярмарок"). Вони ведуть героїв на подвиги ("Ніч перед Різдом")... Духовність людини, доброту та славу, що її супроводжує, зберігають у собі речі" [3, с. 47–48]. У створенні картин незвичайного гоголівського світу речам належить важлива роль. Найчастіше речі демонструються за допомогою спеціально створених ситуацій і традиційно поділяються на природні

предмети (ландшафт, пейзаж, місцевість), зовнішній вигляд героїв (портрет) та речі, пов'язані з ними: інтер'єр, одяг, екіпажи, гастрономія і т.п. [2, с. 26]. Пильна увага Гоголя до найменших деталей створює об'ємні, видовищні картини. Часто зображувані речі відносяться до ряду побутових, але в прозі Гоголя функціонують також речі із символічним значенням, які стають сюжетними одиницями. Ю.Лотман зауважує, що в літературі XIX ст. деталь сюжетна, але для того щоб стати сюжетною одиницею, вона повинна мати "свободу дії", тобто здатність входити з іншими елементами в непередбачувані комбінації. Найчастіше, зазначає Ю.Лотман, це відбувалося з головними персонажами, а речі, насичені символічними значеннями, ставали учасниками "сюжетної гри" [4, с. 328]. Подібною функцією були наділені речі і в українському театрі XVII–XVIII ст., для якого характерні дії з предметною семантикою, що залежать від речі на сцені. Персонажі з'являються на сцені з атрибутами, які пов'язують їх у семантичному просторі п'єси, передають їх один одному, заявляючи таким способом про свої наміри. Але речі не застигають у руках персонажів, а вступають у гру нарівні зі словом, стають засобом спілкування персонажів, "ще одним кодом, що повторює інформацію, надану мовним рядом" [5, с. 262–269].

У Гоголя річ, наділена символічним значенням, стає стрижнем усієї оповіді, навколо неї концентрується дія, розвивається сюжет. Так, наприклад, у "Сорочинському ярмарку" Гоголь підносить таку деталь, як червона свитка, до ступеня сюжетного елемента, що розширює можливості розвитку сюжету. Через спеціально створену ситуацію – розмову двох купців – легенда про червону свитку здобуває певні витoki. Її поведінка декларується словом, а також дублюється ним. Читач уже знає, на що здатна червона свитка і чого від неї очікувати. Річ із символічним значенням стає учасником сюжетної гри, створює конфліктні ситуації, впливає на рішення та вчинки головних героїв. Ця річ стає основним елементом "оповіді в оповіді" – традиційного для "Вечорів" прийому. Розповідь кума майстерно вплетена Гоголем у полілог між усіма присутніми в хаті дійовими особами, репліки яких нагнітають атмосферу, стимулюючи уяву читача, змушуючи його губитися в здогадках про реальність зображених подій. Зігравши свою роль у розвитку фабули, червона свитка втрачає надану їй автором містичну здатність впливати на хід подій: Хівря випроваджує чоловіка на ярмарок продавати кобилу і раптом знаходить "*красный обшлаг свитки*". Але вигляд містичної свитки вже не справляє такого враження, як поява "свиной рожи" напередодні вночі. Всі емоції жінки вміщуються в одну репліку: "«Ступай, делай свое дело»..." [6, с. 130].

Річ як сюжетна одиниця фігурує і в інших повістях збірки, але має менше, ніж у "Сорочинському ярмарку", функціональне навантаження.

На рівні сюжетного елемента функціонує квітка папороті у "Вечорі проти Івана Купала", грамота у "Втраченій грамоті" та черевички у "Ніч перед Різдом". Ці речі із символічним значенням пов'язують персонажів у семантичному просторі оповіді, стають основою сюжетної схеми подій, зав'язкою конфліктних ситуацій.

Дзеркало – це річ, яка часто з'являється у творах Гоголя, вона "підноситься над іншими, ніби царюючи в живому, повному руху та суєти світі речей" [3, с. 48]. Але дзеркало не завжди несе функцію сюжетної одиниці, як, наприклад, червона свитка, а окреслює характер героїв, передає їх емоційний стан. Прийом відображення стелі хати у дзеркальці Параски ("Сорочинський ярмарок") підкреслює замкнутість, театральність простору: він обмежений з усіх сторін і відкритий лише для глядача, який "чує" роздуми дівчини і "бачить" вираз її обличчя. Параска дивиться у дзеркало і мріє про своє майбутнє, залучаючи і читача уявити, домислити подальшу долю дівчини. Гоголь вибудовує художній простір за принципом метафори – принципом, якого дотримувався шкільний театр і який реалізовувався через речі. Дзеркало з'являється у ситуаціях, коли за його допомогою можна побудувати повідомлення, прояснити для читача справжні наміри та риси характеру персонажа, оскільки монолог перед дзеркалом – розмова із собою, а собі зазвичай не брешуть. У "Ночі перед Різдом" монолог Оксани перед дзеркалом – прийом портретного зображення героїні, її самохарактеристика. Читач спочатку "бачить" обличчя героїні: "мелькнувшее в зеркале свежее живое в детской юности лицо с блестящими черными глазами и невыразимо приятной усмешкой, прожигавшей душу...», а потім чує її думку про себе: «Разве черные брови и очи мои», продолжала красавица, не выпуская зеркала: «Так хороши, что уже равных им нет и на свете. Что тут хорошего в этом вздернутом кверху носе? и в щеках? и в губах? будто хороши мои черные косы?.. Нет, хороша я! Ах, как хороша! Чудо!...»»; "... Тут села она на лавку и снова взглянула в зеркало, и стала поправлять на голове свои косы. Взглянула на шею, на новую сорочку, вышитую шелком, и тонкое чувство самодовольствия выразилось на устах, на свежих ланитах и отсветилось в очах" (I, с. 207).

Деякі речі (в основному це елементи одягу) презентують соціальний статус персонажів та їх звички. Шабля у козака – символ хоробрості й готовності захищати рідну землю. У "Страшній помсті" пан Данило проголошує, що у козака "жена люлька, да острая сабля" (I, с. 247), його хлопці одягнуті в традиційний козацький одяг із шаблями на поясі, як і батько Катерини, для якого це лише засіб для маскуванню. Потрапивши у звичне середовище, чаклун набуває свого справжнього вигляду, при цьому змінюється і його одяг: "Пан Данило стал вглядыв-

ваться и не заметил уже на нем красного жупана; вместо того показались на нем широкие шаровары, какие носят турки; за поясом пистолеты; на голове какая-то чудная шапка, исписанная вся не русскою и не польскою грамотою" (I, с. 257). Гоголь не може залишити з козацькими атрибутами людину, яка не має цього статусу. Інший атрибут – люлька – позиціонує чоловіка як дорослу, досвідчену людину, справжнього козака. Недарма старий осавул пророкує сину пана Данила славетне козацьке майбутнє: "«По отцу пойдет», сказал старый есаул, снимая с себя люльку и отдавая ему. – Еще от колыбели не отстал, а уже думает курить люльку»" (I, с. 271). Козацьке вбрання також є символом чоловіка-красеня, заможного господаря, за якого дівчина мріє вийти заміж. У "Вечорі проти Івана Купала" Петро Безродний мав би успіх у дівчат, якщо "одеть его в новый жупан, затянуть красным поясом, надеть на голову шапку из черных смушек с щегольским синим верхом, привесить к боку турецкую саблю, дать в одну руку малахай, в другую люльку в красивой оправе, то заткнул бы он за пояс всех парубков тогдашних" (I, с. 141). Козацькі шапка та пояс є показником заможності чоловіка і предметами цінного дарунку. Пан Данило обіцяє подарувати своїм вірним хлопцям шапки: "Ну, шапки я вам дам новые. Тебе, Стецько, дам выложенную бархатом с золотом" (I, с. 249); Вакула на знак примирення дарує Чубу шапку та пояс: "Вакула развязал платок и положил перед ним новехонькую шапку и пояс, какого не видано было на селе, ... шапка была чудная, пояс также не уступал ей" (I, с. 242–243).

Деякі речі виступають символами певної влади, як, наприклад, нагайка. Корж за залицання до дочки збирається покарати нагайкою свого робітника Петра ("Вечір проти Івана Купала"); за непокору голова погрожує нагайкою своєму синові Левку ("Майська ніч, або Утоплена"); Вакула ("Ніч перед Різдом"), демонструючи свою покору, пропонує Чубу побити себе нагайкою: "Помилуй, батько! не гневись! вот тебе и нагайка: бей, сколько душа пожелает, отдаюсь сам; во всем каюсь; бей, да не гневись только!" (I, с. 242). Цікаво, що цариця, яка, за визначенням, наділена владою, не має констатуючих цей факт речей-символів. Гоголь повідомляє лише її зріст та вираз обличчя, але цього достатньо, щоб підкреслити її статус: "кузнец ... увидел стоявшую перед собою небольшого роста женщину, несколько даже дородную, напудренную, с голубыми глазами и вместе с тем величественно улыбающимся видом, который так умел покорять себе всё и мог только принадлежать одной царствующей женщине" (I, с. 236).

Престол – найбільш розповсюджений елемент у світі театральних речей. У шкільному театрі XVII–XVIII ст. про нього згадують не як про річ, а як про символ влади. Протидія між персонажами виявлялась у

тому, що вони віднімали цей престол один у одного, перекидаючи його. Висловлюючи дружні наміри, вони запрошували розділити із собою трон [5, с. 271]. Безпосередньо сюжету з подібною тематикою ми не знаходимо серед повістей "Вечорів", але якщо розглядати трон як символ влади, пошани або слави, то легенда про Івана та Петра, яка входить до складу "Страшної помсти", має відповідний сюжетний елемент. Поки жили Іван та Петро як брати, то було "когда кому веселье – веселье и другому; когда кому горе – горе и обоим; когда кому добыча – пополам добычу; когда кто в полон попадет – другой продай всё и дай выкуп, а не то, сам ступай в полон" (I, с. 279). Коли Іван зазнав щирої слави від короля, то заздрощі та зраду Петра можна розглядати як боротьбу за "трон" – славу, пошану, багатство: "Взял Петро половину королевского жалованья, но не мог вынести того, что Иван получил такую честь от короля, и затаил глубоко на душе месть" (I, с. 280). Загалом, деякі елементи розповіді бандуриста про Петра та Івана нагадують євангельські сюжети, як, наприклад, убивство Авеля його братом Каїном, зрада Христа Іудою, про що згадується у повісті: "Великую обиду нанес мне сей человек: предал своего брата, как Иуда, и лишил меня честного моего рода и потомства на земле. А человек без честного рода и потомства, что хлебное семя, кинутое в землю, и пропавшее даром в земле" (I, с. 281). Згадка про хлібну насінину також має євангельське підґрунтя. Петро штовхає в прірву Івана пикою, яка з іншими символами – хрестом та гвіздками – належить до знарядь страждань Христових, які були важливими символами на театральній сцені. Євангельські сюжети були основою вертепних п'єс, "вихідною точкою всіх сюжетів шкільної драматургії" [7, с. 137].

Л.Софронова зазначає, що у шкільному театрі атрибутам влади протиставлявся ряд речей, у який входили ланцюги, "залізо", мотузки, замки, якими сковували людину після її падіння [5, с. 271]. У Гоголя ці речі також використовуються після викриття людини, встановлення її провини. У "Страшній помсті", вистеживши батька Катерини і дізнавшись, хто він є насправді, пан Данило замикає його у підвалі: "В глубоком подвале у пана Данила, за тремя замками, сидит колдун, закованный в железные цепи... Вверху перед ним узкое окно, переплетенное железными палками" (I, с. 260–261).

Фундаментальна властивість гоголівського світу – "всебічність речового охоплення" [2, с. 36]. Гоголь користується всім своїм літературним та етнографічним досвідом для створення видовищних картин побутового, пейзажного або фантастичного плану, де речі, наділені символічним значенням, стають стрижнем усієї оповіді. Вони вступають у сюжетну гру нарівні зі словом, стають засобом спілкування персонажів, окреслюють характери героїв, презентують їх соціальний статус.

Деякі із речей можуть виступати символами влади або походити із цитат, перенесених шкільним театром на сцену із Євангелія. Як у структурі театральної п'єси кожна річ має своє функціональне навантаження, так і в структурі прози Миколи Гоголя речі, наділені символічним значенням, створюють особливий художній простір, "матеріалізують" семантичну структуру оповіді, беруть на себе навантаження, яке допомагає читачеві візуалізувати оповідь, стають для нього джерелом додаткової художньої інформації.

Література

1. Лотман Ю. М. Театр и театральность в строе культуры начала XIX века / Ю. М. Лотман // Избр. статьи : в 3 т. – Таллинн : Александра, 1992. Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллинн, 1992. – С. 269–286.
2. Чудаков А. П. Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого / А. П. Чудаков. – М. : Современный писатель, 1992. – 320 с.
3. Турбин В. Н. Герои Гоголя / В. Н. Турбин. – М. : Просвещение, 1983. – 127 с.
4. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь / Ю. М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
5. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л. А. Софронова. – М. : РОССПЭН, 1996. – 352 с.
6. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л., 1937–1952. Т. 1. – М. ; Л., 1937–1952. (Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо том і сторінку в круглих дужках.)
7. Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII века. Польша, Украина, Россия / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1981. – 264 с.

Н.М.Сквіра

"Не оживет, аще не умрет": другий том "Мертвих душ" у життєтворчому сюжеті Гоголя

У статті крізь призму символічного поведінкового коду Гоголя, його листування, перебування в Єрусалимі зроблено спробу реконструкції життєтворчого сюжету письменника 40-х років; проаналізовано особливості писання та спалення другого тому "Мертвих душ".

Ключові слова: поведінковий код, творча манера.

В статтє сквозь призму символического поведенческого кода Гоголя, его переписки, пребывания в Иерусалиме сделана попытка реконструкции житнетворческого сюжета писателя 40-х годов;

проанализированы особенности написания и сожжения второго тома "Мертвых душ".

Ключевые слова: поведенческий код, творческая манера.

The attempt of reconstruction of Gogol's life and creative manner of 1840–1852 through the prism of symbolic behaviour code of the writer, his correspondence, stay in Jerusalem is made in the article; the features of writing and burning of the second volume of "The Dead Souls" are analysed.

Key words: creative manner, behaviour code.

Робота над другим томом поеми "Мертві душі" тривала майже 12 років. Реконструкція життєтворчого сюжету Гоголя цього періоду вибудовується крізь призму символічного поведінкового коду письменника, його листування, перебування в Єрусалимі.

Із листів письменника 40-х років відомо, що можливість продовження поеми він пов'язував із власним самовдосконаленням: "Сочиненья мои так связаны тесно с духовным образованием меня самого и такое мне нужно до того времени вынести внутреннее сильное воспитание душевное, глубокое воспитание, что нельзя и надеяться на скорое появление моих новых сочинений" [1] (XII, с. 222). Скарги Гоголя на занепад творчих сил, на погіршення здоров'я також присутні у цей період.

Перше спалення рукопису другого тому поеми сталося в липні 1845 р. Тоді вцілів один зошит з останньою главою першої редакції. Що відчував письменник після цього? У листі до О.Смирнової, якій на той час Гоголь довіряв більше, ніж кому-небудь, він свідчив: "Но Бог, который лучше нас знает время всему, не полагал на это своей воли, отъявши на долгое время от меня способность творить. Я мучил себя, насиловал писать, страдал тяжким страданием, вида бессилие, и несколько раз уже причинял себе болезнь таким принуждением и ничего не мог сделать, и всё выходило принужденно и дурно. И много-много раз тоска и даже чуть-чуть не отчаяние овладевали мною от этой причины. Но велик Бог, свята Его воля и выше всего Его премудрость: не готов я был тогда для таких произведений, к каким стремилась душа моя, нужно было мне самому состроиться и создаться прежде, чем думать о том, дабы состроились и создались другие. Нельзя изглашать святости, не освятивши прежде сколько-нибудь свою собственную душу, и не будет сильно и свято наше слово, если не освятим самые уста, произносящие слово" (XII, с. 471).

Поїздку до Гробу Господнього Гоголь планував ще на початку 1842 р. та щоразу відкладав. Візит до Єрусалима трактувався ним як надія на завершення твору, як відкриття дива і висловлення подяки Богові за можливість закінчити другий том "Мертвих душ". На

Великдень 1846 р. Гоголь запланував відвідини святих місць. Та їхати до Гробу Господнього слід із твором. Отож, після першого спалення тексту автор призупиняє роботу над другим томом поеми і видає "Вибрані місця". У листі до С.Аксакова від 28 серпня 1847 р. він пише: Видя, что еще не скоро я совладаю с моими "Мертвыми душами" ... я поспешил заговорить о тех вопросах, которые меня занимали и которые готовился развить или создать в живых образах и лицах" (XIII, с. 374).

Як слушно зауважує В.Паперний, "Гоголя не задовольняє роль смиренного паломника, одного з багатьох і дуже багатьох, його бажання – вступити в Святий град пророком, визнаним, всупереч прислів'ю, у своїй вітчизні" [2]. Профетизм та проповідницька тональність, у яких створені "Вибрані місця", дозволяють стверджувати, що для пізнього Гоголя творчість полягала не лише у написанні творів, а й у прагненні через них змінити життя.

Покора Богові – для письменника найголовніше. Лише за цієї умови він може виконати Його волю – дописати "Мертві душі". Цінним свідченням цього періоду є лист Гоголя до Іванова від 28 грудня 1847 р.: "Мне нет дела до того, кончу ли я свою картину или смерть меня застигнет на самом труде; я должен до последней минуты своей работать, не сделавши никакого упущенья с своей собственной стороны. Если бы моя картина погибла или сгорела пред моими глазами, я должен быть так же покоен, как если бы она существовала, потому что я не зевал, я трудился. Хозяин, заказавший это, видел. Он допустил, что она сгорела. Это Его воля. Он лучше меня знает, что и для чего нужно" (XIII, с. 419).

1848 рік. І знову невдача – "Вибрані місця" висміяні. Їхати нема з чим. Ось чому вже у листі до Шереметевої на початку грудня 1847 р. Гоголь писав: "Я думал, что желанье мое ехать будет сильней и сильней с каждым днем, и я буду так полон этой мыслью, что не погляжу ни на какие трудности в пути. Вышло не так. Я малодушнее, чем я думал; меня все страшит..." (XIII, с. 402), а о. Матвію Константиновському письменник зізнавався: "Мне кажется, что во мне и веры нет вовсе. Признаю Христа Бога человеком только потому, что так велит мой ум, а не вера... Несмотря на все это, я дерзаю теперь идти поклониться Св. Гробу..." [3].

Омріяне трапилось. Гоголь на Святій землі. Та чи відчув письменник благословення?

У листі до Жуковського він зробив висновок: "Мое путешествие в Палестину точно было совершено мною затем, чтобы узнать лично и как бы узреть собственными глазами, как велика *черствость* моего сердца. Друг, велика эта черствость! Я удостоился провести ночь у Гроба Спасителя, я удостоился приобщиться от святых тайн, стоявших

на самом гробе вместо алтаря, – и при всем том я не стал лучшим, тогда как всё земное должно бы во мне сгореть и остаться одно небесное" (XIV, с. 167). І взагалі, як вважав Гоголь, щоб побачити цю Землю, не треба туди їхати, а достатньо молитися і читати Біблію [4]. Під час поїздки до Єрусалима письменник відчув, що не отримав довгоочікуваного. Отже, Бог не велить розкрити таємниці. Хоча саме там, на Святій землі, Гоголь плекав надію у своє преображення, свою смерть і воскресіння. Дива не сталося. Як і не воскресла Росія у другому томі поеми "Мертві душі", як і не відбулося преображення самого письменника.

Наступним кроком стає візит до Оптиної пустині, яка справила на нього глибоке враження: "Я заезжал на дороге в Оптинскую пустынь, навсегда унес о ней воспоминание. Я думаю, на самой Афонской горе не лучше. Благодать, видимо, там присутствует..." (XIV, с. 194). Як пише Ю.Манн, "цей візит видався дуже вдалим. Гоголь відчув тут не лише атмосферу доброти, щирості, – він шукав прямої підтримки у своїй письменницькій справі, у здійсненні програми другого тому "Мертвих душ" з їх визначеною увагою до позитивних начал російського життя" [5]. Там він молиться, знайомиться з ігуменом Мойсеєм, прозорливим старцем Макарієм, Петром Григоровим (Порфірієм), читає твори святих отців. У свідченнях Варсонофія та сестри письменника є згадки про те, що Гоголь мріяв тут оселитися. Хоча у листі до о. Матвія від 24 вересня 1847 р. він переконливо висловлював свою позицію: "Не знаю, сброшу ли я имя литератора, потому что не знаю, есть ли на это воля Божия <...> Если бы я знал, что на каком-нибудь другом поприще могу действовать лучше во спасенье души моей и во исполнение всего того, что должно мне исполнить, чем на этом, я бы перешел на то поприще. Если бы я узнал, что я могу в монастыре уйти от мира, я бы пошел в монастырь. Но и в монастыре тот же мир окружает нас..." (XIII, с. 390–391).

Та твір не пишеться...

Зусилля письменника підживлювалися ще й духом суперництва. У листі до Іванова 1851 р. Гоголь, бажаючи, щоб той швидше закінчив картину "Явлення Христа народу", додає: "Хорошо бы было, если бы и ваша картина и моя поэма явились вместе" (XIV, с. 217)¹. П.Михед, реконструюючи цю подію в сценарії гоголівського апостольського проекту, зазначає: "Повернутись до Росії у сакральному ореолі "найближчого до Христа" на картині, пафос якої – пророче явлення – ось геніальний хід у містифікації власної особи. Але це був не єдиний іконічний образ у ретельно обдуманій Гоголем режисурі власного

¹ На картині Іванова Гоголь зображений "найближчим до Христа".

Явлення у новій якості апостола. У всьому сценарії поки що був відсутній головний сюжетний мотив цього дійства – мотив Преображення" [6].

Гоголь увесь час прагнув вивірити, підтвердити свої творчо-духовні стремління, своє покликання, високу благодать. Навіть найслабші натяки на його помилки заподіювали письменникові душевні страждання. Він знову і знову прагнув підкріплень, доказів своєї віри. Так чи інакше, спалення другого тому 1845 р., невизнання "Вибраних місць", удар по вірі біля Гробу Господнього, невдоволення роботою над завершенням книги знесилювали дух Гоголя, наближаючи цим його до Бога.

Цінні відгуки перших слухачів другого тому "Мертвих душ" 1849 р. свідчать про якість написаного. Так, С.Аксаков згадує: "Тієї ж хвилини всі ми присунулися до столу, і Гоголь прочитав першу главу другого тому "Мертвих душ". З перших сторінок я побачив, що талант Гоголя не загинув, – і був у цілковитому захваті..." [7], – а прослухавши другу главу поеми, у листі до І.Аксакова пише: "Що тобі сказати? Скажу одне: друга глава незрівнянно вища і глибша за першу. Разів зо три я не міг утриматися від сліз <...> Такого високого мистецтва: показувати в людині вульгарній високу людську сторону – ніде не можна знайти, окрім у Гомера. Так розкривається духовна сутність людини, що для всякого з нас, здатного щось відчувати, відкривається своя власна духовна сутність. Тепер тільки я цілком переконався, що Гоголь може виконати своє завдання, про яке так самовпевнено і зухвало, мабуть, говорить у першому томі..." [8]. Л.Арнольдї свідчить: "Увечері сестра розповідала мені, що Гоголь прочитав їй декілька глав із другого тому "Мертвих душ" і що все ним прочитане було чудовим" [9].

На думку Гоголя, лише самовдосконалення людини (а прикладом для наслідування він уважав себе) здатне підготувати її до адекватного сприйняття другої частини поеми: "Да и почему знает она [публіка – Н. С.], что такое будет во втором томе? Может быть то, о чем даже ей не следует и знать, и ни я, ни она, ни готова для второго тома" (лист Гоголя до М.Прокоповича від 28 травня 1843 р.) (XII, с. 187). На другий том письменник покладає неабиякі надії, що полягають як у реалізації задуму, так і у набагато важливішій аргументації: "И только по прочтении второго тома "Мертвых душ" смогу я заговорить со многими людьми серьезно" (XIII, с. 35). У листі до П.Плетньова від 6 травня 1851 р. Гоголь зізнавався: "Что второй том "М[ертвых] д[уш]" умнее первого – это могу сказать как человек, имеющий вкус и притом умеющий смотреть на себя, как на чужого человека..." (XIV, с. 229).

Повторно другий том "Мертвих душ" автор спалив 12 лютого 1852 р. Важливою щодо цього є трансформація світоглядної системи пізнього Гоголя і його усвідомлення та пояснення свого вчинку: "Затем сожжен второй том "Мертвых душ", что так было нужно. Не оживет,

еще не умрет", – говорит апостол. Нужно прежде умереть, для того, чтобы воскреснуть. Не легко было сжечь пятилетний труд, где всякая строка досталась потрясением, где было много того, что составляло мои лучшие помышления и занимало мою душу... Благодарю Бога, что дал мне силу это сделать..." (VIII, с. 297). Очевидним є саме біблійне наслідування і трактування цієї сентенції, яка стає головною у визначенні автором істинно-художнього твору. У Святому Письмі читаємо: "Но скажет кто-нибудь: как воскреснут мертвые? и в каком теле придут? Безрассудный! То, что ты сеешь, не оживет, если не умрет. И когда ты сеешь, то сеешь не тело будущее, а голое зерно, какое случится, пшеничное или другое какое; но Бог дает ему тело, как хочет..." (1 Кор. 15: 35–36). У своєму примірнику Біблії Гоголь на полях цих рядків записав: "Мертвые, воскреснув, получают им присущий образ" [10]. Для надання цього образу героям, що може відбутися лише за рахунок втручання Божої сили, авторові все ж таки необхідно вказати на шляхи до їх переродження. Таке завдання виявилось йому не під силу: "Нет, бывает время, когда нельзя иначе устремить общество или даже все поколение к прекрасному, пока не покажешь всю глубину его настоящей мерзости; бывает время, что даже вовсе не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого. Последнее обстоятельство было мало и слабо развито во втором томе "Мертвых душ", а оно должно было быть едва ли не главное; а потому он и сожжен" (VIII, с. 298). Слова Гоголя після першого спалення тексту беззаперечно можна віднести і до останнього знищення рукопису, адже завдання, поставлені перед собою, письменник розв'язати не зміг.

С.Кримський трактує хід написання і передсмертний період життя Гоголя як його наближення до еквіноксу – особливого стану пізнання, в якому відбувається перехід пізнання до переживання абсолюту, коли приходить свідомість "третьої правди" – тієї царини істини, що "підіймається над боротьбою альтернатив" [11]. Кризовість ситуації Гоголя Кримський, спираючись на працю Я.Судзукі, пояснює його стрибком у вічне знання: "Спочатку пошукач не бачить ніякого виходу, але правдою чи неправдою він повинен знайти якийсь засіб рухатись... Перед ним відкривається темна безодня. Нема світла, що змогло б вказати йому, як перейти її, а шляху назад він також не знає. Він змушений іти вперед. Єдине, що він може зробити в цей критичний момент – це плигнути, ризикуючи втратити життя. Можливо, це буде означати справжню смерть, але й жити також він більше не в силах... Тут починається новий світ особистісного переживання, який може бути названий «стрибком у безодню»" [12]. Гоголь зазирнув у безодню вічного знання, та все ж творцю не вдалося сягнути осяяних вершин,

які б допомогли відкрити шлях до закінчення твору, хоча з точки зору релігійної свідомості, за Кримським, "стан еквіноксу інтерпретується як явлення Бога <...> в результаті знання людини виявляється частиною пізнання його Богом, тобто станом приходу Софії чи Божої премудрості, станом осягнення повноти первинного задуму любові, за яким здійснюється творіння світу та всяка творчість" [13]. Чи не цього, останнього, і прагнув сам письменник, зазначаючи: "Рожден я вовсе не затем, чтобы произвести эпоху в области литературной. Дело мое проще и ближе: дело мое есть то, о котором прежде всего должен подумать всяк человек, не только один я. Дело мое – *душа и прочное дело жизни*" (VIII, с. 298–299)? За осягнення істинності слова, бодай за відкриття зависи у безодню автор розплачується своїм життям.

Роботу над третім томом поеми Гоголь не розпочинав. Більш-менш вірогідним є місце дії в ньому, реконструйоване за опосередкованими деталями. Так, Сибір кілька разів згадується у заключній главі першої редакції, у другому томі до Сибіру висилають Тентетнікова. Слідом за ним туди вирушає й Улінька. У статті "Предмети для ліричного поета в нинішній час", звертаючись до М.Язикова, Гоголь писав: "О, если б ты мог сказать ему то, что должен сказать мой Плюшкин, если доберусь до третьего тома "Мертвых душ"!" (VIII, с. 280). За гіпотезою О.Веселовського, яку поділяв також В.Гіппіус, Плюшкін "мав перетворитися на безсрібника, який роздає майно бідним" [14]. Це теж, на погляд Ю.Манна, доказ імовірності сибірського топосу: "... шлях мандрівника з посохом жебрака міг і його (Плюшкіна) привести до сибірського краю" [15]. О.Бухарев (архімандрит Феодор), автор "Трьох листів до М.В.Гоголя, писаних у 1848 році", даючи свою версію ймовірного розвитку подій, звернувся за підтвердженням до автора: "Пам'ятається, коли дещо прочитав я Гоголю із мого розбору "Мертвих душ", бажаючи тільки познайомити його з моїм способом розгляду цієї поеми, то і його прямо запитав, чим саме повинна закінчитися ця поема. Він, задумавшись, виказав своє затруднення висловити це докладно. Я відказав, що мені тільки треба знати, чи оживе, як чекається, Павло Іванович? Гоголь, ніби з радістю, підтвердив, що це неодмінно буде і оживленню його прислужиться прямою участю сам цар, і першим подихом Чичикова до істинного несхибного життя має закінчитися поема". На питання архімандрита Феодора, чи воскреснуть інші герої другого тому, письменник посміхаючись відповів: "Якщо захочуть" [16].

Гоголь у другому томі поеми витворював своєрідне адаптоване Євангеліє, постійно вивіряючи його словом Святого Письма та святих отців. "Выше того уже не выдумать, что есть в Евангелии", – читаємо у його передсмертних записах [17]. Письменник намагається вилікувати свою душу та воскресити "мертві душі" – людство, він немов наслідую

свого улюбленого святого Іоанна Синайського, який у "Лествиці", звідки робив виписки Гоголь, повчав: "Никогда не переставай очищать души, и еще более тела оскверненные, чтобы ты мог с дерзновением искать у доброго Подвигоположника венцов не только за труды о себе, но и за души других" [18].

Усвідомлюючи, що не розв'язав завдання, поставленого перед собою, боячись відійти в інше життя без визнання, без виправдання перед Богом і світом, Гоголь пише: "Как только пламя унесло последние листы моей книги, ее содержание вдруг воскреснуло в очищенном и светлом виде, подобно фениксу из костра, и я вдруг увидел, в каком еще беспорядке было то, что я считал уже порядочным и стройным. Появление второго тома в том виде, в каком он был, произвело бы скорее вред, нежели пользу" (VIII, с. 297–298).

Аналіз світогляду письменника у 40-і роки, його духовних творів і другого тому поеми "Мертві душі" зокрема допомагає у висвітленні багатьох проблем гоголезнавства: задум і написання поеми "Мертві душі"; завершеність другого тому, його оприлюднення і спалення; розквіт чи згасання таланту письменника під час роботи над пізніми творами; погляди автора на творчість; Гоголь і жінки; пошук письменником гностичної рівноваги між ситуаціями часу та потенціалом релігійних поривань; Гоголь і православ'я. Остання підкріплена вагомими доказами не тільки очевидного "православного елемента", введеного в художню фактуру другої частини поеми (використання й творча трансформація письменником церковних символів, заповідей, свят, мотиву молитви, настанов про працю і багатство), а й поведінки самого автора або свідчень його сучасників. Наприклад, священник Іоанн Базаров, письменник, духівник В.Жуковського, розповідав, як 1847 р. у Вісбадені Гоголь звернув його увагу на те, що німці будують російські православні церкви на горі: "Как будто самый Промысл указывает на то, что православная церковь должна стоять выше всех других. И подождите, – прибавил он, – недолго, и она загорится звездой первой величины на горизонте христианства" [19]. Варсонофій Оптинський свідчив про розмову Гоголя з Погодіним стосовно пошуку "людини, яка поведе всіх до джерела води живої":

– Бывал я в Италии у католических монахов, нет, не дали они мне удовлетворения <...>

– В Оптиной есть один старец, иеросхимонах Макарий, вот с ним-то вы и поговорите. Это и есть тот человек, которого вы ищете.

Відомо, що Гоголь після відвідин прозорливого старця Макарія розповідав: "Да, мне сказали правду, это единственный из всех, до сих пор известных мне людей, кто имеет власть и силу повести на источник воды живой... Вошел я к старцу одним, а вышел – другим" [20].

Другий том "Мертвих душ" "має настільки потужну енергетику, настільки зрозуміло, який його задум, що можна сказати – він існує. Можливо, ми коли-небудь знайдемо інші його фрагменти, що можуть лежати в якихось архівах", – пише Д.Бак [21]. І він виявився правим. Час від часу знаходяться рукописні копії, списки та навіть підробки. Так, відома підробка уривків і варіантів другого тому поеми, зроблена Ястржембським і опублікована Богоявленським у журналі "Русская старина" у 1872 р. [22]. У передмові до неї зазначено: "Уривки ці збереглися в рукопису, який належав другу й товаришу по вихованню в Ніжинському лицей Миколі Яковичу Прокоповичу (пом. у 1857 р.). Рукопис (в 4-у долю) був подарований Прокоповичем на пам'ять його товаришеві по службі під час викладання в 1-му кадетському корпусі полковнику М.Ф.Я-му. Полковник, мешкаючи згодом в губернському місті Могилів, познайомився з директором училища Могилівської губернії Михайлом Максимовичем Богоявленським, на його прохання, охоче дозволив зняти точну копію з свого манускрипта" [23]. Зазначимо, що надрукований у "Русской старине" текст вважався оригіналом навіть після того, як Ястржембський зізнався, що він є його автором.

Про біловий автограф перших глав "Мертвих душ" свідчать також листи літератора Сидоровича (1910 р.), знайдені в архіві відомого московського букініста й антиквара Павла Шибанова. Чистовик як невідому редакцію продовження поеми Сидорович намагався продати Шибанову, котрий за півроку до цього купив сімейний архів Гоголя у Києві за 5000 рублів.

У 1984 р. у фондах бібліотеки Сімферопольського державного університету знайшовся черговий рукопис на 50 сторінок. В.Казарін зазначає: "До цього часу вважалося, що було виготовлено шість рукописних копій гоголівського тексту. І ось так пощастило – в переддень 175-річчя від дня народження М.В.Гоголя знайшлась сьома. В тому, що це саме вона, нема жодного сумніву. Достеменно повторені всі пропуски оригіналу й пояснення, зроблені до них. Безперечні орфографія й написання букв, характерні для того часу" [24].

Шпальти сьогоднішніх газет трублять про віднайдення найповнішої за змістом (163 аркуші – 315 стор.) рукописної копії другого тому "Мертвих душ" бізнесменом із Флориди Тимуром Абдуллаєвим, який зазначає, що до нього рукопис потрапив від вдови колекціонера Авербаха – його далекого родича, а до того належав іншим колекціонерам, у т.ч. й актору Смирнову-Сокольському, і що найповніше у цьому списку представлена остання, п'ята глава: "Рукопис має 163 аркуші, 315 сторінок. Він у картонному переплетенні зі шкіряним корінцем, прикрашеним золотим тисненням. На корінці – тиснення золотом «Мертвые души II»". Як стверджує Абдуллаєв, "у цьому

рукописі установлені лексичні й стилістичні різночитання з академічними виданнями другого тому "Мертвих душ", що вийшли в Росії та СРСР, і це свідчить про те, що він зроблений не з друкованого видання" [25]. Наразі рукопис знаходиться в одному з американських міст у спеціальному сховищі для антикварних книг. За висновками експерта Російської національної бібліотеки, "рукопис є писарською копією з виправленої редакції поеми" [26].

Цінна знахідка – дев'ятий список другої частини поеми, який знайшов 2008 р. професор Ніжинського державного університету Г.Самойленко. За його словами, список має 153 непрономеровані аркуші і переписувався кількома особами. "Як потрапив цей рукопис до Ніжина, наразі важко сказати напевне. Можливо, його подарував у бібліотеку Юридичного ліцею М.Гербель, бо на титулі гіпотетично його автограф" [27], – пише Г.Самойленко і приходиться до висновку, що новознайдений список відрізняється від попередніх повнотою, відредагованістю тексту, а дата на титулі – 1851 рік – дає підстави припустити, що саме цей список міг бути відомий Миколі Гоголю.

Своєрідним плацдармом для піднесення, польоту думки, перевершенням себе самого стала для письменника неспроможність творити. Чим далі, тим хворобливіше він відчував тягар невіршеного протиріччя, який не залишав надії на воскресіння. Скорившись долі й смиренно несучи свій хрест ради Божого веління, Гоголь в "Авторській сповіді" зізнався: "Мне, верно, потяжелей, чем кому-либо другому, отказаться от писательства, когда это составляло единственный предмет всех моих [по]мыслений, когда я всё прочее оставил, все лучшие приманки жизни и, как монах, разорвал связи со всем тем, что мило человеку на земле, затем, чтобы ни о чем другом не помышлять, кроме труда своего. Мне не легко отказаться от писательства, одни из лучших минут в жизни моей были те, когда я наконец клал на бумагу то, что выносилось долговременно в моих мыслях; когда я и до сих пор уверен, что едва есть ли высшее из наслаждений, как наслажденье *творить*... Не знаю, достало ли бы у меня честности это сделать, если бы не отнялась у меня способность писать; потому что, – скажу откровенно, – жизнь потеряла бы для меня тогда вдруг всю цену, и не писать для меня совершенно значило то же, что не жить" (VIII, с. 458–459).

Життя для письменника починає втрачати сенс. Гоголь відчуває себе мертвим для творчості. Навіть душа вже цікавить його менше, ніж прагнення повернути вищу благодать – творити, про що свідчать молитви Гоголя, зокрема і в Єрусалимі біля Гробу Господнього: "О! Да поможет нам Бог, и тебе и мне, собрать все силы наши на произведение творений, нами лелеемых во глубине душ наших, в добро земли нашей, и да просветит нас светом разума Святого Евангелия Своего!"

(XIV, с. 52). А щоб воскреснути, був упевнений письменник, слід пройти через смерть.

Написання другого тому "Мертвих душ", зрозуміло, не було для Гоголя втіленням ідеї чи питанням честі. Це була відверта боротьба між життям і смертю аскета, що свято вірив у ідею воскресіння, прагнути створити диво і відкрити таїну. Відмовитися від цього подвижницького служіння він уже не міг.

Безкінечність виправлень, бажання удосконалити текст і зробити так, щоб "последующие сочинения произвели столько же согласия во мнениях, сколько нынешняя моя книга ["Вибрані місця" – Н.С.] произвела разногласия" (XIII, с. 257), виснажували Гоголя, зневіряли в усьому. О. Матвій Константиновський на питання "Кажуть навіть, що Гоголь спалив свої твори, бо вважав їх гріховними?" відповів: "Навряд чи ... спалив тому, що визнавав їх слабими" [28].

Спалення другої частини поеми "Мертві душі" можна трактувати як своєрідне самоочищення письменника. Гоголь відчув, що не зміг переконати, оживити "мертве людство", бо Бог не дав йому на це сили. "Работа – моя жизнь. Не работается – не живется..." – писав він до Плетньова 2 грудня 1850 р. (XIV, с. 213), а у листі до О.Іванова 18 березня 1851 р. зазначав: "Изо всей моей жизни я вывел только ту истину, что если Бог захочет – всё будет, не захочет – ничего не будет" (XIV, с. 226). Отже, "не працюється – не живеться", книга не має печатки Божої благодаті. Неможливо з'явитися на Божий суд із незавершеною роботою – лише полум'я може очистити душу Гоголя перед смертю.

Письменник спалив останній рукопис другого тому свідомий того, що слово "не оживет, аще не умрет" (VIII, с. 297). О.Смирнова, за записом П.Вісковатова, свідчила: "Гоголь дивився на "Мертві душі", як на щось, що лежало поза ним, у яких повинен був розкрити таємниці, йому заповідані: «Когда я пишу, очи мои раскрываются неестественною ясностью. А если я прочитаю написанное еще неоконченным кому бы то ни было, ясность уходит с глаз моих. Я это испытывал много раз. Я уверен, когда сослужу свою службу и окончу, на что я призван, то умру. А если выпущу на свет несозревшее или поделюсь малым, мною совершаемым, то умру раньше, нежели выполняю, на что я призван в свет»" [29].

Один із ключів до розгадки поеми та її назви знаходимо у передсмертному записі Гоголя: "Будьте не мертвые, а живые души. Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом..." [30]. Як істинний художник, він зберігав оптимістичну віру у можливість відродження людини, мертвої душею, якщо вона звернеться до невмирущого сакрального джерела. На думку В.Воропаєва, "письменник йшов

тут від євангельської традиції, з якої бере початок розуміння мертвої душі як духовно померлої. Гоголівський задум суголосний християнському моральному закону, сформульованому св. апостолом Павлом: "Як в Адамі всі помирають, так у Христі всі оживуть" (1 Кор. 15: 22). З цим пов'язана і головна ідея "Мертвих душ" – ідея духовного воскресіння морально занепадаючої людини. Її повинен був утілити в першу чергу головний герой поеми..." [31].

Уцілілі уривки другого тому поеми доводять, що Гоголь намагався зобразити початок переродження героїв. Духовні настанови, ідеальні поміщики, виписані на сторінках "Вибраних місць", не принесли бажаного ефекту – впливу на суспільство з метою його воскресіння. Наступний крок письменника – творче перенесення сакрального модусу в художній твір, поєднання художнього і біблійного слова, що, зрештою, також виявилось недовірливим і непосильним.

Гоголь першим у російській літературі християнізує слово, прагнучи "устремить общество или даже все поколение к прекрасному..." (VIII, с. 298). Попри те, що світ живе все-таки за іншими законами і мрія про воскресіння людства залишається утопічною навіть для художньої творчості, пророче звучать слова письменника: "... соотечественники! Страшно!.. Замирает от ужаса душа при одном только предслышании загробного величия и тех духовных высших творений Бога, перед которыми пыль все величие Его творений, здесь нами зримых и нас изумляющих. Стонет весь умирающий состав мой, чуя исполнинские возрастанья и плоды, которых семена мы сеяли в жизни, не прозревая и не слыша, какие страшилища от них подымутся..." (VIII, с. 221).

Оцінюючи з точки зору сьогодення все зроблене Гоголем, зокрема трагічну історію "Мертвих душ", що супроводила митця ледве не все життя, доводиться визнати прозорливу правоту слів П.Анненкова: "Якщо ця поема цілком справедливо може називатися пам'яткою його як письменника, то не менше підстав дозволяють сказати, що з нею він готував собі гробик і як людині. "Мертві душі" були тією подвижницькою келією, в якій він бився і страждав до того часу, поки не винесли його бездиханним із неї" [32].

Література

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952 (Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо том і сторінку у круглих дужках).
2. Паперный В. "Преображение" Гоголя (к реконструкции основного мифа позднего Гоголя) / В. Паперный // Wiener Slavistischer Almanach. – 1997. – № 39. – С. 159.
3. Гоголь Н. В. Письма / Н. В. Гоголь ; под ред. Шенрока. – СПб. : А. Ф. Маркс, 1901.

- Т. 4. – 1901. – С. 154.
4. Там само. – С. 300–302.
5. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме / Ю. В. Манн. – М. : Coda, 1996. – С. 231.
6. Михед П. В. Слово художне, слово сакральне : [збірник статей і рецензій] / П. В. Михед / інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф"", 2007. – С. 14.
7. Аксаков С. Т. История моего знакомства с Гоголем / С. Т. Аксаков / [изд. подгот. Е. П. Населенко, Е. А. Смирнова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 199.
8. Там само. – С. 204–205.
9. Арнольди Л. И. Мое знакомство с Гоголем / Л. И. Арнольди // Н. В. Гоголь в воспоминаниях современников / [ред., предисл. и коммент. С. И. Машинского]. – М. : ГИХЛ, 1952. – С. 483.
10. Виноградов И. А. Карандашные пометы и записи Н.В.Гоголя в славянской Библии 1820 года издания / И. А. Виноградов, В. А. Воропаев // Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр : [сб. науч. тр.]. – Петрозаводск, 1998. Вып. 2. – 1998. – С. 244.
11. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – С. 78.
12. Там само. – С. 79.
13. Там само. – С. 80–81.
14. Гиппиус В. Гоголь / В. Гиппиус. – Л. : Мысль, 1924. – С. 233.
15. Манн Ю. В. В поисках живой души: "Мертвые души". Писатель – критика – читатель / Ю. В. Манн. – М. : Книга, 1984. – С. 322.
16. Бухарев А. М. Три письма к Н.В. Гоголю, писанные в 1848 году. – СПб., 1860. – С. 138.
17. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. – М. : Русская книга, 1994. Т. 6 : Духовная проза; Критика; Публицистика. – 1994. – С. 383.
18. Преподобного отца нашего Иоанна, игумена горы Синайской, Лествица. – [2-е изд.]. – К. : Киево-Печерская Успенская Лавра, 2001. – С. 280.
19. Воропаев В. Из рассказов о Гоголе [Электронный ресурс] / В. Воропаев. – Режим доступа:
<http://www.pravoslavie.ru/jurnal/culture/rasskazy-o-gogole.htm>. – Заглавие с экрана.
20. Беседы схи-архимандрита Оптинского скита Варсонофия с духовными детьми. – СПб. : Свято-Троице-Сергиева Лавра, 1991. – С. 52–53.
21. Бак Д. Тайна второго тома "Мертвых душ" Николая Гоголя [Электронный ресурс] / Д. Бак. – Режим доступа:
http://www.rian.ru/gogol_analysis/20090323/165770211.html. – Заглавие с экрана.
22. Богоявленский М. М. Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.В.Гоголя. Новые отрывки и варианты / М. М. Богоявленский // Русская старина. – 1872. – № 1. – С. 87–117.

23. Там само. – С. 88.
24. Казарин В. П. Страницы сожженного тома / В. П. Казарин // Известия советов народных депутатов СССР. – 1984. – № 93. – 2 апр. – С. 6.
25. 315 страниц рукописи второго тома "Мертвых душ" Гоголя представлены в США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.gala.net/?cat=10&id=327798>. – Заглавие с экрана.
26. Выкупить "Мертвые души" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.versii.com/news/176936/>. – Заглавие с экрана.
27. Самойленко Г. В. Творча спадщина Миколи Гоголя на перетині епох / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 122.
28. Образцов Ф. Отец Матфей Константиновский по моим воспоминаниям / Ф. Образцов // Тверские епархиальные ведомости. – 1902. – № 5. – С. 139.
29. Русская старина. – 1902. – № 9. – С. 491.
30. Гоголь Н. В. Духовное завещание / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. – М. : Сов. Россия, 1990. – С. 380.
31. Воропаев В. А. Мертвые души / В. А. Воропаев // Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. – М. : Астрель ; Аст, 2006. Т. 5. – 2006. – С. 691–692.
32. Анненков П. В. Литературные воспоминания / П. В. Анненков. – Б. м. : Гослитиздат, 1960. – С. 84.

УДК 82.091

К.П.Ісаєнко

Кордоцентрична філософія як рецептивний детермінант у художній свідомості Пантелеймона Куліша

Стаття присвячена аналізу "філософії серця" у художній свідомості П.Куліша та її впливу на розвиток української гуманітарної думки ХІХ століття.

Ключові слова: філософія серця, ментальність, художня свідомість.

В статье проанализирована "философия сердца" в художественном сознании П.Кулиша и ее влияние на развитие украинской гуманитарной мысли ХІХ века.

Ключевые слова: философия сердца, ментальность, художественное сознание.

The article is dedicated the influence of philosophy of heart in Kulish's artistic conscience and Ukrainian literary-aesthetic creativity of ХІХ st.

Key words: philosophy of heart, mentality, artistic conscience.

У багатьох сучасних різнопланових дослідженнях української ментальності "філософія серця" (кордоцентризму) розглядається як одна з основних світоглядних настанов саме української нації, але треба зазначити, що вчення про серце як про центр єства людського виходить за межі вузьконаціонального розуміння і не є надбанням лише української культури.

Гуманітарні проблеми, які стосуються "філософії серця" (або кордоцентричної філософії) як специфічної риси української ментальності, розглядалися багатьма дослідниками різних часів. Особливу увагу приділено проблемі кордоцентризму у роботах Н.Григорієва, О.Кульчицького, І.Мірчука, Є.Онацького, В.Храмової, Д.Чижевського, М.Шлемкевича та багатьох інших. Саме Д.Чижевський у монографії "Нариси з історії філософії на Україні" ввів до наукового обігу і сформулював поняття "філософії серця" як власне української культурної традиції.

Українській філософській думці, як вважав І.Мірчук, притаманне те, що духовна енергія у формі філософського мислення має не "вертикальні", а "горизонтальні" тенденції розвитку [1, т. I, с. 418]. Тож якщо уважно розглянути духовну творчість українського народу, побачимо й особливий світогляд, і оригінальну метафізику, яка визначає місце людини в світі та ставлення її до Бога, побачимо також і філософію моралі, добре розвинуте естетичне чуття, своєрідні художні рефлексії, які витворюють особливий культурний світ. Усе це є наслідком саме "горизонтальності" українського філософського мислення, а глибинна філософічність усієї культури є своєрідною компенсацією слабкості власне фахової філософської літератури.

Власне концепт "серця", і як прототип душі, і як емоційно-релігійний центр, у різних культурах має різні витлумачення відповідно до розвитку філософсько-естетичної думки, але приблизне смислове поле поняття все ж зберігається: це уособлення єдності волі, чуття та духу і, як правило, антитеза раціональному світосприйманню.

На теренах української філософської думки вихід із цієї кризи знайшов Сковорода, який став творцем нової оригінальної кордоцентричної концепції: людина, переставши бути центром Всесвіту, не перестає бути маленьким світом – "мікрокосмом", у центрі якого – серце як втілення "внутрішньої людини", у якій сконцентровано усі елементи буття.

Творчість Сковороди – складна система образів і метафоризованих висловів, що і зумовлює своєрідність його філософського стилю. На цю особливість звернув увагу Д.Чижевський, наголосивши: "Філософічний стиль Сковороди – це своєрідний поворот філософічного думання на форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми <...> мислення в образах та через образи. Він повертається від

термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку <...>; поняття стають символами" [2, с. 26].

Отже, використовуючи своєрідний символіко-філософський стиль мислення і вмістивши в серце "внутрішню людину", Сковорода започатковує, за Чижевським, розвиток національної символіко-антропоцентричної "філософії серця". Дещо інакше представлена філософія серця у Памфіла Юркевича, який у праці "Серце та його значення в житті людини згідно з вченням слова Божого" ніби відтворює характерне перехідне явище від платонізму до філософії новіших часів, але явно протистоїть Канту з його ідеями чистого розуму. Тож якщо у Сковороди "філософія серця" має символіко-антропоцентричне наповнення, то у Юркевича вона має християнське трактування і не виходить за межі релігійного життя особистості.

Філософію серця розвивали і члени Кирило-Мефодіївського товариства. Задум братчиків полягав, головним чином, у тому, щоб надихнути людські серця духом євангельської любові, змінити існуючий суспільно-політичний лад, визволити Україну та звести слов'ян в одну братню спілку народів. Братчики вважали, що саме з Христом почалася нова доба в історії людства, бо любов піднеслася до найвищої чесноти і мала порятувати людські душі.

Так, для Шевченка головною рисою творчості є саме "безмежна робота серця" (Д.Чижевський) як осередку найглибших почувань. У нього серце – це живий образ, самостійна істота в людині: "І серце жде чогось, / Болить, / Болить і плаче, і не спить, / Мов негодована дитина..." [3, т. I, с. 64].

Поняття серця у нього трансформовано у загальний образ рідної землі: "Україно, Україно! / Серце моє, ненько!" [3, т. II, с. 215].

"Серце" у Шевченка – основна метафора, яка утримує експресію відчуттів.

"Книга буття українського народу" М.Костомарова теж пройнята концептом серця, уособленого в образі України, якій вдалося подолати історичні негаразди завдяки особливій любові до Бога: "... і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні так щиро не моляться Богу <...>, в Україні істинная віра душевная, і не було там ересі та глупих ідеалів..." [4, с. 249].

Специфіка підходу Чижевського до аналізу творчості тієї чи іншої постаті відзначається пошуком і виокремленням особливих рис української ментальності. Проаналізувавши творчий спадок Сковороди, Юркевича, Гоголя, Куліша, вчений приходиться до висновку, що всі вони є представниками "філософії серця", яка "є характеристична для української думки" [5, с. 22].

Ідеї Чижевського про вияв "філософії серця" загалом в українській культурі як національної традиції переймають такі дослідники української ментальності, як С.Ярмусь, Є.Калюжний, Б.Цимбалістий та інші. У

критичній літературі існує думка, що філософія кордоцентризму виражає усю специфіку українського світобачення та головні риси національної психології [6, с. 91].

Зрозуміло, що не може бути однієї філософської течії чи напрямку, який би охопив усю різноманітність самовияву будь-якої нації, бо етнопсихіка зазнає різних впливів і формується відповідно до цих впливів, тому в національній культурі мають співіснувати і взаємодіяти різні філософські ідеї. Адже в українській філософії плідно розвивається також раціоналістична традиція, представлена І.Копинським, Ф.Прокоповичем, В.Лесевичем та ін. Інша річ – якщо говорити про певну ідею як домінуючу за наявності інших. Стосовно статусу концепту серця як української філософської традиції існує і точка зору, що заперечує наявність самої традиції. Зокрема, Т.Закидальський відзначає: "Теза, що українська філософія "кордоцентрична", не витримує критики: по-перше, тому, що тема серця обмежена лише до кількох мислителів, по-друге, тому, що навіть в тих кількох мислителів, винайдених Чижевським, це не головна тема їхніх міркувань, й нарешті, тому, що ці мислителі не складають філософської традиції: їхні вчення про серце не пов'язані між собою і кожний з них підходить до цієї теми із іншої перспективи, і з іншою метою" [7, с. 95].

Дослідники творчості П.Куліша звертали увагу на його "мінливість" (С.Єфремов), "несталість" (О.Дорошкевич), "провіянність" (О.Маковей). Але цей спектр дефініцій не прояснює проблему світоглядних змін.

М.Грушевський ближче підійшов до розуміння Кулішевих естетично-філософських засад: "предметом зацікавлення дослідника мають стати не факти "безсистемності", а зв'язок з добою, з її ідеологічними течіями та національною традицією" [8, с. 20]. Але у Грушевського ще не спостерігаємо віднесення Куліша до представників філософії кордоцентризму.

Д.Чижевський (погоджуючись із В.Петровим у тому, що доля Куліша – типова доля романтика) наголошує, що Кулішеві "рухи між суперечностями" були спричинені ідеєю "внутрішньої людини", яка уникає згубного впливу зовнішнього світу, і на цій підставі відносить Куліша до представників української традиції серця. Це, на думку дослідника, є тим фундаментом, який "принаймні робить зрозумілими його хитання. Цим твердим фундаментом світогляду Куліша, або, точніше кажучи, усіх його світоглядів, є його "філософія серця" [9, с. 9].

Уся творчість П.Куліша є глибоко філософська, що дозволяє спостерігати, як нам здається, рух його світогляду від апофеозу "глибин душевних" до раціоналістичного спінозизму. Хоча в критичній літературі побутує думка, що основний світогляд Куліша незмінний, а філософське підґрунтя всієї творчості – глибоке усвідомлення ідей Спінози [10].

У ранній період творчості (1840–60-і рр.) Куліш бачить Україну крізь призму ідей Руссо та Гердера, обстоює думку, що "природна людина" –

невикористаний резерв цивілізованого згубного світу, що необхідно реанімувати "патриархальний быт", звернутися до народної творчості як джерела оновлення й оздоровлення національного духу. У поезії раннього періоду улюбленим образом-символом є образ серця, а сама ритмомелодика поезії близька народній, фольклорній традиції: "Мое серденько, / Кохання єдине! / На край світу за тобою / Пташкою долину..."; "Розірветься з болю-жалю / Серце голубине: / Заспіває-заридає / Уся Україна!" [11, т. I, с. 96]; "-Глибокий колодязь / тільки дно блищиться: / твоя думка глибше / у серці таїться"; "Так сяє серця глибина, що вірує не навмання..." [12, т. I, с. 111] і т.п.

Факт протиріччя внутрішнього і зовнішнього Куліш вбачає не лише у людині, а взагалі у суспільстві, історії, світі; звідси і наступі антитези, які унаочнюють цей принцип поділу: серце – голова, хутір – місто, жінка – чоловік, минуле – майбутнє, мова українська – мова чужа. І навіть більше: культурні взаємини України і Росії раннім Кулішем, особливо 1850–57-х рр., витлумачуються як необхідне поєднання культурного світу і світу цивілізації. Звідси й ідея гармонійної федеративної держави розглядається Кулішем як процес історично зумовлений і необхідний для обох руських народів: "Политическая жизнь Малороссии давно кончилась <...>, Малороссия скоро сольется в одно тело с Россиею: это и хорошо <...>, но не хорошо, что она, расцветая около двух веков такою пышною духовною жизнью, мало привнесла в него [спільне життя з Росією – К.І.] элементов новых, выработанных силами своего духа во время отдельного своего существования. Мы, малороссияне, в соприкосновении с русскими могли бы напитать их запахом своих степей, придать им богатство колорита своими народными красками, осиять их души блеском своей поэзии..." [12, т. IV, с. 120]. Тож Україні відводиться місце "серця", а Росії – "голови" у єдиному політичному організмі.

Наголошує Куліш і на духовній одмінності росіян: "Есть у человека в душе сила, котра з дрібносоток сердца творить самовладный мир так, щоб усяка частинка дихала душею того мира. Такої сили немає у московських розумних людей..." [13, с. 52].

Яскравим виявом філософії серця у творчості Куліша є його "Хуторна філософія" (за Є.Нахліком – уособлення "українізованого русоїзму"). Ця філософія має дві віхи. Першою є "Листи з хутора" 1861 р., де представлено філософію серця у "чистому вигляді": ідеї життя людини серед природи, далеко од згубного світу цивілізації, Бог – у душі людини, зовнішній, формальний бік вияву релігійного почуття зайвий. А загалом образ хуторянина – це образ ідеальної людини, вихованої у дусі "природовідповідності", позбавленої будь-яких насильницьких впливів, яка живе у гармонії із собою і світом природи, що її оточує. На цьому етапі головним для Куліша є саме емоційне сприйняття світу, а отже, поняття корисного і згубного, доброго і злого

визначається людиною індивідуально, а сам хутір постає як утопія, локалізований маленький світ. Хуторянство Кулішеві бачилось як панацея од "благ" цивілізації, які вироджують моральність, духовність людини, звідси і мотив утечі, сховку у самому собі. Такий "українізований руссоїзм", коли висока моральність розглядається як наслідок природного стану, завдяки якому зберігаються ознаки етносу, коли пріоритет надається почуттєвому світу як виключно особистісному, був цілком у дусі пізньопросвітительських преромантичних ідей.

Другою віхою розвитку Кулішевої філософії серця є "Хуторская философия и удаленная от света поэзия" 1879 р., де вже помітні розмірковування про взаємопроникнення прогресу технічного та етичного. Якщо спочатку ці категорії витворювали в естетиці Куліша бінарну опозицію, то на пізньому етапі творчості мислитель відстоює думку про гармонійне поєднання "праведного розуму" і "чистого серця". Як правило, воно уособлено саме в жіночому серці, зокрема у серці селянки, яка виховувалась у оточенні хутірної побути (наприклад, головна героїня поеми "Уляна-ключниця"). А "розум", "ум просвічений" постає у двох виявах: "культурницький" і "природний", і відповідно вже серед "хуторного люду" Куліш розрізняє "істинних хуторян", грецькоїв з діда-прадіда та нащадків "гультьайського козацтва". Перегляд "хуторної концепції" був зумовлений, мабуть, не тільки тим, що Куліш усвідомив необхідність "прилучення до миру науки", а й особистим досвідом спілкування з представниками селянства у власній садибі, в Мотронівці, коли довелося зіткнутися з "живим" селянином, а не з абстрактним його ідеалом.

На цьому етапі слушно видається думка В.Щурата про значний вплив на світогляд Куліша ідей Спінози, і у 1880-х рр. відчутні навіть переваги "релігії розуму" над "козацьким серцем". Куліш висловлює думку, що людина, підвладна лише емоціям, втрачає здатність до раціонального мислення. Своїми суперечками герої Куліша демонструють його вагання: чим же треба керуватись у житті – розумом чи серцем?

"Я правди більше розумом шукаю, бо серцем ви з дороги позбивались! (Хмелецький);

"Ти, необачний, збився з пантелику! Для правди дано серце чоловіку!" (Наливайко) [14, т. IV, с. 99].

Вустами іншого героя Куліш констатує свій "перехід", чи "вибір" "філософії розуму": "З кайданів мушу розум розкувати / І кожній вірі право рівне дати/ Нема ж бо й Бога, тільки розум єсть: / У розумі і слава наша й честь!"; "І приобщаючись релігії науки, / До всіх народів ми простягнем братні руки!" [14, т. II, с. 337].

Але про остаточний "відхід" чи "прийняття" філософії серця не можна говорити також і тому, що це не є свідомим чи несвідомим вибором письменника. Це є давність, частина культурно-поведінкового

коду, яка може або актуалізуватися, або перебувати у стані певних трансформацій та видозмін. Показовою є думка Куліша про відстоювання кожною нацією, народом свого права на самостійний "вільний розвій". Куліш наголошує: "... нема такої безодні, з котрої б не викарабалася нація моральною духовою перевагою над стихійною силою, над силою власті, не оправданої філософією духу" [15, т. I, с. 362].

Вплив філософії кордоцентризму відчутний і у Кулішевій рецепції світової історії загалом та історії України зокрема. Відмовляючись від возвеличення козацько-гетьманського періоду як ганебного моменту в історії України, Куліш вибудовує свою "драматичну" модель історичного розвитку. В ній Україна постає як "обітована земля", біблійний образ-символ, а саме відмінність моральна, духовна, виокремлює українців з-посеред братніх народів, бо моральні засади буття українців найбільше синтезують у собі основи Христового вчення: природність почування Бога у душі, простота і прагнення до краси і гармонії зі світом природи, а не вороже ставлення і боязнь, розуміння своєї власної вартості у цьому світі, але не гординя: "Он [селянин – К.І.] видит сам себя такою важною персоною, такою моральною единицею, что <...> не только царь, но и сам Господь Бог может непосредственно с ним беседовать" [16, т. II, с. 26]. Драматизм же полягає у тому, що "цивілізований світ" спотворено бачить роль і значення України у загальному історичному поступі, але Україна постає як уособлення моральної сили і самозреченості в ім'я "вищих" ідеалів, а головним "почуттям" є терпіння в ім'я спасіння "всього руського миру": "Ми з Московською землею не ворогуєм! Сохрани нас Боже, Московської землі одбігати. Будем чинити так, як чинили наші предки: Москва їх одбігає, а вони до Москви горнутьяся, наче той брат, що покинули його рідні брати на самарських степах; Москва їх цурається, а вони славлять царя і бажають піддатися під його руку; Москва роздирає Вкраїну різно і одну часть кидає ляхам на поталу, другу – турчину на наругу, третю сама обдирає, а вони за зло платяють добром і заступають її од шведа так, як заступили християнський мир од мусульман, а православний – од католиків!" [17, с. 58].

Особистісний, суб'єктивний підхід до історії є визначальним у Куліша (і не лише в історії, а й у всьому простежується розподіл на загальне і часткове, внутрішнє і зовнішнє, хоча б у роботі над Гоголевою біографією застерігає: "не путать Гоголя в частности и Гоголя вообще..."). До чого б Куліш не взявся, у всьому він бачить "особенное": "Кроме классической истории может быть еще особенная история, не так строго подчиненная условиям науки, сколько особному, личному пониманию и оценке событий и личностей исторических..." [16, т. I, с. 17].

Куліш цілком усвідомлював специфіку української ментальності, виражену у глибокій почуттєвості, але "самим серцем щирим націю не здвигнеш на достойне для неї місце" [13, с. 70], тому Куліш приходиться

до висновку, що прилучення до світу європейського інтелекту воздвигне націю на належне їй місце у культурному світі. З огляду на те, що будь-яка культура є дихотомічною, утвореною з двох начал: національного (етнографічного, притаманного лише певному народові) та наднаціонального, властивого загалом цивілізаціям (держава, влада, еліта), Україна бачиться Кулішеві "загубленою" у європейському культурному масиві саме через брак зазначеної вище необхідної атрибутики повноцінного (політично і культурно) суспільного життя.

Тож бачимо, що історіософська концепція Куліша не позбавлена впливу національної традиції серця, але його орієнтація на культурну Європу, постійна свідомо апелює до раціонального об'єктивного мислення на противагу суб'єктивному світосприйманню є ніби своєрідним коректором його діяльності.

Рецепція Кулішем християнства теж кордоцентрична в своїй суті, він заперечує зовнішній вияв релігійності, а сучасне офіційне християнство вважає огидною пародією Христового вчення, бо "люди не мають Бога в серці, а правди – у душі" [13, с. 64]. Крізь призму християнського віровчення дивиться Куліш і на розвиток українського слова, що має бути наслідком глибокого проникнення і сприймання Закону Божого: "Я був ентузіастом біблійного слова <...>, воно запалювало моє серце до любові, дружби і патріотизму українського слова..." [11, т. II, с. 98].

Психоповедінкові архетипи виникають уже на перших етапах формування етносу. В ході історичних взаємовпливів між націями ці архетипи, звичайно, модифікуються, але все одно зберігається певний психоповедінковий варіант, який реалізується на спільній мовній, культурній, морально-етичній основі. Народ і його окремі представники зберігають "собітотожність" у будь-якому історичному контексті, а етнічна самосвідомість, навіть на неусвідомлюваному, глибинному рівні, зберігає оті важко вловимі особливості національного характеру, які називаються "духом нації", "душею народу". І ця душа ніби "продукує" своє бачення світу, маючи свій комплекс моральних цінностей і настанов. Коли витворена "картина світу" одного національного типу у середовищі іншого культурного світу якимось чином намагається змінити чужу модель, піднести над чужими цінностями, пропонуючи натомість свою схему, вона потерпає від опору, несприйняття і нерозуміння.

С.Онацьким, дослідником української ментальності, було відзначено, що в основі української кордоцентричної традиції лежить українська емоційність "не лише як функція світосприймальна, а і як світотворча" [18, с. 36], звідси емоція – реакція на світ. Опиняючись в іншому культурному оточенні, українська людина схему бачення свого світу переносить на інший, не завжди переймаючись тим, що закони світу "свого" і світу "чужого" часто несумісні і взаємоне прийнятні. Результатом такого перенесення є, як правило, витворення утопії, але

так само "свої", на свій національний манер. За словами В.Липинського, український темперамент "лякає саме тим, що має руйнівницький характер, який може стати неоціненною творчою силою..." [19, с. 429], але треба враховувати, що керує цією силою і на що вона спрямована.

Кулішева філософія серця не виходить за межі власне українського духовного простору і постійно корелюється свідомим зверненням до раціоналістичної філософської думки з прагненням орієнтувати на "Європу-Русь", і головною причиною такого своєрідного дуалізму є провідна ідея Кулішевого світогляду – гармонія протилежностей.

Як відомо, філософія серця не є здобутком лише українських мисленників: дискурс філософії серця яскраво представлено у діяльності слов'янофілів 30–40-х років XIX ст. Ще задовго до осмислення П.Юркевичем філософії кордоцентризму і проговорення ідей "сердечного пізнання" у філософських роботах 1860-х років у середовищі слов'янофілів було прорефлексовано і проговорено головні ідеї кордоцентричної філософії. Безсумнівно, тут на першому місці стоять політичні і соціальні проблеми та шляхи пошуку їх вирішення, але очевидним є те, що утвердження в теорії пізнання першості раціонального чи "сердечного", інтуїтивного, зумовлює особливості вирішення загалом проблем суспільно буття. Треба тут відзначити, що на час, коли в Росії лише означився "розкол", європейська філософія вже мала досвід "розщеплення" єдиної раціональності на раціональність знання (розумова впорядкованість) і раціональність дії (здатність досягати успіху) [20, с. 17]. Але це вже може бути темою для окремого дослідження.

Література

1. Енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Глобус, 1993. Т. 1. – 1993. – 400 с.
2. Чижевський Д. Філософія Сковороди / Д. Чижевський. – Варшава, 1934. – 219 с.
3. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1969.
4. Костомаров М. Книги буття українського народу / М. Костомаров // Українознавство : [хрестоматія]. – К. : Либідь, 1993. – 490 с.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 310 с.
6. Розвиток української філософської думки на Україні. – Львів, 1991. – 286 с.
7. Закидальський Т. Досліди в Діаспорі над історією української філософії серця / Т. Закидальський // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4.
8. Грушевський М. Етнопсихологічні та соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. – К., 1927. – 184 с.

9. Чижевський Д. Куліш П.О. і українська "філософія серця" / Д. Чижевський // Slavistika. – 1931. – С. 29–42.
10. Щурат В. Філософічна основа творчості П.Куліша / В. Щурат. – Львів, 1922. – 157 с.
11. Куліш П. Твори : в 2 т. / підгот. тексти і упоряд. І склав приміт. М. Л. Гончарук. – К. : Дніпро, 1989.
Т. 1. – 1989. – 654 с.; Т. 2. – 1989. – 586 с.
12. Куліш П. Твори : у 6 т. – Львів, 1908.
13. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ю. Шевельов, Ю. Луцький. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 380 с.
14. Куліш П. Сочинения и письма : в 5 т. / Каманін І. – К., 1908–1910.
15. Куліш П. Твори : в 2 т. – [2-ге вид.]. – К. : Наукова думка, 1998.
Т. 1. – 1998. – 752 с.; Т. 2. – 1998. – 768 с.
16. Куліш П. История воссоединения Руси : в 3 т. / П. Кулиш. – СПб., 1874.
17. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Третя сторожа. – К., 1993. – С. 48–97.
18. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа. – К., 1992. – С. 36–47.
19. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів / В. Липинський. – Львів : Просвіта, 1938.
20. Автономова Н. С. Рассудок. Разум. Рациональность / Н. С. Автономова. – М. : Наука, 1988. – 214 с.

УДК 930(477.4) "18/19"

І.І.Ярмошик

Томаш Падурра – співець-романтик історії України та Волині

*Аналізуються твори представника польського романтизму, його "української школи" Томаша Падурри, зокрема ті, у яких віддзеркалено його погляди на історію України та її волинського регіону.
Ключові слова: Томаш Падурра, "українська школа", Волинь, Україна.*

*Анализируются труды представителя польского романтизма, его "украинской школы" Томаша Падурры, в частности те, в которых отражены его взгляды на историю Украины и ее волинского региона.
Ключевые слова: Томаш Падурра, "украинская школа", Волинь, Украина.*

Tomash Padurra works as the representative of the Polish romanticism and his "Ukrainian school" are analysed in this article, especially those? Which reflect his views on the history of Ukraine and the Volyn region.
Key word: Tomash Padurra, "Ukrainian school", Volyn, Ukraine.

На межі XVIII–XIX ст. у суспільному житті волинського регіону, як і всієї Правобережної України, відбулися значні зміни, зумовлені поділами Речі Посполитої сусідніми державами. Унаслідок тих подій волинські землі увійшли до складу Російської імперії, сформувалася Волинська губернія з центром у місті Житомир. Після входження Правобережної України до складу Російської імперії на Волині залишилися сильними позиції польської шляхти. Цьому сприяв той факт, що царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою її попередній статус, у регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади, засновувалися нові (наприклад, Кременецька гімназія у 1805 р.), не було обмежень і в релігійному житті. На розвитку польської історіографії того часу позначилася криза польської держави, зокрема поділи Польщі між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило в шляхетських колах інтерес до минулого, спричинилося до пошуку глибинних причин національної трагедії. Поряд із проблемами загальнопольської історії, у працях її учасників розглядалися і питання української історії, зокрема волинського регіону.

Польські дослідники вивчали різні прояви матеріальної та духовної культури Правобережної України. У працях М.Балінського, Т.Ліпінського, Я.Гіжицького, Ю.Крашевського, В.Марчинського, О.Пшездзєцького та інших містяться важливі відомості про особливості побуту, одягу, обрядів, вірувань, народної творчості як українського, так і польського населення на Київщині, Волині й Поділлі. Помітне місце в етнографічних студіях регіону займають дослідження З.Доленги-Ходаківського.

Серед частини польських авторів у 20–40-х рр. XIX ст. сформувалася прогресивна за своїми поглядами "українська школа". Її представники (С.Гощинський, М.Гославський, Т.Падура, В.Залеський, Ю.Коженьовський, Ю.Словацький) критично ставилися до польського панування в Україні, визнавали право на існування українського народу, вивчали його мову і культуру, шукали шляхів примирення між українцями і поляками. Водночас вони не мислили Правобережну Україну без Польщі. Уперше термін "українська школа" ввів у польську історіографію Олександр Тишинський (за освітою юрист, навчався в Вільнюському університеті (1825–1828), 1841 р. заснував і очолив відділ літературної критики у науково-літературному щомісячнику "Biblioteka Warszawska", у 1866–1869 рр. викладав історію літератури у Головній школі у Варшаві). У 1837 р. написав епістолярний роман "Amerykanka w Polsce", який визнають першим зразком психологічної прози у польській літературі [1]. У текст цього роману додано наукову літературну

розвідку "O szkołach poezji polskiej" ("Про школи польської поезії"). У ній, бажаючи підкреслити регіональну своєрідність національної поезії, він запропонував її поділ на школи і за найважливіші серед них визнав українську та литовську. О.Тишинський обґрунтував, що тут надавали перевагу моделі рідної культури, глибоко вкоріненої в даному регіоні. Дещо пізніше запропонований О.Тишинським термін був спопуляризований у польській літературі відомим критиком, літературознавцем та істориком, який тривалий час жив і творив в Україні, Міхалом Грабовським. Він на прикладі поеми Северина Гошинського "Канівський замок" (у якій ідеться про події Коліївщини) показав, що народ не зіпсований впливом бездушної цивілізації, зберігає первинну автентичну духовність. М.Грабовський звернув увагу на різні інтерпретації українського матеріалу, що породило неоднакові образи України у літературному сприйнятті.

У пізніші роки проблемам формування та творчої специфіки "української школи" присвятили свої дослідження як українські, так і російські й польські автори. Перші такі публікації з'явилися наприкінці XIX ст. [2]. Український етнограф та філолог В.Гнатюк уточнив значення терміна "українська школа". Він уважав що це власне є не школа, а ціла літературно-ідеологічна течія, яка протягом першої половини XIX ст. охопила всі галузі культурного мислення [3]. У наш час до проблематики "української школи" зверталися ряд дослідників філологів, присвятивши висвітленню творчого доробку її представників дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук [4]. Цим же проблемам присвячено ряд монографій та збірників наукових статей [5].

Помітне місце серед представників "української школи" належить Тимошу Падурри (1801–1871), поету і композитору із шляхетської родини гербу Сас (Sas). Праці про його життєвий і творчий шлях з'явилися уже в другій половині XIX ст. [6].

Серед українських учених помітним дослідником поетичної творчості Т.Падурри був В.Гнатюк, у творчому доробку якого є кілька праць, присвячених йому як поету та громадському діячу [7]. Ґрунтовний аналіз поетичної творчості Т.Падурри із сучасних позицій поданий у монографічному дослідженні В.Єршова [8], де автор звернув увагу на особливості українських мотивів у поетичній творчості Т.Падурри.

Томаш Падурра у багатьох своїх творах виявив себе не лише як поет, але й до певної міри і як історик-дослідник, інтерпретатор українського та волинського минулого. Взагалі романтизм породив такий своєрідний жанр літератури, як історичний роман, де у прозовій чи в поетичній формах емоційно відображені історичні події. Аналіз таких творів Т.Падурри з історичної тематики буде завданням даної публікації.

Т.Падурра народився на Київщині в селі Іллінці (нині територія Вінницької обл.), гімназійну освіту здобував у Вінниці, упродовж 1820–1825-х рр. навчався у Волинському ліцеї в Кременці, де познайомився з

етнографом та дослідником давньослов'янської історії Зоріаном Доленго-Ходаківським та Тимоном Заборовським (автором "Dum podolskich"). Від першого він отримав записи українських народних пісень, зібраних під час його етнографічних подорожей, серед них і кілька фрагментів думи про Остафія Дашкевича [9]. Поляк за переконанням і світоглядом, Т.Падурра свої кращі пісні і думи написав українською мовою, окрім того, зробив переклад українською мовою поеми А.Міцкевича "Конрад Валленрод" (переклад не зберігся). Т.Падурра був прихильником спільної боротьби за незалежність поляків та українців. Після закінчення ліцею в Кременці (червень 1825 р.) він зблизився із волинським поміщиком Вацлавом Ржевуським (після декабристського зібрання у Житомирі у серпні 1825 р.), проживав у його маєтку, у його ж загонах брав участь у польському повстанні 1831–1832 рр., після поразки якого проживав у своєму маєтку в м.Махнівка. Учасники цього повстання співали його бойову пісню "Ruchawka" ("Заворушення", а точніше, "Повстання"), написану ним іще у 1825 р. Дослідники вважають, що цей твір у першому його варіанті був написаний на замовлення декабристів, де був заклик боротьби проти царизму взагалі. У другому варіанті звучать уже чітко виражені антиросійські мотиви. Третій варіант пісні, мабуть, з огляду на вимоги цензури, був перероблений автором у 1827 р. у Ружині (нині містечко Житомирської області), у ньому звучить заклик козакам до боротьби проти татар (бусурманів). Цей третій варіант був видрукований Т.Падуррою у збірнику "Ukrainku. Z nutoju Tutmka Padurry" під назвою "Piśń kozacka" [10], а перших два варіанти – у посмертному виданні його творів у 1874 р. [11]. Цікавим є той факт, що пізніше в часи польського повстання проти царату у 1863 році цей твір був перероблений якимось вірнопідданим Російської імперії з антимосковського на антипольський і вкладений в уста українського селянства. Дослідники вважають, що цей твір не народний, його опублікував М.Драгоманов у своєму збірнику "Нові українські пісні про громадські справи" [12].

Т.Падурра цікавився українською історією, фольклором, вивчав архівні матеріали з історії київської православної дієцезії, історію козаччини, що потім знайшло відображення у його творчості. У своїх творах він використовував фантастичний образ Вернигори – українського ворожбита і приятеля поляків. Пісні Т.Падурри були досить популярними серед народу, тому їх зібрав і видав за власним розсудом у Львові Каєтан Яблоновський у 1842 р. під назвою "Pienia Tomasza Padurry" [13]. До цієї збірки увійшла дума з історичної теми "Князь Роман Сангушко, староста Вінницький і Житомирський 1565 року" (Kniaz Roman Sanguszko, starosta winnickij i zytomirskij 1565 hoda") [14]. У ній ідеться про події середини XVI ст., зокрема про князя Романа Сангушка та його військові виправи проти татар і московитів. Розповідь починається із Житомира – "Buw tohd'i Roman w Żytomyri misti", де він

дівнався про напад татар, зі своїм військом вирушив назустріч ворогу і біля Перекопа у жорсткій битві розгромив нападників. Свій поетичний твір Т.Падурра завершує подякою польського короля Зигмунта Августа на адресу цього волинського князя, переможця татар.

Недоліком згаданого зібрання творів Т.Падурри, виданого К.Яблоневським, було те, що до нього було включено кілька чужих віршів [15]. Тому автор пізніше сам зібрав та підготував до друку збірку своїх пісень з історичних тем, де переважає проблематика українського козацтва. Вона вийшла у 1844 р. у Варшаві [16] і містить ряд його поетичних творів з нотами з тем українського минулого. До них доданий науковий коментар (Przypisy) про ті події, які лягли в основу того чи іншого твору. Ці "Приписи" він підготував на основі історичних праць Я.Бельського, Т.Нарбута, архівних та фольклорних матеріалів. Серед пісень нової збірки була "Duma Łycarska", центральною постаттю якої є відомий діяч козащини, доля якого пов'язана також і з Волинню, Остафій Дашкевич, а основою розповіді – героїчна оборона Черкас від татарських військ Саадет Грея у 1532 р. [17].

Окрім того, в поезіях Т.Падурри оспівуються події повстання під проводом К.Косинського, Наливайка, якого Т.Падурра називає Павлом [18] і вважає, що він ще до власного виступу брав участь у повстанні К.Косинського на боці останнього, розповідає про їх стосунки з відомим волинським князем К.Острозьким. У "Приписах" він помістив невеликі історичні розвідки про цих персонажів, які він підготував на основі архівних рукописних матеріалів. Так, він зазначає, що в одному з монастирів бачив документ, у якому було зазначено, що О.Дашкевич міг походити з відомого волинського княжого роду Вишневецьких. Той же рукопис, де йшлося про українських гетьманів від О.Дашкевича до П.Дорошенка, свідчив про походження Івана Виговського із князів Глинських [19]. Т.Падурра зазначив, що в дитинстві чув народну думу про Остафія Дашкевича, яка, окрім історичних фактів, мала ще й естетичну впливовість. Саме з неї уривки надіслав йому З.Доленга-Ходаківський, який, у свою чергу, чув її від якогось лірника у волинських краях. Але смерть цього етнографа не дала йому змоги отримати детальніші відомості про цей твір [20].

Образ козацтва займав важливе місце у творчості Т.Падурри. У першу чергу, це постать сміливого юнака-лицаря. Поет був прихильником тих часів, коли козаки жили в мирі з поляками. Політичною основою його бачення історії була ягеллонська ідея про давню Річ Посполиту як братній зв'язок трьох народів: польського, литовського та українського. Зокрема, мотиви ягеллонської ідеї відчужаються у поемі "Kniaz Roman Sanguszko, starosta winnickij i żytomirskij 1565 hoda". У заключній її частині польський король Зигмунт Август (про якого автор пише, що він "chtiw by Łytwu z Polsczoju złuczty"), дякує Роману Сангушці за перемогу над татарами, після якої "bilsze w Polsczi nie

bude Tatarą". Разом із цим Т.Падурра висловлює хвалу правителям ягеллонської династії, яка започаткувалася у Польщі від Ягайла після Кревської унії 1385 р., а Зигмунт Август був її останнім представником:

"Takto buwalo pered dawni lita,

Koły Jagiełliw ridnia panowała,

Maw narod mužiw, muži szast' u świata

A Polska syła i bahatstwa mała" [21].

Разом із тим дослідники підкреслюють антимонархічні настрої Т.Падурри не лише проти російського монархізму, але й проти польського. У роздумах про історію Польщі, в усіх нещастях, які спіткали польський народ наприкінці XVIII ст., він звинувачує, у першу чергу, короля Станіслава-Августа, магнатів і придворну партію. Це він висловив у незакінченому історичному нарисі "Rzez humańska" [22], який видавець збірки "Pysma Tymka Padurry" Вільд у 1874 р. не видрукував. За своїми поглядами Т.Падурра був швидше республіканцем, але він ратував за встановлення республіки еволюційним шляхом. Прикладом тут для нього слугувала політика польського короля Стефана Баторія, який уклав реєстр козаків і сподівався, що вони з часом утворять республіку мирним спокійним шляхом [23].

Томаш Падурра був одним із найвпливовіших поетів тогочасної польської та української поезії, його вважали першою зіркою на тогочасному літературному горизонті [24], його твори високо цінував Богдан Залеський, підкреслюючи, що він був письменником одного духу (польського), але іншої мови (української). У своїх творах Т.Падурра називає Україну матір'ю [25], одночасно Польщу вважає своєю батьківщиною [26]. Разом із цим він виступає на захист української мови у своїх двох відозвах "До земляків", якими він уважав українців. Перша відозва написана у 1847 р., друга – у 1850 р. У них він докоряє українцям за забуття рідної мови [27]. Відомий діяч українського громадівського руху Кость Михальчук згадував, що Т.Падурра розповідав йому про слов'янський з'їзд декабристів, який проходив у 1825 р. (за одними даними, у Василькові [28], більш достовірним місцем його проведення більшість дослідників вважають Житомир, будинок губернського маршалка Петра Мошинського [29]), і на цьому з'їзді саме Т.Падурра звернув увагу організаторів, що ті зовсім забули про необхідність представництва на з'їзді українського народу і визвався представляти на ньому і польський, і український народи [30]. Інші дослідники цього моменту в житті Т.Падурри підкреслюють, що виступ молодого Т.Падурри недавнього випускника Волинського ліцею, був дуже емоційним і сподобався присутнім. Один з організаторів з'їзду С.Муравйов-Апостол подарував йому залізний перстень. Його промова привернула увагу і графа Вацлава Ржевуського. Саме після цього вони познайомилися, і граф у подальшому сприяв Т.Падуррі у його творчості

[31], що пізніше дало підстави деяким дослідникам називати його "придворним поетом".

В.Пушиборовський, наголошуючи на українських мотивах у творчості Т.Падурри, вважав, що його творчість можна віднести до літератури усієї слов'янщини [32]. Високо оцінював його творчість І.Котляревський. Поруч із такими позитивними оцінками діяльності Т.Падурри у ХІХ ст. висловлювалося чимало принизливих і негативних оцінок його творчості. Зокрема, польський історик Ф.Равіта-Гавронський назвав його "придворним поетом", який лише грає роль поета, а популярність пояснює лише тим, що писав він "на малорусском языке" [33]. Відома і взаємна негативна оцінка, яку дали один одному Т.Падурра і Т.Шевченко. У своєму щоденнику український поет назвав того "мізерним Падурою" [34]. За словами Т.Рильського, Т.Падурра, у свою чергу, сказав, що "Шевченко воняет хлопским дегтем и за 20 копеек и за чарку водки он готов бы резать встречного и поперечного шляхтича" [35]. В.Гнатюк пояснює такі взаємнообразливі оцінки різницею в соціальному походженні обох поетів: Т.Падурра – шляхтич, Т.Шевченко – селянин-кріпак [36].

"Українська школа" в літературі польського романтизму загалом започаткувала і розвинула толерантні традиції висвітлення історії та культури України у польській історіографії того часу. За висловом І.Франка, головною рисою "української школи" є "демократизм, любов до реально існуючого чи навіть зідеалізованого народу, любов, яка за допомогою творів школи вперше проникла в польську суспільність". Як уважає сучасний польський дослідник літератури кресів Станіслав Уляш, "лише романтизм вповні відкрив Україну, надаючи цій території окрему від інших земель Речі Посполитої просторово-культурну цінність" [37], пов'язуючи це саме з діяльністю репрезентантів "української школи". У їх творах українські землі були віднесені до найкращих у всій Польщі не лише у значенні екзотики природних краєвидів. Цей мотив пізніше знаходимо і в працях польських авторів, безпосередньо присвячених Волині. Романтики були першими серед тих, хто у польській літературі наголосив на трагізмі історії України. Їх твори мали важливе значення для формування народної свідомості і культурно-освітньої традиції. Як зазначила Марія Яніон, "Україна стала великим відкриттям польського романтизму" [38]. І в цьому помітну роль відіграла творчість вихованця Волинського (Кременецького) лицюю Тимоша Падурри, зокрема її мотиви, пов'язані з Волинню.

Література

1. Tyszyński A. Amerykanka w Polsce / A. Tyszyński. – Warszawa, 1837.
2. Пыпин А. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских // Вестник Европы. – 1886. – Т. 1. – С. 725–770; Т. 2. – С. 299–336; Козловский Л. Польские романтики "украинской школы" / А. Пыпин // Голос

минушого. – 1913. – № 2, 8. – (разная пагинация); Козловский Л. Польский романтизм / Л. Козловский // История западной литературы. – М., 1914. – Т. 3. – С. 251–287; Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. / В. Щурат. – Львів, відбитка з "Записок НТШ", 1910. – 21 с.

3. Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 145.

4. Козак С. Типологія українсько-польських літературних взаимоотношень першої половини ХІХ століття : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. філол. наук / С. Козак. – К., 1967. – 20 с.; Левандовська І. Образ України в перцепції творців "української школи" раннього польського романтизму (Б.Залеський, А.Мальчевський, С.Гоцинський) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / С. Козак. – К., 1995. – 17 с.; Брацка М. Дискурс козацтва в поезії "української школи" польського романтизму : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. н. / М. Брацка. – К., 2005. – 20 с.

5. Кирчів Р. Україніка в польських альманахах доби романтизму / Р. Кирчів. – К. : Наукова думка, 1965. – 130 с.; Левінська С. Лекції з історії польської літератури (І половина ХІХ ст.) / С. Левінська. – К., 1967. – 50 с.; Українською музою натхненні (польські поети, які писали українською мовою). – К. : Радянський письменник, 1971. – 304 с.; "Українська школа" в польському романтизмі – "Szkoła ukraińska" w polskim romantyzmie. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2002. – 206 с.

6. Tomasz Padura // Tygodnik ilustrowany. – 1861. – Т. IV, № 99. – S. 63–65; Przyborowski W. Tomasz Padurra / Tomasz Padura // Tygodnik ilustrowany. – 1872. – Т. IX, № 229. – S. 249–250; Равита Ф. Фома Падурра : [критический очерк] / Ф. Равита // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 727–751.

7. Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі / В. Гнатюк // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 145–154.

8. Ершов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності / В. Ершов. – Житомир : Полісся. – С. 432–450.

9. Tomasz Padura // Tygodnik ilustrowany. – 1861. – Т. IV, № 99. – S. 63–65.

10. [Padurra T.] Ukrainky. Z nutoju Tymka Padurry. – Warszawa : U Hustawa Hliksberga, 1844. – S. 99–105.

11. Pysma Tymka Padurry. – Lwów : Nakładem Wilda, 1874. – S. 10–13, 337–338.

12. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) / М. Драгоманов. – К., 1918. – С. 90–91.

13. Pienia Tomasz Padurry / Przedmowa K. Jabwonowskiego. – Lwów : Nakł. K. Jabwonowskiego i syna, 1842. – 64 s.

14. Pienia Tomasz Padurry... – S. 36–39.

15. Przyborowski W. Tomasz Padurra / W. Przyborowski // Tygodnik ilustrowany. – 1872. – Т. IX, № 229. – S. 249–250.

16. [Padurra T.] Ukrainky. Z nutoju Tymka Padurry. – Warszawa : U Hustawa Hliksberga, 1844. – 195 s.

17. [Padurra T.] Ukrainky... – S. 55–59.
18. В українській історіографії прийнято іменувати Наливайка Северином. Хоча є й інші версії про те як його звали – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерій. Про це див.: Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'яво. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 132–133.
19. [Padurra T.] Ukrainky... – S. 158.
20. [Padurra T.] Ukrainky... – S. 163.
21. Pienia Tomasza Padurra... – S. 39.
22. Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі... – С. 149.
23. Pysma Tymka Padurra. – Lwów : Nakładem Wilda, 1874. – S. 275.
24. Przyborowski W. Tomasz Padurra // Tygodnik ilustrowany. – 1872. – Т. IX, № 229. – С. 250.
25. Pysma Tymka Padurra... – S. 117.
26. Pysma Tymka Padurra... – S. 357.
27. Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі... – С. 151.
28. Д – ко Д. З споминів про К.Михальчука // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. LXV, травень. – С. 238.
29. Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne. Serya czwarta. – Т. 1. – Warszawa, 1884. – S. 233; Гнатюк В. Падурра, Рилеев і декабристи // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XIII. – С. 113–128; Гнатюк В. Тимко Падурра : [критично-біографічний та літературно-історичний нарис] / В. Гнатюк. – Харків, 1931. – С. 27; Щурат С. В. Про зв'язки Т. Падурри з декабристами / С. В. Щурат // УІЖ. – 1968. – № 11. – С. 83–84.
30. Д–ко Д. З споминів про К.Михальчука ... – С. 238.
31. Prawdziwy zyciorys Tomasza Padurra. – Poznań, 1875. – S. 33–34.
32. Przyborowski W. Tomasz Padurra / W. Przyborowski // Tygodnik ilustrowany... – S. 250.
33. Равита Ф. Фома Падурра : [критический очерк] // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 739, 742, 736.
34. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. – К. : АН УРСР, 1962. – С. 243–244.
Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. – К., 1962. – С. 243–244.
35. Рыльский Т. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра / Т. Рыльский // Основа. – 1861. – № XI–XII. – С. 97.
36. Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі... – С. 154.
37. Uliasz S. Obrazy Ukrainy i Ukraińców w literaturze polskiej // www.Olijp.p9.pl/lit/Uliasz.doc.
38. Janion M. Kozacy i górale / M. Janion // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich / pod. red. S. Kozaka. – Wrocław, 1974. – S. 135.

УДК 94(477)

М.І.Кравченко

Критерії тлумачень понять "Україна" і "українці"

У статті обґрунтовуються критерії, якими користувалися різні автори при тлумаченні походження назв "Україна" і "українці", їх генеза у соціально-політичних умовах різних епох.

Ключові слова: Україна, українці.

В статье обосновываются критерии, которыми руководствовались различные авторы при толковании происхождения названий "Украина" и "украинцы", их генезиса в социально-политических условиях различных эпох.

Ключевые слова: Украина, украинцы.

The article proves various criteria, used by different authors when interpreting the etymology of the words "Ukraine" and "Ukrainians" as well as their genesis in social and political conditions of different times.

Key words: Ukraine, Ukrainians.

Самоназва просторової території – України – і її автохтонного, місцевого етнічного чинника – українців – пережила ряд змін, які пов'язані як із часом в історії цього краю, народами сусідами, амбітними вихідцями з цієї землі та приходьками, так і з різним політичним становищем складових його частин – земель нашої батьківщини в цілому. При цьому слід зауважити, що єдиної думки щодо кожної причини, яка впливала на ці назви, не було і немає, хоч увагою цю проблему дослідники і не обходили. Нею цікавились і шукали пояснення ще в часи раннього Середньовіччя – оповідачі "Велесової книги" та Нестор-літописець, пізнього – Й.Верещинський, С.Оріховський, Нового часу – М.Грушевський, П.Куліш, Т.Шевченко, Б.Греков, С.Соловійов, новітнього – В.Баран, В.Ідзьо, Степан та Сергій Наливайки, Г.Півторақ, Ю.Мицик, О.Братко-Кутовський, Л.Гумільов, Ф.Філін, Сєдов, О.Трубачов та багато інших. У даній статті автор ставить за мету систематизувати концепції, погляди, думки і т.п. пошуки відповідно до критеріїв, якими керувалися їх автори, і обґрунтувати свої позиції.

За своєрідну інтродукцію нашого дослідження візьмемо літописні оповіді "Велесової книги": подаючи земне життя слов'ян-русичів з часу, коли їх народив міфічний Дажбо, тобто коли вони з'явилися на світ, автор оповіді зауважує: "Були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси і сурожці. І тако стали діди русове" [1]; далі говориться про "землю нашу союз антів, яка русою зветься" [2]; тут же як синонім антам уживається поняття укрів, а їх союз ще називається "карна" – Крайна (Україна): "Се карна плачеться о мертвих тих, що стали на тропу божеську (відсічі ворогам – К.М.) і померли" [3].

У цих цитатах з літопису для нас цікавими є два факти: згадка про антів і кравенців. І якщо цей документ достовірний, а автор дотримується саме такої позиції, то запам'ятаймо, що мова йде про часи 1500-літньої давнини відносно Київської Русі, коли вперше було вжите поняття "Україна", хоч і лише до її півдня – Переяславщини. Далі ми побачимо, що й категорія "кравенці" знайде своє пояснення, щоправда, вже в наші часи; що ж до антів, то ця історична категорія давно й широко побутує в наукових дослідженнях і політичних трактатах значної частини пошукачів.

Отже, можна стверджувати, що "Велесова книга" – джерело не тільки фактичних історичних знань про нашу землю та її мешканців, але й **міфів та сакральних вірувань, які є першим критерієм тлумачень понять "Україна" та "українці"**. Цей критерій – домінуючий у Л.Силенка і його послідовника С.Плачинди. Спираючись на усну українську народну творчість (стародавню українську міфологію) і посилаючись на Лева Силенка, автора "Мага віри", С.Плачинда називає праукраїнців украми: "За стародавніми міфами, першу жінку на Землі боги Вирію назвали Славою, а першого чоловіка Гуком. Це тому, що він мав своїм потужним гуком зголосити свою появу на землі. Звідси плем'я, що пішло від Слави і Гука, називали, за легендами, Гукрами, а згодом украми" [4].

Наступний критерій щодо назви праукраїнців антами – ймення, дане їм сусідами. Цієї точки зору дотримуються М.Грушевський, Г.Півторак, В.Баран, В.Ідзьо та ін. Аналізуючи наукові джерела VI – початку VII ст., М.Грушевський говорить: "Проби об'яснити се ім'я з слов'янської мови або найти її сліди в пізніших численних іменах слов'янських племен не удалось. Воно, як і венети, очевидно, чужого початку, дано слов'янам якимсь сусідом" [5]. Уперше це ім'я – анти, продовжує М.Грушевський, вживається Йорданом в його оповіданні про війну з антами остготського короля Вінітара в кінці IV ст., "то приходиться думати, що ім'я антів в сім епізоді таки переказане було готською традицією" і "належить, очевидно, до часів, коли остготи жили в наших степах, ще перед 376 р." [6].

Ім'я антів входить у загальний вжиток у візантійських письменників VI ст.: Прокопія, Агатія, Маврикія, Меандра, Іоана з Ефеса, Теофілякта (з ними можна рахувати й Йордана). Вони майже всі розрізняють слов'ян і антів. Ім'я анта, як підкреслює М.Грушевський, прикладається як прізвище до поодиноких осіб з цієї групи. Анти і словени то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI ст.), а пізніше ведуть цілком протилежну політику щодо аварів і Візантії. На офіційний характер цього імені вказують титули *anticus*, що приймалися імператорами з нагоди перемог над антами. Останній раз ім'я "анти" подається в оповіданні Теофілякта – письменника, що жив у першій половині VII ст., – в одному епізоді війни 602 р. По цьому антське ім'я зникає.

Поділ на слов'ян і антів, робить висновок М.Грушевський, відповідав двом особливим етнографічним слов'янським групам. Подивившись на розміщення слов'ян і антів на півдні, можна переконатися, що назва словенів охоплює словен мійських (пізніших болгар) й словен панонських – вони жили в першій половині VI ст. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI ст. не міг жити ніхто інший, лише слов'янські племена, що протягом VI і VII ст. перейшли в Мезію, залишивши своїм східним і північним сусідам землю за Дністром. Анти можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я антів на північ; теоретично воно могло обіймати всі східнослов'янські племена, але в звітках зустрічаємо це ім'я тільки в подіях і комбінаціях, які стосуються самої лише полудневої, чорноморської колонізації східнослов'янської групи. Анти в нашій матеріалі – це південна частина східної групи, тобто представники предків українських племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською [7].

Як бачимо, М.Грушевський ім'я антів пов'язував з готською традицією. Сучасні ж дослідники історії **східнослов'янської групи антів** конкретизують ареал їх розселення. "**Анти**, – говорить історик В.Ідзьо, – **це окраїнні жителі, українці**, і дійсно вони населяли північно-східну Україну і територію, на якій створили державу Антію-Україну, яка знаходилася на окраїні слов'янського і в той час європейського світу. Повна семантична спорідненість та відповідність при визначенні історії антів і назви "Україна" є доказовим фактом спорідненості політичних етнокультур у минулому і сучасному. Звідси й слід виводити сучасний етнонім – Україна, українці" [8].

Більшість дослідників пізнішого часу аж до сьогодні також пов'язують стародавню історію України і її мешканців зі слов'янським періодом, який визначають I тис. н.е., і твердять, що в кінці IV ст. слов'яни, або венеди, розділилися на дві групи, які фіксують виділення

в межах венедської спільноти склавинів, що займали Прикарпаття та Подністров'я, і антів – на Поділлі та Середньому Дніпрі. Анти вже у VI – VII ст. створили свою політичну організацію, цілком своєчасну за тих умов. "Енциклопедія українознавства" твердить, що держава антів існувала від кінця IV до початку VII ст. [9]. Слід мати на увазі й те, що так звані літописні племена – сіверяни, поляни, древляни, бужани тощо – означали не окремі племена, а щонайменше великі племінні союзи, які об'єднували багато дрібніших етнічних одиниць. Так, посилаючись на літописні джерела та археологічні дослідження, В.Баран говорить про перший міжплемінний союз на землях Північного Причорномор'я та Волині з центром у Зимниківському городищі VI–VII ст.: "Саме цей союз, до якого входили всі правобережні племена, згадані літописом, про який пише Аль-Масуді ..., був зародженням тих державотворчих процесів на хронологічному зрізі склавинів, які в наступний період, пройшовши через племінні об'єднання, завершилися утворенням Київської держави..." [10].

Такої ж позиції дотримуються російські дослідники Ф.Філін, О.Трубачов, В.Сєдов та ін. Ф.Філін, наприклад, вносить суто свої нюанси у пояснення поняття антів. Він вважає, що **слово анти – староукраїнське ("антос" – кінець, край, а "антес" – ті, що на краю)** [11].

Розпад Римської імперії, поява тюркського населення в українських степах на зміну іраномовному, відхід германських готів – усе це змінило систему економічних і політичних зв'язків. На цей період припадає початок боротьби південної групи східних слов'ян – антів – з тюркськими кочовиками придніпровських степів, поразка антів від аварів, їхня інтеграція із склавінами і зникнення з писемних джерел їхнього імені.

На нашу думку, останнє було пов'язане із завоюванням їх гунами (збірними ордами тюркського походження, аварами та фінськими племенами – угрів маляр), тривалим пануванням останніх. У протисторстві з ними анти втратили свої протодержавні утворення і для зовнішнього світу вони перестали бути антами, а говорячи категоріями сьогодення, стали "громадянами" "Гунігарда", простіше – гунами. Підтверджують нашу думку дослідження російського історика С.Соловйова, який з цього приводу говорив, що "слов'яни у сусідніх народів набули ім'я гунів" [12]; подібний умовислів знаходимо і у датського історика середини XII ст. Гельмольда у його фундаментальній праці "Хроніка слов'ян": "Всі слов'янські землі, які лежать на схід від Данії й славляться багатствами, датчани називали колись Острогардом, а тепер у його, Гельмольда, час називаються також Гунігардом – через їхнє населення – гунів" [13].

Якщо мати на увазі політичне панування, а воно так, мабуть, і було, то тоді ця фраза повністю адекватна історичним фактам. Тут

доречно навести паралель з радянських часів, коли все населення СРСР сприймалося зарубіжжям як росіяни. А його ж представляли більш ніж 130 націй і етнічних груп!

Дещо іншим критерієм у визначенні назви антів керуються В.Баран, Лев Гумільов та ін. Одну і ту ж сутність антів (окраїнних) вони наповнюють зовсім іншим смислом: окраїнні у них за своїм змістом розуміються інтровертно відносно політичного центру – Києва – Староруської держави (В.Баран) – та Москви – центру Московського князівства (Лев Гумільов). Так, аналізуючи причини зникнення етноніма антів в кінці VII ст., В.Баран говорить, що цей етнонім з'являється лише через п'ять століть – у 1187 р. – вже у формі "Україна". "За ним же (перяяславським князем Володимиром Глібовичем) Україна багато потужила" [14], – цитує автор Нестора-літописця. І далі робить висновок: "Виникнення самої назви "Україна" також сягає епохи великого переселення народів, коли на її інтегрованій склавіно-антській основі утворюється єдина дніпрово-дністрянська **етномовна група східно-слов'янських племен**. Залишаючись завжди слов'янськими в розумінні свого походження від слов'янської сім'ї народів, а з кінця IX ст. – слов'янами-русами за приналежністю до Києво-Руської держави, вони з метою самоідентифікації відновлюють назву дніпровських племен антів ("окраїнних"), яка згодом трансформується в територіально-етнічну назву "Україна", "український народ" [15].

При цьому не можна обійти увагою концепцію російського філософа й історика ХХ ст. Лева Гумільова, тому що хоча **він і доводить окраїнний характер назви "Україна"** у праці "Древняя Русь и Великая степь", **але вже відносно іншого політичного центру – Москви – Московського князівства**. Так, говорячи про ліквідацію уділів у Московському князівстві, що було досягнуте "не Василем II, а його народом, який категорично відхилив традицію удільної Русі...", князі поступилися місцем служилим людям. Син Дмитрія Шемяки пішов у Литву і отримав від короля Казимира Рильськ і Новгород-Сіверський, куди сходились його **нечисленні прибічники**. Зовсім близько, на правому березі Дніпра, у Східній Подолії облаштувалися прибічники Свидригайла, товариша Шемяки. Ті й інші були хоробрими і стійкими людьми, а такі у разі програшу зазвичай не здаються, а **йдуть на окраїну ареала; так виникла назва Україна**" [16].

Наведені Л.Гумільовим події політичної історії і його твердження, що вони стали результатом виникнення назви "Україна", потребують зауваження відносно того, що його концепція суттєво відрізняється від попередніх як у питанні аргументації поняття "Україна", – вона, як було доведено, зводиться до причинно-наслідкового результату політичної гри міжнародних суб'єктів, так і українства, бо за **головний критерій**

своєї концепції він бере козацтво. Це особливо помітно в питанні трактування українського етносу – українців, бо тут Л.Гумільов займає щонайменше позицію офіційного великороса, який оперує українським народом не як автохтонним (до речі, відгалуженням якого постав і російський народ), а як соціальним співтовариством – консорцією, з якої виріс малоруський субетнос, який тільки через двісті років перетворився на український. Ось як він говорить із цього приводу: "На степовому пограниччі збирались пасіонарії, обтяжені жорстокими порядками Москви і безправ'ям Польщі. Для того щоб адаптуватися в нових умовах і обзавестися сім'ями, які виникали при шлюбах з місцевими жінками половецького походження і православного сповідання, їм знадобилося близько ста років. За цей час князі Рюрикового дому (князь Дмитрій Вишневецький), польські магнати (Представ Лянцкоронський) і прості селяни, здібні до навчання військової справи, однаково перетворювалися на козаків, столицею яких стала Запорозька Січ. Останню за прийнятою нами термінологією належить вважати консорцією, із якої виріс малоруський субетнос, який через 200 років перетворився на український етнос, що звільнився в XVII ст. від влади католицької Польщі, а в XVIII ст. посів чільне місце в Російській імперії" [17].

Погляд автора, як на нашу думку, надто тенденційний. Адже відомо, що поняття "Мала Росія", "малороси", поширювалися серед церковних кіл і ними іменувалося не стільки козацтво, скільки вся Україна і її населення – українці, а починаючи з другої половини XVII ст. набули суто політичного характеру і використовувалися Московським царством, а потім імперією для того, щоб витравити в українців пам'ять про самоназву, не говорячи вже про його історію та тогочасну особність. Проте погляд є погляд і його вже не відміниш, до того ж є й інші тлумачення поняття "Малоросія".

Так, Степан та Сергій Наливайки, зважаючи на зв'язки наших предків з північно-західною територією Індії і, відповідно, беручи за **критерій індоарійський чинник** в українській історії, розробляють свою концепцію походження назв "Україна", "українці", "поляни", "сіверяни", "древляни", "таври", "ятвяги", "болоховці" та ін., у т.ч. і "Малоросія". **Що ж до назви "Україна" й етноніма "українці", то автори говорять, що цей етнонім у його найдавнішій писемній формі – кравенці – походить від слова "крава", "корова", як і санскритське go/gu – "бик", "корова". Звідки й варіант Гу-країна – "країна бика". Тож українці – коровичі, кравенці, гу-країнці, а їхня країна – Україна, розміщена на давніх картах під знаком Тельця, тобто Бика, Тура** [18; 19]. Причому висловлюється думка про те, що зв'язок з Індією мав давню історію руху, а відповідно, і колонізації цих земель праукраїнцями, вихідцями із Трипілліа, де постійно проживала значна їх частина і які вже в ті часи мали назву українців, або аборигенів, від назви головної ріки Бористен – нинішнього Дніпра. Назва "Бористен" з антич-

них авторів на означення Дніпра – первісне *vriṣha* + дану, де "Борис" – грецька передача санскритського *vriṣha* (хінді *vriṣh*) – "бик", а "тен" – це ще ведійське *danu* – "потік", "ріка". Тобто гідронім Бористен, як і Південний Буг – Гіпаніс та Кубань – Гіпаніс, як і Ексампай та Рось, означає "Бик-ріка", **Отже, говорить автор, топонім Бористен означає "Край/Країна Бика", а бористеніти – людність понад Дніпром – Бористеном, "жителі країни Бика", тобто гу-країнці, у-країнці.** Етноніми "бористеніти" й "українці" тотожні структурно і значеннєво, вони – семантичні двійники, безперечно, у своєму етнічному середовищі і у первісній формі існували задовго до своїх перших писемних фіксацій. І має сходити щонайменше до трипільських часів (про що свідчить "Велесова книга"). **Отже, і Трипільля "країна Бика..."** І якщо ареал Трипільської культури – Го-ратта чи гу-ратта (ратта, растра із санскриту – "країна", "держжава"), то населення її – гу-ратти, тобто ті ж таки гу-країнці, у-країнці. Звідси й кардинальний висновок: етнонім – самоназва "українці" є набуток не недавніх, а найдавніших історичних часів". У формі своїх семантичних двійників, однакових із ним структурно, але різних лексично, він існував на теренах Давньої України впродовж тисячоліть – у трипільські, скіфські, долітописні й літописні часи. Як існує й нині..." [20].

Серед наведених тлумачень назв "Україна" та "українці" цікавим є пояснення і назви вже згаданого поняття "Малоросія". Походження його Степан Наливайко пов'язує з містом в азійській частині Боспору, колишній Кіммерії-Сіндиці на Таманському півострові *Malorossa*. "Вона тим цікава, – говорить автор, – що засвідчена в "Космографії" аноніма з Равенни, який жив у VII ст., коли, як вважається, ще не існувало ні етноніма "малороси", ні назви "Мала Русь" чи "Малоросія", виникнення яких відносять щонайменше до XVII ст. Тобто через тисячоліття після фіксації назви *Malorossa*. А саме з ними ця назва й виявляє виняткову подібність, принаймні фонетичну" [21]. Розвиваючи думку далі, автор переконує, що частина поняття "Малоросія" і назва "Мала Русь" означає зовсім не "малий", а походить із грецького *melas, melan*, що означає "чорний": "У такому разі назва *Malorossa* означає "Чорнобиків", "Чорнотурів"... Тоді й етнонім "малороси" означатиме не жителі Малої Русі, а чорнобичичі, чорнотуричі, чорнокоровичі" [22].

Вище ми вже згадували, що деякі дослідники поняття антів, з яким пов'язується назва українців, тлумачать його зі староукраїнської мови, дотримуючись думки, що цей термін (поняття) означає окраїну. Опонують їм і усім подібним думкам інші дослідники, концепції яких хоч між собою частково і різняться, але єднає їх спільний критерій – **головна ознака, на основі якої вони розкривають терміни "Україна" й "українці" – це слово "украяти" ("вкраяти"), яке означало "виділити", "відрізати", "відокремити".** "Так само, як вкрайний хліб зветься окрайкою, украяна (тобто відокремлена від решти, виділена з-поміж

інших) земля буде зватись Україною (Вкраїною). Ми й сьогодні вживаємо слово "країна", утворене від слова "кряти", як загальну назву виокремлених із загалу земель. За своєю рідною землею зберігся основний варіант терміна – Україна (Вкраїна)...

Отже, **назва нашої землі, нашої держави і нашої тисячолітньої традиції – Україна – означає буквально – земля, виділена для нас із загалу, коротше – "наша власна земля"...** Реставруючи світогляд наших далеких предків, маємо припустити, що в давнину слово "Україна", найімовірніше, мало в собі такий зміст: **"виділена богом земля"** [23].

Близькі до думки О.Братко-Кутовського погляди Юрія Мисика, який твердить, що **Україна – "назва, яка означає країну і державу, населену українцями. Походить від слова край, тобто країна**. Саме в такому значенні вживався даний термін нашими предками в середньовіччі і ранньомодерні часи. Назва "Україна" вперше зустрічається в 1268 р. для означення центру Русі (Київське і Переяславське князівства). Пізніше назва "Україна" міцно закріпилася в Середній Наддніпрянщині, її вживали як синонімічну назву до терміна "Русь". З часів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. ця назва витісняє досі вживану назву "Русь", відповідно і русини (русь) усе частіше стали називати себе українцями, навіть за межами Гетьманщини (наприклад у Слобідській Україні)" [24].

Як на нашу думку, така концепція найбільше відповідає великій історії буття українців, їх гідності й ареалу розселення у географічному регіоні – Європі.

Розглянуте свідчить, що різні концепції, погляди, думки стосовно походження назв "Україна" й "українці" різняться, по-перше, залежно від того, хто давав назву – близькі чи далекі сусіди, чи це були самі автохтони зі своєю самоназвою; по-друге, від віддаленості (наближеності) авторів до часу подій, пов'язаних з Україною та українцями, чи їх сучасники, що давали (поширювали) назву; по-третє, від суб'єктів – авторів – та їх політичної заангажованості. Все це автором даної статті ураховувалося при визначенні критеріїв, за якими здійснювався аналіз поглядів на назви "Україна" і "українці".

Література

1. Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. – Київ, 7502. – С. 92.
2. Там само. – С. 95.
3. Там само. – С. 97.
4. Плачинда С. Лебедія (Як і коли виникла Україна) / С. Плачинда. – Київ, 2005. – С. 159.
5. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Київ, 1991. – С. 173.
Т. I. – 1991. – С. 173.

6. Там само. – С. 174–175.
7. Там само. – С. 176.
8. Ідзьо В. Стародавні українці: білі плями зітре майбутнє / В. Ідзьо // Наука самопізнання народу : [збірник матеріалів і наукових праць]. – К. : Веселка, 2002. – С. 143.
9. Енциклопедія українознавства / [гол. ред. В. Кубійович]. – [перевидання в Україні]. – Львів, 1993. – С. 48.
Т. I. – 1993. – С. 48.
10. Баран В. Від венедів до слов'ян та українців / В. Баран // Наука самопізнання народу. – К., 2002. – С. 136.
11. Ідзьо В. Цитована праця. – С. 143.
12. Соловьев С. Сочинения : в 18 кн. – Кн. I. – Москва, 1991.
Т. I–II. – 1991. – С. 115–116.
13. Білик І. Аксиома недоведених традицій / І. Білик // Меч Арєя. – Київ, – С. 406.
14. Баран В. Цитована праця. – С. 136.
15. Там само. – С. 139.
16. Гумилев Лев. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С. 682–683.
17. Там само. – С. 683–684.
18. Наливайко Сергій. Давня історія України / Сергій Наливайко // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 104.
19. Наливайко Степан. Назва Аратта у прив'язці до Трипілля й країни / Степан Наливайко // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 254.
20. Там само. – С. 255.
21. Там само.
22. Братко-Кутовський О. Виділена богом земля / О. Братко-Кутовський // Голос України. – 1992. – 12 вересня, № 174 (424).
23. Мисик Ю. Україна / Ю. Мисик // Українське козацтво : [мала енциклопедія]. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 576.

УДК 94(477)"19"

В.В.Бак

Папські пропозиції королівських інсигній давньоруським князям у XI–XIII ст.

У статті зроблена спроба проаналізувати дипломатичні взаємовідносини Римської курії із давньоруськими князями кін. XI–XIII ст. Аналіз робився у контексті політичних та релігійно-церковних взаємин: пропозицій прийняття королівської корони та як наслідок – церковної унії давньоруської та латинської церков.

Ключові слова: князь, князівство, Римський Папа, Римська курія, коронація, церковна єдність.

В статтє сделана попытка анализа дипломатических взаимоотношений Римской курии с древнерусскими князьями в конце XI – XIII вв. Анализ делался в контексте политических и религиозно-церковных контактов: пропозиций принятия королевской короны и как следствии – церковной унии древнерусской и латинской церквей.

Ключевые слова: князь, княжество, Римский Папа, Римская курия, коронация, церковное единство.

In this article an attempt was made to analyze the diplomatic relations between the Roman Curia and the Grand Dukes of the Kievan Rus' from the end of 11th to 13th century A.D. The analysis was made in the context of the political and religio-ecclesiastical contacts: the offers to accept the royal crown and as a result the union of the Old Russian and the Latin Churches.

Key words: Grand Duke, Grand Duchy, the Roman Curia, coronation, church unity.

Питання щодо проведення папської політики об'єднання церкви Київської Русі з римською курією в XI–XIII ст. не є новим у історіографії і досліджувалося як істориками Церкви, так і дослідниками політично-дипломатичних взаємовідносин у Європі даного періоду. Із метою об'єднання східних церков із західною Вселенські Архієреї використовували різні нагоди та заходи. В даній статті буде зроблена спроба прослідкувати та проаналізувати дипломатичні контакти римських пап з давньоруськими князями, де, власне, мали місце пропозиції:

- прийняття князем королівського титула;
- визнання над собою князем опіки Апостольської столиці;
- та як кульмінаційне, логічне завершення звернень – об'єднання давньоруської Церкви східного (грецького) обряду з латинською (католицькою).

Пропозиції королівської корони давньоруським князям та церковної єдності Русі з апостольським Римом досліджували як східно-європейські, так і західноєвропейські дослідники, зокрема В.Татищев, Н.Карамзін, М.Грушевський, М.Чубатий, А.Великий, І.Нагаєвський, Г.Лужницький, Б.Кумор, В.Пашуто, В.Янін, О.Рапов, Б.Флоря, М.Котляр, О.Майоров, А.Назаренко, О.Головко, W.Abraham, B.Leib, A.Amman, A.Poppe, Ch.Lübke.

Першою згадкою в окреслених межах дослідження можна навести взаємовідносини між Римським Папою Григорієм VII (1073–1085) та руськими князями Ізяславом (Дмитром) Ярославичем, князем київським (1024–1078), і його сином Ярополком (Петром) Ізяславичем (1050–1086), князем полоцьким (1071–1077). Саме цих два названих давньоруських князя провели успішні перемовини з Апостольською

столицею у 70-х рр. XI ст., унаслідок яких Ярополк Ізяславич навіть отримав уперше (!) в історії Київської Русі титул короля (*rex*), а його дружина Кунегунда – королеви (*regina*).

1073 р. триумвірат Ярославичів розпався: разом зі своїм батьком Ізяславом Ярополк був прогнаний із Русі братами батька – князями Святославом (1027–1076) і Всеволодом (1030–1093) Ярославичами [21, с. 112].

Спочатку Ізяслав звернувся за підтримкою до свого родича, племінника дружини – польського князя та пізніше короля Болеслава II Сміливого (1058–1079). Проте, як подає "Повість минулих літ" під 1073 р., польський князь не надав йому підтримки, навіть ошукав його, не віддавши грошей [21, с. 112].

Згодом, у січні 1075 р., київський князь прибуває у місто Майнц – до двору німецького імператора Генріха IV (1077–1096) (з 1084 р. – імператора Священної Римської імперії). Сучасна подіям "Annales Lamperti" ("Хроніка Ламперта") повідомляла, що руський король "*rex Ruscorum*" Дмитро (ім'я дане Ізяславі при хрещенні) прибув і "... приніс Генріху незчисленні багатства" [32, с. 219].

Та незважаючи на щедрі дари князя, практична допомога і цього Ізяславі надана не була: Генріх IV спробував примирити братів і надіслав до Святослава Ярославича у Київ посольство, про що пише "Повість минулих літ" під 1075 р. [21, с.120–121].

Мотивація вчинків Генріха IV стає більш зрозумілою з огляду на інформацію джерела – "Хроніки Ламперта", у котрій згадуються також надзвичайно багаті дарунки князя Святослава імператору Генріху IV, якими князь на той час намагався перешкодити Ізяславу Ярославичу досягти дипломатичного успіху при німецькому дворі [28, с. 230]. Не дивно, що імператор поступово "охолов" до справи примирення братів після такого Святославового кроку. Проте децю пізніше Генріх IV вирішив все-таки підтримати Ізяслава Ярославича, протиставившись таким чином новому союзу Русі з Польщею: у другій половині 1075 р. Ярополк Ізяславич одружився за допомогою імператора з прийомною донькою тюрінгського маркграфа Дедо II фон Веттіна (1046–1075) – Кунігундою [3, с. 155]. Саме через маркграфа Дедо і, можливо, ще у першій половині 1075 р., князь Ізяслав звернувся за підтримкою у протистоянні за київський престол до Григорія VII (1073–1085) – одного із наймогутніших римських пап Середньовіччя. Ізяслав надсилає до Риму свого сина Ярополка (навесні 1075 р.), і там після проведених перемовин Ярополк в обмін на підтримку Папою його батька складає присягу вірності престолу Св. Петра та коронується разом зі своєю дружиною королівськими коронами як король і королева Русі [3, с. 155; 37, с. 233].

Цій події був присвячений спеціальний лист Папи від 17.IV.1075 р., він адресується Ізяславу Ярославичу вже як "королеві Русі" – "Demetrio regi Ruscorum", а Русь називається "королівством" (Regnum) [26, с. 5]. Папа сповіщає Ізяслава, що приймає його та королівство під заступництво Св. Петра: "... et regni vestri gubernacula sibi ex parte beati Petri tradidimus" [30, р. 5]. Згідно з посланням, влада на Русі, таким чином, повинна була належати Ізяславові та його синові Ярополкові.

Про дипломатичні заходи князя Ярополка перед Папою зберігається також згадка у Трірському Псалтирі – так званому "Кодексі Гертруди" (1078–1087) (Psalterium Trevirense, Codex Gertrudianus, 1078–1087). У ньому є дві мініатюрні книжкові ілюстрації, на яких зображено Ярополка та його дружину Кунігунду навколішки перед Христом-Пантократором, що коронує князівське подружжя, та зображення Св. Петра, біля ніг якого стоїть знову Ярополк із дружиною та його мати Гертруда, що була донькою польського короля Мешка II (1025–1034) [37, іл. 17–18].

Слід зауважити, що того ж 1075 р. Григорій VII видає свій програмний документ – "Dictatus Papae", згідно з яким Римський Папа повністю претендував на зверхність у всіх питаннях щодо світської влади у християнських державах [35, с. 978–981]. Таким чином Папа закріплював за собою виключне право позбавляти світської влади або ж знову надавати її у християнському світі. Коронація Папою ще одного володаря (Ярополка Ізяславича), відповідно, означала поширення абсолютистської влади Папи на території, де цей новокоронований монарх правив, та була певним проявом утілення папської концепції про зверхність духовної влади над світською (папоцезаризму).

Як повідомляє "Повість минулих літ" під 1077 р., Ізяслав разом із польськими загонами здобуває владу у Києві [21, с. 121]. На думку дослідників, князь не ризикнув чи не встиг (загинув у 1078 р.) обнародувати на Русі цей акт – акт упровадження єдиного монархічного правління [3, с. 145; 16, с. 252].

Хронологічно наступними є взаємини римської курії з князем Романом Мстиславичем. Питання щодо контактів князя галицько-київського Романа (Бориса) Мстиславича (1152–1205) з посольством римського папи Інокентія III (1198–1216) досить неоднозначно трактується в історичній літературі. Так, авторитетний дослідник Київської Русі Ґ.Подскальські радить, зокрема, обережно розглядати можливий факт контактів папського посольства з князем Романом [33, с. 334]. І дійсно, відомості про цю можливу подію під 1204 р. подає у своїй "Истории Российской" (том 3) В.Татищев, запозичуючи їх, як уважають дослідники, із джерела, що походило з кола новгородських літописів [23, с. 173]. Російський історик, зокрема, передає цю ймовірну подію

наступним чином: посольство від Папи Інокентія III прибуває до князя навесні 1204 р.; папський легат пропонує Роману Мстиславичу прийняти королівський титул і стати "королем руським", а разом і підтримку "меча Св. Петра", до того ж отримати під свою зверхність міста на території польських князівств, а за це – об'єднання східної церкви Русі з католицькою [23, с. 173]. Роман Мстиславич буцімто передав Папі зухвалу та горду відповідь. Вийнявши свого меча, він спитав, чи такий самий "меч Петров" у Папи, і сказав, що він, князь, буде примножувати "землю рускую" лише своїми силами [23, с. 173]. У контексті піднятої нами проблеми цікаво буде розглянути цей можливий контакт Архієрейської столиці з давньоруським князем на самому початку XIII ст., прослідкувавши одночасно і його історичну ймовірність. Робити аналіз тут доведеться, як зазначив один із дослідників, виходячи з непрямих свідчень і розгляду вірогідних мотивів, що могли спонукати обидві сторони до взаємин [17, с. 134].

Точно не подана літописами-сучасниками, а також офіційними документами папської канцелярії звістка про посольство Папи до князя Романа все ж могла мати історичне підґрунтя, оскільки всі підстави для цього в тогочасній Європі склалися: зокрема, з огляду на особливості історичного моменту – ослаблення та падіння цілісної Візантійської імперії внаслідок IV хрестового походу, а також зміцнення унітаристських тенденцій католицької церкви за часів правління Папи Інокентія III. Ймовірна зустріч папських легатів з князем цілком узгоджується з конкретними історичними реаліями початку XIII ст. [5, с. 191].

Папа підтримував широкі дипломатичні стосунки (з метою впровадження унії латинської та грецької церков) із самого початку свого понтифікату. Він широко використовував для цього, в першу чергу, засоби впливу на світську владу держав, куди надсилалися посольства. Насамперед володарям держав пропонувалася "опіка престолу Св. Петра" та королівська корона (вінець) як символ верховної влади у державі з усіма достоїнствами європейського монарха. Так, уже через рік після початку свого понтифікату, у 1199 р., Інокентій III після короткого листування надсилає легатів до Великого жупана сербського Вукана II Неманича (1196–1208) з метою проведення подальших переговорів та можливого реформування сербської церкви [24, с. 45]. В подальшому листуванні (1200–1204 рр.) Вукан II Неманич погодився, виходячи, в першу чергу, з політичних інтересів, прийняти опіку папського престолу разом із королівською короною та духовно-релігійним об'єднанням із католицькою церквою [36, № 57].

Дипломатичні контакти із щойно утвореним II Болгарським царством (1185–1396) Інокентій III розпочав ще у січні 1200 р. А вже 1204 р. папський легат кардинал Лев привіз болгарському володарю

Каляюну у Тарново королівську корону. У свою чергу, Каляян та болгарський (охридський) архієпископ Йоан Каматир дали особисту присягу вірності престолу Св. Петра, привівши таким чином Болгарську церкву до унії з католицькою [24, с. 54, 61–62, 165]. За такої дипломатичної активності римської курії у Південно-Східній Європі була б щонайменше дивною і нелогічною відсутність інтересу у папи-дипломата (яким був Інокентій III) до тогочасної Київської Русі, зокрема до одного з найяскравіших володарів Східної Європи XIII ст. – князя Романа Мстиславича. Сучасник подій, візантійський історик Никита Хоніат (1150–1215) у своїй праці "Chronike diegesis" писав, що успішні походи князя у 1202–1203 та 1203–1204 рр. на половців врятували досить непросту зовнішньополітичну ситуацію для Візантії на її північних кордонах [19, с. 112]. Хоніат називав його "людиною могутньою і діяльною" – "homo robustus et strenuus" (латиною у Н.Карамзіна) [9, с. 558].

Не звернути увагу та не відреагувати на швидкі успіхи та зростання впливу у регіоні князя Романа курія за тих обставин, що склалися, просто не могла. У свою чергу, князь Роман Мстиславич, син польської княжни Агнешки (доньки князя Болеслава Кривоустого), протягом усієї своєї політичної діяльності завжди перебував у тісних взаєминах із західними сусідами, найперше – польськими князями. Завдяки своїм родинним зв'язкам, Роман Мстиславич часто контактував з великими князями польськими – Мешком III Старим (1173–1177) та Казимиром II Справедливим (1177–1194), синами князя Болеслава Кривоустого (1102–1138) [11, с. 347]. Також наприкінці XII ст. він підтримував молодих князів Лешка Білого (1187–1227) та Конрада I (1188–1247), синів Казимира II Справедливого [11, с. 357]. Добрі взаємини склалися у князя Романа з угорським королем Ендре II (1205–1235), який в кінці 1204 р. переміг у протистоянні зі своїм братом [7, с. 10]. Окрім того, Роман намагався взяти участь у "великому європейському протистоянні" на теренах Священної Римської імперії між Штауфенами та Вельфами. Річ у тім, що після смерті імператора Генріха VI Штауфена (1191–1197) розпочалася боротьба за імператорську корону. Боролися Штауфени та Вельфи. Головним претендентом перших на корону був наймолодший син Фрідріха I Барбаросси – Філіп Швабський (1177–1208). Від Вельфів претендентом на імператорський трон був Отто IV Брауншвейзький (1175–1218). Папство традиційно підтримувало у цій боротьбі Вельфів (Оттон IV був навіть коронований Інокентієм III на імператора у 1209 р.). Роман Мстиславич продовжував звичну для Галицької Русі у XII ст. політику – підтримував дружні стосунки зі Штауфенами [18, с. 26–27]. Із можливою підтримкою Романом Філіпа Швабського пов'язують його загибель у поході на Саксонію – землю, що на час розглядуваного конфлікту повністю

(разом із Брауншвейгом) підтримувала Вельфів і була ворожою до Філіпа [12, с. 44]. У "Хроніці" цистерціанського абата Альберіка йдеться, що галицький князь (король-рех) Роман загинув у 1205 р., рухаючись через польські князівства до Саксонії з метою поруйнувати там церкви: "Rex Russie Romanus nomine a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens in Saxoniam et ecclesias destruere volens..." [29, с. 885]. Із джерел відомо, що князь Роман дійсно рухався влітку 1205 р. на захід на допомогу Лешку Білому у його боротьбі проти князя Сілезії Владислава Тонкононого (1202–1229), та противники встигли домовитися і виступити разом проти галицького князя (Лешек Білий у імперському конфлікті підтримував Вельфів, що також могло спричинити його раптовий виступ проти давнього союзника – князя Романа) [1, с. 230]. Чи, можливо, має рацію дослідник О.Майоров, аргументовано доводячи, що похід Романа був спрямований виключно на підтримку декількаскладової військово-політичної комбінації Штауфенів у їх війні за владу [12, с. 41]. У будь-якому разі, розуміючи можливе втручання сильного руського князя у європейську боротьбу, папа Інокентій III, очевидно, міг спробувати привернути київського володаря до єдності з Римом і таким чином – до протиборства на боці коаліції Вельфів, суттєво впливаючи на розстановку політичних сил. А остаточне прийняття рішення на користь Штауфенів, у свою чергу повинно було радикально впливати на можливий хід переговорів князя Романа з послами Папи.

Підсумовуючи наведені можливі аргументи, зазначимо, що свого часу ще М.Грушевський писав, що питання стосунків князя Романа з Папою "залишається неясним" [7, с. 11]. Незважаючи на всю ймовірність та історичну логічність дипломатичних взаємин Папи Інокентія III і князя Романа Мстиславича, без автентичних, сучасних подій письмових джерел питання щодо достовірності таких контактів так і буде залишатися відкритим.

Особливе похвалення у взаємовідносинах між Апостольським престолом та давньоруськими князями припадає на 40–50-і рр. XIII ст. Після формального об'єднання церков унаслідок завоювання Константинополя у 1204 р. і утворення Латинської імперії та IV Латеранського собору 1215 р. католицька церква намагалася остаточно звільнитися від будь-якої адміністративно-судової залежності від світської влади, прагнучи підпорядкувати її собі. Перша половина XIII ст. – своєрідний пік унітаристсько-об'єднувачих тенденцій папства у Європі. А "татарський чинник", що з'явився, лише додатково спонукав папство до активної політико-дипломатичної діяльності у східному напрямку з надією просувати латинське християнство далі на схід Європи, що потерпав від татаро-монгольської інвазії.

Для Русі це час, коли та опинилася фактично у своєрідних "лещатах" експансіоністської політики Сходу та Заходу. Два найсильніші руські князі того часу – Данило Романович та Олександр Ярославович – змушені робити свій вибір в орієнтації між східними (азіатськими) чи західними (європейськими) силами [2, с. 318]. Татаро-монгольське поневолення та узалежнення руських князівств, а також небажання найсильніших із них знаходитися у цьому стані залежності стимулювали князівську еліту до пошуків нових можливих союзів та союзників.

Князь новгородський, володимирський та київський (згідно з отриманим на правління ханським ярликом) Олександр Ярославович (1236–1263), названий Невським, був у часи татаро-монгольського нашествия разом зі своїм батьком Ярославом найбільш впливовим руським володарем у Північно-Східній Русі. Ще папський легат до Орди, монах Плано де Карпіні згадував у своєму звіті "*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*", що бачив у 1246 р. у монгольській столиці Каракорумі батька Олександра – князя переяславського та володимирського Ярослава Всеволодовича (1238–1246) [10, с. 75, 82]. А вже через два роки по тому – у своєму листі до сина Ярослава – князя Олександра Невського – від 23 січня 1248 р., папа Інокентій IV (1243–1254) безпосередньо згадує, що у розмові з Плано де Карпіні князь суздальський ("*Dux Susdaliensis*", як іменував князя та його сина Олександра Папа) погодився на унію з католицькою Церквою, і лише раптова смерть в Орді (ймовірно, через зумисне отруєння) не дала князю продовжити свої намагання [14, с. 262]. Ця єдина звістка з приводу переговорів із Ярославом та його можливої відповіді у Каракорумі – у листі папи Інокентія IV – продовжує викликати дискусії в сторичній літературі. Проте дослідники сходяться на думці, що, вочевидь, князь Ярослав дав згоду на продовження перемовин з курією [15, с. 135]. Можливо, ця угода з Ярославом під час перебування в Орді стала певним поштовхом до продовження розвитку дипломатичних взаємин між Папою та Північно-Східною Руссю. Своєрідним "сигналом до дії" для курії було також зволікання князя Олександра після смерті його батька їхати в Орду у 1246 – першій половині 1247 р. на вимогу регентші хана Гуюка – Туракін [8, с. 44]. Вочевидь, молодий князь на той час побоювався повторити в Орді батькову долю. У будь-якому разі, Папа апелює в листі до згоди старшого князя Ярослава на єдність з латинською церквою, закликаючи до покори й Олександра та обіцяючи йому в такому разі повагу серед інших володарів-католиків: "... te inter cetera catholicos principes reputabimus specialem..." [14, с. 263]. Залишається точно не відомим, як князь Олександр отримав перше послання та дав на нього відповідь, бо вже з літа 1247 р. він перебував

у дорозі до Сарай-Бату – столиці Золотої Орди, котра знаходилася у нижньому Поволжі. Восени 1248 р. новгородський князь був змушений їхати далі – аж до Монголії, в Каракорум [8, с. 46-47].

З другого листа від 15 вересня 1248 р. видно, що курія через посередництво архієпископа Пруського Альберта отримала позитивну відповідь від князя Олександра на перше послання і надіслала друге. Листа надсилають уже "світлому королеві Новгороду" ("illustri regi Novgardiae"), підкреслюючи таким чином гідність князя як суверенного правителя на конкретній території [14, с. 268]. Папа заохочує наміри князя приєднатися до католицької Церкви, а в кінці листа звертається до Олександра Невського як до його "королівської величності" ("serenitatem regiam rogatus") та просить прийняти посла – архієпископа Альберта [14, с. 268]. Проте це посольство на чолі з Альбертом не прибуло ані до Північно-Східної, ані до Галицької Русі (див. нижче).

Про папське посольство до Олександра Невського у складі двох кардиналів – Гальда (Агалдада) та Ремонта (Гьмонта) згадується лише в "Повѣсть о житии князя Александра" [22, с. 437]. Протягом усього 1251 р. (коли прибуло посольство) Олександр хворів і не залишав Новгороду [20, с. 80; 2, с. 330]. І тут, в аналізі взаємовідносин між Папою та князями у середині XII ст., слід зауважити один важливий нюанс: очевидно, головною мотивацією як для Ярослава Всеволодовича, так і для його сина Олександра у дипломатичному зближенні з Римом була татарська загроза та бажання за допомогою католицького Заходу звільнитися від влади ханів [15, с. 138]. Це можна було спробувати зробити у середині XIII ст. лише за посередництва Папи Римського.

Та вже після першої поїздки до Орди у 1247–1249 рр. князь повертається восени 1249 р. до Північної Русі (на початок 1251 р. – до Новгороду) із ханським визнанням свого авторитету – ярликом на правління в Києві [8, с. 48]. Це був абсолютний дипломатичний успіх Олександра Невського, що суттєво корегувало зовнішньополітичні орієнтації князя. Тому повністю логічно виглядає у "Повѣсть о житии князя Александра" розповідь про цілковиту зміну курсу новгородського володаря щодо пропозицій Папи – взаємовідносини з курією вже не були для нього пріоритетними! Легати, мабуть, привезли із собою друге послання Папи (від 15.IX.1248) разом із пропозиціями, що містилися у ньому [6, с. 68]. Проте "совещав с мудрецами своими", порадившись зі своїм духовенством, Олександр відмовляє у продовженні взаємин з курією, різко зауважуючи, як пише "Повѣсть о житии", на аргументи легатів: "Си вся съведаем добре, а от вас учения не приемлем" [22, с. 436]. Після такої відповіді повідомлень у джерелах про послання чи папських легатів до Олександра Невського вже більше не з'являлось.

Взаємовідносини Данила Романовича (1201–1264) князя галицько-волинського і київського а також короля Русі із римськими папами Інокентієм IV (1243–1254) та Олександром IV (1254–1261), а також, можливо, і з Григорієм IX (1227–1241) є досить добре документовані та висвітлені у спеціальній історичній літературі [30; 32; 7; 25]. Пропозиція князю Данилу царської корони та церковної унії з Римом мала свою певну передісторію. У дослідників немає все ще однозначної відповіді щодо точного адресата листа Папи Григорія IX від 18 липня 1231 р. – "Світлому королеві Русі", де Папа висловлює свою радість із приводу бажання князя підкоритися престолу Св. Петра [30, с. 19–20]. Зокрема, частина істориків (В.Абрагам, М.Чубатий, А.Великий, І.Нагаєвський) схильється до думки, що лист цей міг адресуватися саме князю Данилу, якщо виходити із логіки тогочасної історичної ситуації у Галицько-Волинському князівстві (боротьба за "Романову спадщину" його синів Данила і Василька з угорським королівством) та й із традиції звертання римських пап саме до галицько-волинських князів як до королів – "Illustri Regi Russiae" – "світлому королеві Русі", де і князівство називалося як "regnum" [26, с. 105; 14, с. 357]. У листі в обмін на церковну унію та прийняття латинського обряду руською церквою Григорій IX пропонує "руському королеві" опіку престолу Св. Петра [30, с. 20; 28, с. 31]. Папський лист написаний як продовження обговорення раніше розпочатої теми – інтересу руського князя до церковної єдності з Римом. Проте можлива відповідь цього князя на даний лист залишається невідомою.

Наступний етап взаємовідносин між галицько-волинською Руссю та папством у середині XIII ст., що і призвів безпосередньо до коронації князя Данила Романовича, – роки татарського нашествия. Папа Інокентій IV традиційно продовжував виявляти велике зацікавлення "татарським питанням", що було найбільшим викликом і загрозою для тогочасного християнського світу. Вже у квітні 1245 р. Папою в Орду була скерована офіційна католицька місія згадуваного вище францисканця – Джованні Плано де Карпіні. В перших числах січня 1246 р. Плано де Карпіні на запрошення молодшого брата Данила – волинського князя Василька (1203–1269) – гостював у нього у Володимирі на Волині і навіть намагався переконати його щодо необхідності церковної унії [10, с. 67]. Проте Данило Романович перебував на той час ще в Орді, і жодної остаточної відповіді францисканський монах отримати тоді ще не міг.

Саме дорогою до Орди (у середині березня 1246 р. у районі Нижнього Дону) францисканець і зустрічає Данила [10, с. 82]. Результатом їх перемовин (чи обміну інформацією) стало те, що князь задля встановлення стабільних відносин із папською курією надсилає до тогочасної папської резиденції у Ліоні ігумена монастиря Святої Гори

(біля Володимира Волинського) Григорія [7, с. 69]. Дослідник В.Абрагам навіть обґрунтовував точку зору, що саме Данило був ініціатором дипломатичних зносин з Папою у 40-х рр. XIII ст., ще до своєї поїздки в Орду у 1245 р. [26, с. 123–124]. Це припущення історик ґрунтується на одному з листів Інокентія IV, де Папа згадує дипломатичну діяльність руського князя [30, с. 28–29].

Та саме після повернення галицько-волинського князя від татаро-монголів навесні 1246 р. між Папою та Данилом починається тривале та активне листування. З травня 1246 р. і до початку 1248 р. курія надіслала Данилу Галицькому понад півтора десятка листів-послань, в одному з яких за 1247 р. Папа оголошує "руському королеві", що приймає князя і його державу під протекцію Св. Петра, обіцяючи також підтримку проти татар [30, с. 38]. Практичним наслідком листування мало стати прибуття на Галицьку Русь у 1247 р. (згідно з буллою від 7.IX.1247 р.) папського легата – пруського архієпископа Альберта, що мав офіційно проголосити на руських землях унію галицької церкви з католицькою [30, с. 40]. Проте архієпископ не прибув до Данила або ж перебував у Галицькій Русі недовго [25, с. 91–92].

У контексті досліджуваної нами проблеми цікавим є те, що у папських посланнях 1245 – початку 1248 рр. навіть не згадується питання "коронації" князя Данила Романовича. І дійсно, як видно з Іпатіївського літопису, але вже під 1253 р., Данило не просить королівських інсигній у Папи (на відміну від південнослов'янських володарів Сербії та Болгарії початку XIII ст.). Він навіть відмовляється від пропозиції "царського вінця", аргументуючи це тим, що "рать татарська не перестає. Зле вони живуть з нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї", що привіз був папський легат [4, с. 413]. Виходячи з історичної логіки подій, стає зрозумілим, що князь Данило переслідував у своїх взаєминах з Римом практичну політичну мету – створення можливого сильного союзу із християнськими державами Європи у боротьбі проти агресії татаро-монголів. І посередником у досягненні цієї його мети мав стати сам Папа Римський. Проте станом на кінець 40-х – 50-і рр. XIII ст. Папа, перебуваючи у перманентній боротьбі зі Священною імперією, практично не міг докладати необхідних зусиль до консолідації християнських сил у боротьбі із зовнішнім ворогом, а всі його спроби мали декларативно-проповідницький характер [31, с. 259, 271–72]. Не дивно, що на певний час, починаючи з 1249 р., Данило Романович втрачає інтерес до дипломатичних взаємин з папою. Та вже на початку 50-х рр. контакти між галицьким князем і папським престолом відновлюються. У листі до Папи від 5 травня 1252 р. угорський король Бела IV пише, що доклав багато зусиль, переконуючи Данила відновити взаємини, і що незабаром від нього до Інокентія мають

прибути послы [7, с. 71–72]. А вже у посланні до християн Богемії, Моравії, Сербії та Померанії (14.V.1253) із закликом до хрестового походу проти татаро-монголів, Папа згадує "короля Русі" Данила, що попередив його про можливе швидке наближення військ Орди [30, с. 43].

За таких обставин Данило міг дійсно сподіватися на військову підтримку добровольців-хрестоносців, що відгукнулися б на заклик Папи про хрестовий похід, а Інокентій IV, у свою чергу, мав надію, що князь врешті прийме пропозиції престолу про корону та унію. Якщо проаналізувати умови коронації болгарського володаря на початку XIII ст., то впадає у вічі, що така коронація обов'язково повинна була супроводжуватися присягою вірності апостольському престолу з боку світського правителя та глави церкви [24, с. 165–166]. Отже, власне через коронацію князя Папа намагався втілити те, чого не домогся ще легат Альберт у кінці 40-х рр. XIII ст., – отримати від Данила та руської Церкви присяги на вірність.

Із проповіддю хрестового походу та з королівськими інсигніями для Данила Романовича був посланий папський легат аббат Опізо [27, с. 55]. Як написано у Галицько-Волинському літописі, Данило зустрівся з легатом у Кракові в серпні 1253 р.: "Тоді ж у Кракові перебували послы папині, що принесли (Данилові) вінець і сан королівський" [4, с. 412]. Проте Данило постійно зводив із можливою коронацією, що і не було дивним, оскільки на той час уже перебував у стані офіційної війни з найближчими улусами Золотої Орди, не бажаючи провокувати монголів [24, с. 174]. Все ж таки князь, за свідченням літопису, дослухався до переконувальних матері та польської знаті, отримавши запевнення (як раніше і від Бели IV) підтримки у боротьбі з татаро-монголами [4, с. 413].

Сама подія коронації відбулася без якихось урочистостей та у віддаленому невеликому містечку Дорогичин десь приблизно у жовтні (польські літописи подають дані, що у грудні) 1253 р., як писав Галицько-Волинський літопис: "Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогичині...", а латиномовні джерела писали, що папський легат Опізо "*veniens coronavit eum*" [4, с. 413].

На думку історика М.Грушевського, власне те, що Данило коронувався так "тихо" та ще й у невеликому містечку на краю своєї держави, ще раз свідчило про його постійну обережність у цьому питанні та дії з огляду на перманентну татарську загрозу [7, с. 72].

Галицько-Волинський літопис так підсумовує подію коронації: "Він отож прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи (Ін)нокентія, і від усіх єпископів своїх" [4, с. 413]. У договорі від 1254 р. між Тевтонським орденом, Данилом та князем Черським і Мазовецьким Земовітом (1245–1262) галицького володаря навіть називають першим руським королем

"primus rex Ruthenorum" [14, с. 365]. Хоч, як ми вже знаємо, історично це було не зовсім правильно.

Та проголошення "хрестового походу" Папою не дало результатів ані для Європи, ані для Данила Романовича. Польща у 50-х рр. XIII ст. невпинно рухалася до кульмінації своєї феодалної роздробленості, угорське королівство опинилося у досить складній ситуації між татаро-монгольською загрозою та конфліктами із західними сусідами, так що Бела IV навіть нарікав у одному зі своїх листів до Папи у 1254 р., що від Франції він, окрім слів, нічого більше ще не домігся, а німці не допомагають, а лише нападають на його володіння [24, с. 178]. З другої половини 1254 р., як свідчать документи, Данило Романович фактично припиняє дипломатичні зносини з апостольським престолом. Проте він залишався проголошеним повноправним королем Русі – rex Russie – відповідно до європейських середньовічних традицій [34, с. 52].

Підсумовуючи розглянуті вище взаємини Апостольського престолу з давньоруськими князями в XI–XII ст., варто окреслити наступні тенденції:

- давньоруські князі за наявності відповідної політичної мотивації та зацікавленості охоче вступали у контакти з Апостольською столицею чи, навпаки, у разі відсутності такої – відмовлялися від них; переслідували у взаєминах власні політичні цілі – зокрема, отримати у разі потреби політичну підтримку у своїй діяльності з боку престолу Св. Петра разом зі статусом європейського монарха;

- папський престол протягом означеного часу не втрачав з поля своєї дипломатичної діяльності князівства Київської Русі, розвиваючи можливість розширювати межі власного конфесійного впливу на сході Європи, використовуючи для цього як духовні, так і світські мотивації (особливо сприятливі умови для цього з'явилися у першій половині XIII ст.);

- вступаючи у періодичні контакти, політична еліта Русі та папський престол переслідували у взаємовідносинах виключно досягнення власних політико-ідеологічних інтересів.

Література

1. "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / [под ред. В. Л. Янина]. – М., 1987.

2. Вернадский В. Два подвига Св.Александра Невского / В. Вернадский // Евразийский временник. – Кн. 4. – Прага, 1925.

3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи / Л. Войтович. – Львів, 2000.

4. Галицько-волинський літопис // Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклад Л.Махновця. – К. : Дніпро, 1989.

5. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба : [нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття] / О. Б. Головка. – К. : Стило, 2001.

6. Горский А. А. Два "неудобных" факта из биографии Александра Невского / А. А. Горский // Александр Невский и история России. (Материалы научно-практической конференции, 26–28 сентября 1995 года). – Новгород, 1996.
7. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. ; 12 кн. / М. Грушевський – К. : Наукова думка, 1993.
Т. 3: до 1340 року. – С. 9 / Редколегія : Сохань П. С. та ін. – К., 1993.
8. Егоров В. Л. Александр Невский и Золотая Орда / В. А. Егоров // Александр Невский и история России : материалы научно-практической конференции 26–28 сентября 1995 года). – Новгород, 1996.
9. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / Н. М. Карамзин ; под ред. А. Н. Сахарова. – М., 1991.
Т. 2–3. – М., 1991.
10. История монголов / Карпини Джованни дель Плано; Рубрук Гильом де. Путешествие в восточные страны / де Рубрук Гильом. – М., 1957.
11. Київський літопис // Літопис Руський. За Іпатським списком / [переклад Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989.
12. Майоров А. В. Поход Романа Мстиславича 1205 года: в Саксонию или Польшу? / А. В. Майоров // Вопросы истории. – 2008. – № 11. – С. 36–48.
13. Майоров О. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? (3 приводу аргументів О.Толочка) / О. Майоров // Дрогичинь 1253 : матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ : Лік, 2008. – С. 119–133.
14. Матузова В. И. Крестоносцы и Русь. Конец XII века – 1270 год : [тексты, перевод, комментарии] / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М. : Индрик, 2002.
15. Матузова В. И. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому / В. И. Матузова // *Studia historica in honorem Hans Kruus* / В. И. Матузова, В. Т. Пашуто. – Tallinn, 1971.
16. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв (до 1309 року) / І. Нагаєвський. – Мюнхен, 1964.
17. Нагірний В. З історії взаємин Галицько-Волинського князівства із римською курією на початку XIII ст. / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск VII. – С. 133–39.
18. Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Славяно-германские исследования / [отв. ред. А. А. Гугнин, А. В. Циммерлинг]. – М., 2000. – Т. 1–2.
19. Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Перевод тома 1 под редакцией проф. В.И.Долоцкого, тома 2-под редакцией проф. Н.В.Чельцова при С.-Петербургской Духовной Академии. СПб., 1860–1862. Т. 2. – СПб., 1862.
20. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. ; Л., 1950.

21. Повість минулих літ // Літопис Руський. За Іпатським списком / [переклад Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989.
22. Житие Александра Невского // Памятники литературы Древней Руси: XIII век / [общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева]. – М. : Худож. лит., 1981. – С. 426–440.
23. Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. – Т. 3. – М. ; Л. : Наука, 1964.
24. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век) / Б. Н. Флоря. – СПб. : Алетейя, 2004.
25. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 123–124. – Львів, 1917.
26. Abraham W. Powstanie organizacji Kosciola lacinskiego na Rusi / W. Abraham. – Т. 1. – Lwow, 1904.
27. Ammann A. Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte / A. Ammann. – Wien, 1953.
28. Annales Lamperti. Pars II (1040–1077) / [ed. L. Hesse] // MGH SS. – Т. V.
29. Albrici monachi Triumphontium Chronikon. – 1241\Hrsg. v. Scheffer-Boichorst P. // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Hannoverae. – 1874. – Т. XXIII.
30. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia [ed. A.G.Welykyj (DPR)]. – Romae, 1953–1954. – Т. I–II.
Т. I: (1075–1700).
31. Haller J. Das Papstum Idee und Wirklichkeit : in 5 Bänden. – Stuttgart, 1952Т. 4.
32. Historiae Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. I. Turgenewio (HRM). – Petropoli, 1841. – Т. 1.
33. Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus (988–1237). – München ; Beck-Verlag, 1982.
34. Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide / P. R. Magocsi. – Toronto : Univesity of Toronto Press, 1990.
35. Mordek H., Dictatus papae, in: Lexikon des Mittelalters, Bd. 3, München 1986, Sp. 978–981.
36. Vetera monumenta Slavorum meridionalium / [ed. A.Theiner]. – Romae, 1863.
37. Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku / T. Wojciechowski. – W., 1951.

Середньовічний некрополь Чернігова у працях краєзнавців, істориків та археологів

У статті зроблено спробу на основі аналізу даних документальних та археологічних матеріалів визначити внесок краєзнавців, істориків й археологів у дослідження середньовічного некрополю Чернігова.

Ключові слова: Чернігів, некрополь, археологія, краєзнавство.

В статье сделана попытка на основе анализа данных документальных и археологических материалов определить вклад краеведов, историков и археологов в исследование средневекового некрополя Чернигова.

Ключевые слова: Чернигов, некрополь, археология, краеведение

The attempt to analyze the contribution of regional ethnographies, historians and archeologists in the medieval studies of Chernigiv necropolis was made.

Key words: Chernihgiv, necropolis, archeology, local history studying.

Некрополь стародавнього Чернігова завжди викликав інтерес у місцевих краєзнавців, істориків та археологів. На жаль, відомості про поховальні комплекси, які не знайшли відображення на сторінках літописів, нарисів та інших стародавніх документів, а також на планах Чернігова, назавжди втрачені. Однак відомостей про інші поховальні комплекси збереглося достатньо для того, щоб реконструювати їх історію.

Незважаючи на наявний доробок щодо історичної спадщини Чернігова, міський некрополь ще не став об'єктом спеціального наукового дослідження. Як цілісне явище чернігівський некрополь є малодослідженою сторінкою вітчизняної історичної науки. Творчі принципи формування і розвитку, методи і форми дослідження чернігівського некрополю, які у великій кількості відобразили у своїх роботах дослідники, також не були предметом спеціального визначення.

Тому метою даної публікації є спроба на основі аналізу документальних та археологічних матеріалів визначити внесок краєзнавців, істориків, археологів в дослідження чернігівського середньовічного некрополю.

Відповідно до мети роботи головним завданням є на основі принципу історизму проаналізувати джерельну базу від початкового етапу

формування і розвитку чернігівського некрополю до пошуку комплексного підходу до його вивчення. Для цього необхідно провести типологічні паралелі, що дозволять зіставити форми і методи досліджень некрополю Чернігова дослідниками попередніх поколінь і сучасності.

Давньоруські літописи є першоджерелами у вивченні чернігівського ранньосередньовічного некрополю. Пізніше історія міського некрополю почала цікавити дослідників щонайменше з другої половини XVII ст. [1, с. 169–171]. Перші короткі історичні відомості про некрополь Чернігова пов'язані з працями І.Галятовського. У зв'язку із поживленням інтересу до вивчення історії та топографії Чернігова в XVIII ст. з'являються перші серйозні студії з історії міста, в яких відводилося незначне місце церковним некрополям, безпосередньо пов'язаним з архітектурними пам'ятками [2]. Впродовж XIX – початку XX ст. Ф.Гумілевський, М.Маркевич, Г.Милорадович, О.Єфимов, М.Бережков, П.Добровольський в описах старожитностей Чернігова при висвітленні основних моментів стародавньої історії надали важливу інформацію про топографію, соціальний склад церковних і монастирських поховальних комплексів, а також біографічні відомості про відомі персоналії.

Систематичні розкопки давньоруських пам'яток Чернігова започатковані у кінці XIX ст. Д.Самоковасовим і продовжені на початку XX ст. І.Моргилевським, М.Макаренком. У повоєнні роки, пов'язані з реставрацією та відновленням зруйнованих архітектурних пам'яток у другій половині XX ст., проведені М.Холостенком, М.Говденко, Г.Кузнецовим, дали багатий матеріал для відображення впливу державотворчих і містобудівних процесів на еволюцію міського некрополю.

Від літописців Іпатіївського літописного зводу маємо звістки про некрополь Спасо-Преображенського собору: "У рік 6542 [1034] Мстислав вийшов на лови і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаса; у рік 6584 [1076] преставився Святослав, син Ярославів, місяця грудня у двадцять і сьомий [день] од розрізування гулі [на шії] і покладений був у Чернігові, в [церкві] святого Спаса; у рік 6586 [1078] убитий був Гліб Святославів син, у Заволоччі. Тіло ж його покладено було в Чернигові за святим Спасом місяця липня у двадцять і третій день; у рік 6623 [1115] преставився Олег Святославич, місяця серпня в перший день, а в другий [день] він похований був у святого Спаса у [Чернігові] в [церкві] святого Спаса, коло гробу отця свого Святослава; у рік 6658 [1150] Святослав Ольгович переніс останки брата свого Ігоря із [церкви монастиря] святого Семеона, з Копиревого кінця, в Чернигів. І положили його в [церкві] святого Спаса, в теремі; за Лавр., того ж 1159 р. Костянтин помер у Чернігові; він заповів, щоб його тіло викинули псам; так і було зроблено, але на другий день, за велінням Святослава Ольговича. Митрополита похо-

вали в Спаському соборі; у рік 6704 [1196] з Ольговичів преставився князь Всеволод Святославич, брат Ігорів, місяця травня в (сімнадцятий день) ... і положили його в церкві святої Богородиці в Чернігові; у рік 6706 [1198] преставився чернігівський князь Ярослав Всеволодович ... положили його в церкві святого Спаса, в єпископії того города" [3, с. 87–365].

На початку XII ст. почав формуватися церковний поховальний комплекс Борисоглібського собору, побудованого як родинна усипальниця чернігівських князів династії Святославичів, які князювали в Чернігові більше ста років. Літературна пам'ятка другої половини XII ст. "Слово о князях" повідомляє, що Давид Святославич помер у 1123 р. і його "положиша в церкви святого Бориса и Глеба, от негоже и създана бысть" [4, с. 26]. У соборі також були поховані дружина та два сини Давида Святославича – Ізяслав та Володимир. "У рік 6659 [1151] ... поїхав Ізяслав Давидович з Романом до Чернігова, узявши брата Володимира на полі бою ... погребши брата свого, сам сів на столі брата свого в Чернігові; у рік 6670 [1162] убитий Ізяслав місяця березня в шостий день, ... і положили тіло його в отчій його церкві, у [церкві] святих мучеників Бориса і Гліба, місяця березня у тринадцятий день, – день же тоді був понеділок" [5, с. 179–283].

Про некрополь Успенського собору повідомив визначний богослов, архімандрит Єлецького монастиря Іоанікій Галятівський у збірці оповідань з історії Єлецького монастиря "Скарбница потребная", яку упорядкував та видав у 1676 р.: "Под полом Соборной Успенской церкви погребены тела князей и дворян русских. Такое усердие имели они к Елецкой иконе Богоматери вследствие ее чудес" [6, с. 3].

У середині XIX ст. обов'язок урятувати від забуття пам'ять про минувшину краю взяли на себе чернігівські краєзнавці. Чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський у своєму науково-популярному нарисі "Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского" одним із перших навів відомості про похованих у соборах чернігівських князів та ієрархів [7, с. 273–304]. В "Историко-статистическом описании Черниговской епархии" Ф.Гумілевський розповів про склеп Спасо-Преображенського собора: "В 1796 г. при возобновлении собора, балка, упавшая с разбираемых хоров, пробилла под полом соборным свод каменного склепа. В склепе видели кости и кусок дорогой парчи, покрывавшей усобшого, под полом собора видели много других гробов, из которых целели немногие: на одном из них был большой меч, на другом какое-то украшение. Как по дорогой парче и мечу, так по склепу очевидно было, что здесь положены были Черниговские князья: но кто это были, осталось неизвестным: надписей на склепе не было. Дальнейших разысканий не было тогда

сделано и самый открывающийся склеп в то же время был засыпан" [8, с. 34]. Слід зауважити, цю звістку в подальшому переповіли майже всі історики, які писали про собор. Серед них Г.О.Милорадович, який, упорядкувавши нарис Філарета Гумілевського, також переповів цю інформацію на сторінках журналу "Киевская старина" у 1883 р. [9, с. 1–21]. Займаючись генеалогією своєї родини, Г.О.Милорадович оприлюднив на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" історіографічну пам'ятку "Краткое описание собора Преображенского в Черниговской крепости состоящего, с показанием времени его заложения, совершения, создателей, гробниц, разорения, запустения, возобновления и наконец нынешнего состояния, вымеченное от части из летописи преподобного Нестора, в протчем из других достопамятностей дополненное", в якій розповів про поховання чернігівського полковника та генерального обозного Війська Запоріжського В.К.Дуніна-Борковського в Успенському соборі Єлецького монастиря" [10, с. 11–14]. Спираючись на публікації місцевих краєзнавців, зокрема О.І.Ханенка, Г.О.Милорадович доповів відомості про поховання чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, нетлінні мощі якого покоїлися у Борисоглібському соборі [11, с. 18–19].

У 1852 р. на сторінках "Черниговских губернских ведомостей" була надрукована праця О.М.Маркевича "Историческое и статистическое описание Чернигова". У "Приложении II. О князьях, погребенных в Чернигове" історик опрацював і навів перелік чернігівських князів, похованих у чернігівських соборах. У докладному описі монастирів і церков, а саме Троїцько-Іллінського та Єлецького, він приділив увагу їх некрополям, а також деяким могилам та курганам [12].

Перу священика О.Єфимова належить декілька розвідок щодо історії чернігівських храмів, зокрема "Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский", в якій він розповів про розміри, оздоблення та перебудови "печери" Феодосія Углицького, а також про мощі святителя. Значний інтерес викликає його детальна розвідка "Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060–1902 гг.). Его святыни и достопримечательности", яка була надрукована в 1902 р. на сторінках "Черниговских епархиальных известий". Цілий розділ "Могилы исторических лиц, погребенных в Елецком монастыре, и наиболее замечательные памятники" О.Єфимов присвятив некрополю Єлецького монастиря. Це майже єдина фундаментальна праця, яка відображає структуру великого поховального комплексу на території Єлецького монастиря, який сформувався на початку XI ст. і функціонував до початку XX ст. У своїй розвідці О.Єфимов описав місцезнаходження поховань в Успенському соборі, Петропавлівській церкві, назвав імена

похованих, їх соціальний статус, навів зміст епітафій, які характеризують особистості та діяльність видатних осіб, описав родинні герби шляхетних сімей. Окрім того, він перелічив імена багатьох історичних осіб, похованих на території Єлецького монастиря: "...полковники Лысенко и Абрамович, Лизогубы, Григорий Дорошенко, П.Колчицкий, Леонтий Полуботок, Стефан Шуба, Григорий Афанасьевич Шафонский, историограф Черниговской губернии А.И.Ханенко, Михаил Сущинский и многие другие. Можно сказать, вся площадь монастыря засеяна костями и прахом почивших" [13, с. 856–864].

Цікава інформація щодо опису О.Єфимовим намогильних пам'яників навколо Успенського собору, зроблених з мармуру та граніту, які, на його думку, привертали до себе увагу відвідувачів монастиря та кладовища, яке на початку ХХ ст. займало "середину площади Єлецького монастиря, между соборным храмом Успения и келией святителей Феодосия и Димитрия" [14]. Ці відомості відповідають спостереженням М.Маркевича: "Вокруг церкви несколько памятников. Один из них обратил мое внимание: это женщина из белого мрамора, облокотившаяся на урну, на высоком гранитном пьедестале" [15].

У 1903 р. на сторінках "Чернігівських відомостей" було надруковано повідомлення про існування в ХVІІІ ст. склепу у Спасо-Преображенському соборі. Пізніше М.М.Бережков у своїй книзі "К истории Черниговского Спасского собора", яка побачила світ у 1911 р., дослівно переповів рапорт високоосвіченого священника Спасо-Преображенського собору І.І.Левицького – автора "Реєстру князьям Черниговским и другим некоторым погребенным в Чернигове", який, опікуючись становищем Спасо-Преображенського собору, 2 серпня 1785 р. детально доповідав чернігівському єпископу Феофілу Ігнатовичу про занедбаний стан старого склепу, який знаходився у центральній частині храму: "В соборной черниговской Спасской церкви находящийся для кладбища мертвых телес склеп крайне обветшал, в силе же указанного запрещения к погребению в нем мертвых, тоже не нужных, а паче происходящими от него вредными парами опасных, засыпать землею о повелений всенижайше прошу Вашего ясно в Боже Преосвещенства". Єпископ передав рапорт для розгляду та доповіді в консисторію, яка, погодившись з рапортом Левицького, що "вредных паров нет, но склеп ветх", вирішила засипати склеп, зробити над ним склепіння та вирівняти цеглою. Зі свого боку Феофіл Ігнатович на доповіді консисторії поклав резолюцію від 18 вересня 1785 р.: "Прежде землею засыпать, а потом заклепить" [16, с. 7].

На межі ХІХ–ХХ ст. було вичерпано інформаційні можливості писемних пам'яток, тому кризу у джерельній базі в дослідженні міських

поховальних комплексів допомогли заповнити матеріали археологічних досліджень [17, с. 21].

Першим звернув увагу науковців на можливість проведення досліджень за матеріалами писемних джерел Д.Я.Самоквасов [18, с. 241–252].

Нову сторінку у вивченні некрополя Спасо-Преображенського собору відкрили археологічні дослідження М.О.Макаренка. Одним з основних своїх завдань Микола Макаренко вважав перевірити відомості про наявність споруд ритуального характеру собору. Роботи тривали з 9 липня до 6 вересня 1923 р., після закінчення яких в 1924 р. було надруковано перше повідомлення про дослідження Чернігівського Спаса, а в 1929 р. вийшла з друку узагальнювальна праця, побудована на аналізі історичних джерел та осмисленні археологічних матеріалів. Унаслідок археологічних досліджень було отримано значні дані про некрополь собору. По-перше, М.Макаренко визначено функціональне призначення прибудов – "будівлі-каплиці спеціального призначення для похорону", які і є рештою великокнязівських будівель, про які згадує літопис під ім'ям "терема", визначено час їхнього будівництва, а саме "в ті часи, коли було збудовано Спаса, або трохи пізніше" [19]. По-друге, в результаті розкопок піддоловочної частини собору, дослідженої не в повному обсязі, було відкрито декілька склепів: у нартексі (притвор) собору, "праворуч від проходу в кутку, біля південної стінки Спаса"; у середній наві собору, біля самої солеї, "щоб перевірити вказівки деяких авторів про слепи, що буцім-то є під помостом собору"; біля північної стіни північної нави собору [20].

Маючи великий досвід у вивченні пам'яток архітектури, М.О.Макаренко при дослідженні некрополя храму застосував такі методи як всебічний опис об'єктів, точність обстежень, топографічність, послідовність і конкретність завдань, достовірність інформації, влучність висновків. Ретельне вивчення Спасо-Преображенського собору, аналіз та порівняння отриманих даних з відомостями давньоруських літописів, відомих історичних нарисів чернігівських краєзнавців, описами пам'ятки істориками, а також проведення аналогій з відомими спорудами часів Київської Русі дозволили М.О.Макаренку продемонструвати на практиці методи і прийоми дослідження некрополя як складової комплексного дослідження пам'ятки архітектури. Завдяки дослідженню некрополя Спасо-Преображенського собору, яке більше не проводилося вже майже 100 років, науковий доробок М.О.Макаренка має неоціненне значення, оскільки отримані матеріали дають можливість отримати детальне уявлення про етапи формування некрополя собору, що відображає безпосередньо історичний розвиток Чернігова.

Видатний археолог І.Моргилевський досліджував некрополі Спасо-Преображенського та Успенського соборів. У своїй роботі "Успенська церква Єлецького монастиря" він навів дані, отримані в результаті розкопок: "В південному мурі відкрито з-під замуровки цеглою кінця ХІХ століття досить попсовану у верхній частині аркасолію з рештками стінопису на внутрішній її поверхні. Існування аркасолію вказує на те, що хрестильня була разом і усипальнею. Дві аркасолії меншого розміру розмуровані в північному мурі нартексу. Позамуровані вони були цеглою ХVІІІ століття, в одній з них (східній) знайдено подвійний похорон в одній труні" [21, с. 197]. Його відкриття підтвердили відомості І.Галятовського та О.Єфимова про функціонування некрополя Єлецького монастиря в давньоруські часи.

У зв'язку з відновленням зруйнованих архітектурних пам'яток у перші повоєнні роки було проведено архітектурно-археологічні дослідження та реставрацію Борисоглібського собору у формах ХІІ ст. під керівництвом київського архітектора М.В.Холостенка. Під час досліджень як у соборі, так і навколо нього отримано матеріали щодо його некрополя.

У результаті зниження ґрунту до первісного рівня виявлено фундаменти галерей та каплиць-усипальниць із залишками шиферних гробниць, які виконували ритуальні функції. Їх не було реконструйовано через відсутність достовірних даних. У соборі не виявлено поховань давньоруського періоду, хоча наявність аркасолій у стінах собору та цегельних гробниць біля нього безпосередньо вказує на їх існування. Під підлогою храму виявлено декілька поховань, склепи яких були вирубані у залишках фундаменту цегляної споруди початку ХІ ст. Це були склепи чернігівських архієпископів Лазаря Барановича, Амвросія Дубневича та єпископа Феофіла Ігнатовича, влаштування яких велось протягом ХVІІ–ХVІІІ ст., що підтвердило відомості про собор як "усипальницю духовних ієрархів" [22, с. 188–210].

Своїми роботами М.В.Холостенко зміцнив джерельну базу регіональної історіографії щодо вивчення середньовічного некрополя Чернігова, складовою частиною якого є поховальний комплекс Борисоглібського монастиря.

Одним із дослідників середньовічного некрополя Чернігова можна з повною впевненістю назвати місцевого краєзнавця, археолога за велінням серця Г.О.Кузнецова, відкриття якого закрили деякі "білі плями" в історії міста. На чолі спелеоархеологічної експедиції в 70-х роках ХХ ст. він провів археологічні дослідження в Антонієвих печерах і на території Єлецького монастиря. Аварійний стан підземних склепів, які впритул підходять до собору, він називав однією з причин руйнції Успенського собору. Один із склепів був обстежений у 1978 р.: "Склеп

викладений з цегли XVII століття, на ширині 1 м перед порогом головного входу в собор. У ньому зберігалися розвалені дерев'яні труни з рештками членів знаменитої в Україні сім'ї Полуботків – трьох дорослих і однієї дитини. Як свідчить гравірований напис на великому срібному хресті, прибитому до кришки однієї труни, в ній був похований Леонтій Артемович Полуботко, батько гетьмана Павла Полуботка" [23].

Отже, завдяки уривчастим відомостям давньоруських літописних зводів отримано інформацію про два найдавніші церковні поховальні комплекси ранньосередньовічного некрополя Чернігова Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. Протягом 164 років – із початку XI до кінця XII ст. – Спасо-Преображенський собор функціонував як церковний поховальний комплекс (храм і некрополь), відомий у подальшому в історіографічній літературі як "усипальниця великих князів чернігівських", у якому знайшли вічний спокій 7 чернігівських князів та один митрополит. Щодо Борисоглібського собору, то його також можна назвати поховальним комплексом XII ст., хоча й не таким значним за терміном функціонування та обсягом некрополя, що історично пов'язано з Чернігово-Сіверським князівством. Як правило, літописи повідомляли про дату смерті, іноді причину, місце поховання (у самому соборі, біля нього, в прибудовах), в основному, представників князівських родів.

У жанрі історичного нарису, який панував у церковно-історичному краєзнавстві у другій половині XIX ст., чернігівські краєзнавці описали церковні поховальні комплекси. Автори розповіли нам як про відомі некрополі Спасо-Преображенського, Борисоглібського, Успенського соборів, так і про зниклі усипальниці та кладовища Чернігова. В описах чернігівських старожитностей кожен дослідник зазначив не тільки топографію поховань, текст епітафій, але й соціальне положення, життєвий шлях відомих місцевих персон, що є важливою історичною інформацією.

Серед досягнень археологічних досліджень є розкопки пам'яток Чернігова, в результаті яких на основі відомих документальних джерел проаналізовано та узагальнено ті невеликі крихти знань про некрополі Спасо-Преображенського, Борисоглібського, Успенського соборів, які були зібрані істориками та краєзнавцями. Археологічні дослідження відкрили нову сторінку у вивченні некрополя Чернігова, збагатили джерельну базу вітчизняної архітектури, мистецтвознавства, продемонстрували нові методи та прийоми дослідження археологічних об'єктів, підкреслили необхідність збереження пам'яток матеріальної та духовної культури. Однак, незважаючи на те, що вивчення некрополя Чернігова ведеться вже чотири століття поспіль, він залишається одним із найбільш значущих і цікавих об'єктів, дослідження якого продовжуються.

Література

1. Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. / О. Б. Коваленко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 169–171.
2. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851.
3. Літопис Руський / За Іпатівським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 87–365.
4. Памятники древней письменности. – СПб., 1894. – Т. 98. – С. 26.
5. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 179–283.
6. Марков М. О. достопамятностях Чернигова / М. О. Марков – Б.м., 1816. – С. 3.
7. Филарет (Гумилевский) Чернигов / Филарет Гумилевский // Черниговские епархиальные известия. – 1863. – 1 мая. – Часть неофициальная. – С. 273–304.
8. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет Гумилевский. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 34.
9. Милорадович Г. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов / Г. Милорадович. – Чернигов, 1889. – С. 1–21.
10. Милорадович Г. Письмо Черниговского наместничества губернатора генерал-поручика Андрея Степановича Милорадовича к князю Г. А. Потемкину Таврическому с приложением описания Спасо-Преображенского собора / Г. Милорадович // Черниговские епархиальные известия. – 1883. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 11–14.
11. Милорадович Г. О. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов / Г. О. Милорадович. – Чернигов, 1889. – С. 18–19.
12. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич // ЧГВ. – 1852. – № 8–11.
13. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060–1902 г.). Его святыни и достопримечательности / А. Ефимов // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 856–864.
14. Там само.
15. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич // ЧГВ. – 1852. – № 8–11.
16. Березжков М. М. К истории Черниговского Спасского собора / М. М. Березжков. – М., 1911. – С. 7.
17. Коваленко В. 1300 чи 1100? / В. Коваленко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : [збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів]. – Чернігів, 2007. – С. 21.

18. Самоквасов Д. Я. О методе учебной разработки исторических источников. Вступительная лекция в курсе истории русского права, читанная в Императорском Варшавском университете / Д. Я. Самоквасов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. 170. – № 12. – С. 241–252.
19. Макаренко М. Чернігівський Спас / М. Макаренко. – К., 1929.
20. Там само.
21. Моргилевський І. В. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові / І. В. Моргилевський // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 197.
22. Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 188–210.
23. Кузнецов Г. О. Таємниці Єлецької гори / Г. О. Кузнецов // Чернігівські відомості. – 1997. – № 5.

УДК 94(477)"15"

А.В.Блануца

Земельные владения украинской шляхты в эпоху правления Сигизмунда II Августа

Земельна власність у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) була шляхетською прерогативою. Верховне право розпорядження земельним фондом у ВКЛ належало великому князю литовському, а шляхта (князі, пани і зем'яни) отримала лише частину відповідних повноважень, які у достатувовий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з прийняттям I Литовського Статуту (далі – I ЛС) – його артикулами.

Ключові слова: земельна власність, Велике Литовське князівство, земельний фонд, шляхта, Сигизмунд II.

Земледельческая собственность в Великом Литовском княжестве была прерогативой шляхты. Верховное право распоряжения земельным фондом принадлежало великому литовскому князю, а шляхта получала только часть соответствующих полномочий, регулируемых грамотами и артикулами.

Ключевые слова: земельная собственность, Великое Литовское княжество, земельный фонд, шляхта, Сигизмунд II.

Land ownership in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) was the Szlachta's (gentry's) prerogative. Supreme right of disposing the land fund belonged to the Grand Duke of Lithuania in GDL, and nobility (princes, lords and "zemjany") received only part of the relevant authorities, which were

regulated by chartered zemstvo letters in the period before Statute and soon with adoption of the First Lithuanian Statute (FLS) – by its articles.

Key words: land propriety, The Great Lithuanian Princedom, land fund, nobility, Sigizmund II.

В 1544 г. на склоне своих лет правитель Великого княжества Литовского и Королевства Польского Сигизмунд I Старый уступил литовский трон своему сыну Сигизмунду II Августу, а четыре года спустя смерть первого автоматически провозгласила второго польским королем (хотя формально еще на Сейме 1529 г. шляхта ВКЛ и Короны Польской провозгласили его великим князем литовским и королем польским после смерти отца). В наследство по отцу молодой монарх получил постоянно пустующую государственную казну и не менее безоблачные межгосударственные отношения с агрессивными соседями. В сложившейся ситуации великий князь с энергией и энтузиазмом принялся решать проблемы, направленные на пополнение государственной казны и получение максимальной поддержки дворовой элиты и всей русско-литовской знати.

Отметим, что исследования дворовой элиты великих князей литовских, в том числе и Сигизмунда II Августа¹, занимают периферийное значение в современной литуанистике. Тем более вопросы, связанные с социальными и экономическими аспектами, до сих пор остаются открытыми. В своих исследованиях мы делаем попытки заполнить эту лауну, основываясь на источниках Литовской метрики².

¹ Отметим одну из немногих работ по теме: *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obraz rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich.* – Т. 2. – Kraków, 1868.

² См., например, работы по политике земельных пожалований Ягеллонов на украинских землях Великого княжества Литовского: *Блануца А. Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (дальше – УЦ-СЄ).* – 2007. – Вип. 7. – С. 124–140; *Его же. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum.* – К., 2007. – С. 434–455; *Его же. Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі; [тези доповідей].* – К., 2007. – С. 17–19; *Его же. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // УЦ-СЄ.* – 2008. – Вип. 8. – С. 78–97; *Его же. Привілей великого князя литовського Вітовта пану Іллі Вячковичу на волинські маєтності // Український*

Исследования дворовой элиты занимают весомое место в современных трудах российских историков как на уровне специальных узкотематических статей (в этом плане примечательно выделить материалы международной научной конференции "Государев двор в истории России XV–XVII столетий", 2006) [1], так и обобщающих монографических работ, например, коллективная монография под редакцией А.П.Павлова [2]. Указывая на непрерывную традицию в исследовании дворовой элиты Русского государства в предисловии к указанной монографии, все же обозначен круг проблем, которые предстоит разрешить российским историкам [3]. Что важно, наработки российских коллег составляют предпосылки и основу для изучения подобных проблем, касающихся дворовой элиты Великого княжества Литовского, в том числе проведения сравнительно-исторических исследований¹.

Структура дворовой элиты ВКЛ состояла с членов паны-рады, а также высших земских и дворных придворных, из которых к числу элиты можно зачислить следующие уряды: маршалок земский, маршалок дворный, подचाший, крайчий, подстолий, кухмистр, конюший, ловчий, подкоморий, ложничий, мечник, хоружий. Каждый из перечисленных урядников в своем подчинении имели низших придворных, которые составляли переходное звено между привилегированным (шляхта) и непривилегированным (крестьяне) сословием.

Кроме перечисленных урядов, к числу дворовой элиты относились более престижные и весомые уряды, такие как канцлер, подскарбий земский и дворный, гетман великий, гетман дворный или польный. Отметим, что большинство указанных урядников, как правило, в разное время существования ВКЛ автоматически входили в состав паны-рады.

Пути формирования земельных владений дворовой элиты ВКЛ базировались на служебной основе, а в источниках формулировались

історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 472–474; Его же. Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV – начало XVI столетия) // Российско-польский исторический альманах. – Ставрополь ; Волгоград, 2008. – Выпуск 3. – С. 117–122; Его же. Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської метрики) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2009. – Т. I. – С. 134–143.

¹ На это, в частности, указывает А.П.Павлов, а также А.В.Блануца и Д.П.Ващук. См.: Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII в... – С. 8; Блануца А. В. Государев двор в истории России XV–XVII столетий... / А. В. Блануца, Д. П. Ващук. – С. 223.

как пожалования на земской службе [4]. Что характерно, большинство из них в том или ином роде были подобны к путям формирования земельных владений элиты Московского государства. Впрочем, некоторые весомые способы приобретения земельной собственности и, что важно, условия владения и распоряжения ею, противоречили тем, которые были приняты в Московском государстве.

Итак, основными путями формирования земельных владений элиты (как и всей шляхты) ВКЛ, в частности и во время правления Сигизмунда II Августа, были:

- 1) унаследование отчизной, материзной или дедизной части¹;
- 2) выслуга у великого князя литовского за разного рода службы²;
- 3) силовой захват земель конкурентов или слабых владельцев³;
- 4) уложение транзакционных соглашений (купля-продажа, застава, аренда, дар)⁴;

Что весомо, 1, 2 и 4 способы, как правило, сопровождались письменным одобрением (подтверждением великого князя, нередко как постфактум)⁵.

¹ См., например, привилей Сигизмунда II Августа от 14.07.1546 г. господарскому подданному из Киева Филиппу Антоновичу на вотчинные земли Водятин и Почелпы согласно с завещанием его деда Германа Паньковича и листа киевского воеводы кн. Фридриха Глебовича Пронского, на земской службе // *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў №30 (копія канца XVI ст.) / [падрахтаваў В. С. Мянжынскі]. – М. : Беларускае навука, 2008. – С. 202–203.*

² См., например, мелкие пожалования землями и именьями господарских придворных стрельцов и бояр, несших обрусную службу // *Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА), ф. 389, оп. 1, ед. хр. 41.*

³ См., например, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas, ф. 1029, оп. 1, ед. хр. 1; ед. хр. 6; Блануца А. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському у XVI ст.: на прикладі справи князів Масальських // Гуржіївські історичні читання : [збірник наукових праць]. – Черкаси, 2007. – С. 123–127; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип. 1 / [підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука]. – К. : Пульсари, 2007. – С. 75–82.*

⁴ См., например, *транзакционные контракты, уложенные в период правления Сигизмунда II Августа: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далее – AGAD). – Tak zwana Metryka Litewska. – Dz. X. – Sygn. 4802; 4804; 4806; 4807; Dz. IV. B. – Nr. 24. – К. 1; К. 82.*

⁵ Например, 20.07.1522 г. Сигизмунда I Старый подтвердил В.М.Санеушковичу Ковельскому купли имения Сомин у Б.Л.Боговитиновича за 450 коп грошей литовских // *AGAD. – Tak zwana Metryka Litewska. – Dz. X. – Sygn. 4793. – К. 1. Подобные подтверждения массово издавал и*

Придя к власти, первым делом Сигизмунд II Август по примеру своих предшественников взялся подтверждать земельные пожалования своих подданных, чем вызывал в глазах шляхтичей доверие, поддержку и надежды на улучшение как экономического, так и правового положения. Так как господарский (государственный фонд) фактически был исчерпан, то большинство выслуг или пожалований шли за счет земельных резервов (неосвоенных или заброшенных и малоосвоенных земель, а также конфискованных). Например, 19.08.1564 г. Сигизмунд II Август приказал маршалку Волынской земли и владимирскому городничему п. Михаилу Тихновичу Козинскому пожаловать и увязать в 4 пустых волоки земли во Владимире волынского шляхтича Стаха Дмитровича вечным правом [5]. 1.01.1567 г. король пожаловал уже самому М.Тихновичу Козинскому (уже в ранге луцкого каштеляна) дворище Огородневское, дворище вблизи Пятницкого попа, а также 15 пустых волок земли во Владимире вечным правом на земской службе [6]. 21.10.1563 г. дьяк великокняжеской канцелярии Михаил Васильевич Свинюсский получил от короля за ордынскую службу 10 волок земли при Владимирском замке вечным правом на земской службе [7]. После эмиграции в Московское государство кн. Василия и Семена Масальских все имения, какими владели князья в ВКЛ, были конфискованы в пользу великокняжеского домена и постепенно были розданы Сигизмундом I Старым и Сигизмундом II Августом московским боярам, перешедшим на службу к литовским правителям¹. Что важно, наиболее распространенная форма пожалования была ограничена временем (на ленном праве, до живота, двух и более животов, до очищения, на поживение или хлебокормление)².

Сигизмунд II Август. Так, подтверждения на владение своими именами получили, например, луцкий Каштелян Михаил Тихнович Козинский, Яновая Синяевская, Николай Залеский, Валентин Ночаровский, Александр Брынза, Павел Шмунгер, князь Константин Вишневецкий, Юрий Евстафиевич Бобрович и ряд других шляхтичей и князей // РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 50, л. 81–82, 127–127 об., 127 об., 128, 128 об., 162 об. –163, 313 об. –314 об.

¹ Детально см.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. ... – С. 116; Блануца А. В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 198.

² См., например, Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1523–1560 гг.). Кніга запісаў 28 / [падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі]. – Мн., 2000. – С. 65–66.

В эпоху правления Сигизмунда II Августа была принята вторая редакция Литовского статута (1566 г.), которой были кодифицированы кардинальные новшества в сфере шляхетского землевладения. Отныне шляхте разрешалось самостоятельно распоряжаться своими родовыми владениями без ограничения на продажу третьей части, как было по Литовскому Статуту 1529 г. Поэтому купля-продажа стала эффективным способом формирования земельных владений в первую очередь дворовой элиты. Дворовые урядники, имея доступ к информации и деньгам, таким образом скупали части или целые имения в шляхтичей, вынужденных продавать свои родовые владения. Например, 20.03.1568 г. Сигизмунд II Август подтвердил дьяку канцелярии ВКЛ Юрию Остафьевичу Бобровичу на купленные им 15.08.1566 г. в Кременецкого радцы Ярмалы Кузитича Сеницкого застенки земли (6 моргов грунта освоенного и 25 моргов неосвоенного) в Кременецкой волости [8]. 15.12.1568 г. король подтвердил господарскому дворянину кн. Андрею Ивановичу Вишневецкому на купленное им 15.12.1568 г. в Кременецких шляхтичей Гневоша, Федора и Павла Иевовичев Сторожинских имение Сторожинцы в Кременецком повете за 30 коп грошей литовских [9].

Представители дворовой элиты также с выгодой для себя совершали операции обмена имениями. Так, 4.11.1568 г. Сигизмунд II Август подтвердил подканцлеру ВКЛ, дворному маршалку п. Евстафию Воловичу обмен имения Дорошин с приселками в Острожской волости на Волыни на часть имений в Романовской волости серадского воеводы п. Ольбрахта Ласского [10].

Дворовые служебники также часто выступали кредиторами короля. Ввиду того, что власти ВКЛ не могли содержать большой контингент наемных войск, часто даже и на их оплату не хватало денег из казны, распространенной практикой стал залог королевских владений лицам, имеющих готовые деньги. Например, 2.03.1566 г. Сигизмунд II Август одолжил в господарского дворянина Фронца Фальчевского 4 тыс. коп грошей литовских, отдав под залог имения Луцкого ключа: село Чернче Городок с приселками Малевичами, Колоком, Радином, Двоем, Козлиничем и Бруховичем [11]. Причем сроки выплаты долга не были ограничены. Таким образом, Ф.Фальчевский вводился во владение королевским имением и получал с него прибыль как процент за залог. Заложенные земли часто оставались в руках кредитора очень длительное время. Наведем яркий пример владения заложным королевским имением. В 1563 г., в день св. Юрия, король через дворного маршалка, подскарбия земского и писаря ВКЛ, старосту могилевской п. Евстафия Воловича "взял обычаем позычным ку пильной потребе земской нашой господарской на заплату людем служебным, кгда есмо з московским вальку мели (Ливонская война. – А.Б.), трохсот

и пятидесят коп грошей личбы литовское" в державцы олитского, силененского и немоноитского Станислава Райского, отдав под залог село Обели. Возврат денег должен был произойти ровно через год. Но в условиях договора залога уже наперед был обусловлен механизм продления срока залога: "А ести бы на тот день свята святого Юря в року шестдесят четвертым тая сума триста и пятьдесят коп грошей ему не была з скарбу нашего отдана, тогда рок от року Станислав Райский и потомки его маеть тое село верху мененое Обели держати и межи роков мы и потомки наши у Станислава Райского и потомков его не маем онога села верху мененого выкуповати и никому иншому в такои ж або большой суме заводити, ани отримати, ани теж он и потомки его повинен будет тое сумы з скарбу нашего межи роков брати и онога села нам и потомком нашим поступовати" [12]. В результате, как показывают другие документы по указанному имени, С.Райский владел заложенным селом до своей смерти, мало того, передал по наследству своим наследникам. Так, 8.04.1570 г. Сигизмунд II Август позволил подскарбию дворному, писарю ВКЛ, державцу олицкому и квасовскому Лаврину Войне выкупить у наследников С.Райского село Обели в той же суме денег (350 коп грошей литовских) и сразу же заложил в суме 875 золотых польских сроком на один год [13].

Король не смог погасить долг как ровно через год, как и в последующие годы. Уже из третьего документа узнаем, что Л.Война владел королевским селом до своей смерти, после чего оно было снова выкуплено наследником С.Райского Малхером Райским. 26.03.1598 г. уже Сигизмунд III Ваза подтвердил М.Райскому имение Обели в суме 350 коп грошей литовских. Причем в договоре указывалось, что королевское село было подтверждено доживотным правом М.Райскому еще королем Стефаном Баторием [14].

Как видим, пример залога одного королевского имения указывает на постоянный дефицит готовых денег в казне, а также на возможность представителей дворовой элиты владеть имениями на условиях залога. Подобная практика была распространенным явлением в ВКЛ еще со времен правления Александра Ягеллончика¹.

О размерах владений дворовой элиты Сигизмунда II Августа некоторое представление репрезентируют общегосударственные переписи войска ВКЛ. В силу сложившейся практики в ВКЛ каждый владелец должен был выставлять на войну вооруженных всадников в зависимости от размера владений. Так, один всадник (конь) выставлялся с 8 крестьянских служб земли ($\approx 400\text{--}450$ га)². Зная число всадников,

¹ Более подробно см.: Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика... – С. 434–455.

² Подробно о земельных мерах см.: Блануца А. Структура шляхетського землеволодіння на Волині (за матеріалами Попису війська

выставляемых на войну тем или иным представителем дворовой элиты, можно вычислить приблизительные размеры их земельных владений. В период правления Сигизмунда II Августа в ВКЛ проводились переписи войск ВКЛ дважды, в 1565 г. и 1567 г. Основываясь на их данных, укажем размеры владений некоторых представителей дворовой элиты Сигизмунда II Августа. Итак, кн. Николай Пац, бискуп киевский, в 1565 г. выставлял в войско ВКЛ 12 всадников, кн. Валериян, бискуп виленский, – 50, п. Ян Григорей Волович, маршалок ВКЛ, староста слонимский, – 45, п. Гаврило Горностай, староста каменецкий, – 30. Указанные урядники входили в состав панов рады ВКЛ. Весомые показатели земельных владений демонстрировали и княжеские роды. Например, в том же 1565 г. в войско ВКЛ кн. Андрей Иванович Вишневецкий выставлял со своих волыньских и литовских владений 81 всадника, кн. Константин Иванович – 19, кн. Александр Иванович – 30. Размеры владений кн. Константина Ивановича в 1567 г. увеличились, в частности, об этом свидетельствует количество всадников, выставляемые им в войско ВКЛ в этом году, – 24 (против 19 в 1565 г.).

Таким образом, дворовая элита Сигизмунда II Августа занимала ведущее место в структуре земельной собственности частного сектора ВКЛ. Несомненно, имущественное положение предоставляло широкие возможности для участия в управлении государством, а последнее укрепляло как статусный, так и экономический потенциал членов дворовой элиты.

Література

1. Государев двор в истории России XV–XVII столетий; материалы международной научно-практической конференции. 30.X–01.XI.2003 р., Александров. – Владимир, 2006. – 366 с. См. также обзор на книгу: Блануца А. В. Государев двор в истории России XV–XVII столетий / А. В. Блануца, Д. П. Ващук // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 221–223.

2. Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII в. : [очерки истории] / отв. ред. А. П. Павлов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2006. – 548 с.

3. Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII в... – С. 8.

4. Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина

Великого князівства Литовського 1528 р. та Поборового реєстру Волинського воєводства 1570 р.) // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Т. IV. – Мінск: Athenaem, 2007. – С. 42–58.

XVI ст.) / А. Блануца // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12 / В печати.

5. РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 41. – Л. 393–393 зв.

6. Там же, ед. хр. 50, л. 81–82.

7. Там же, ед. хр. 41, л. 286 зв. – 288.

8. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000. – P. 122–125.

9. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51... – P. 209–211.

10. РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 48. – Л. 240 об. – 242 зв.

11. Там же, ед. хр. 41, л. 434 об. – 437.

12. AGAD. – T. zw. Metryka Litewska. – Dz. IV. B. – nr. 24. – K. 82.

13. Ibidem. – K. 1.

14. Ibidem. – K. 84.

УДК 94(477):856.8]"16/17"

I.C. Міронова

Що таке "пошта"? (Старий та новий погляд на проблему)

На основі джерельних та архівних матеріалів розглядається процес розвитку української пошти від часів Київської Русі до кінця XIX ст. Досліджуються історіографічні питання походження термінів "ямська гоньба", "поштова повинність", "пошта". Особлива увага приділяється розвитку вітчизняних поштових установ у період формування Російської держави.

Ключові слова: пошта, поштова повинність, поштові установи, ямська гоньба, ямщики.

На основе источников и архивных материалов рассматривается процесс развития украинской почты с периода Киевской Руси до конца XIX в. Исследуются историографические вопросы происхождения терминов "ямская гоньба", "почтовая повинность", "почта". Особое внимание уделяется развитию отечественных почтовых учреждений в период формирования Российского государства.

Ключевые слова: почта, почтовая повинность, почтовые учреждения, ямская гоньба, ямщики.

On the basis of sources and archived materials the process of development of Ukrainian mail is examined from the period of Kievan Rus to the end of XIX century. The historiography questions of origin of terms are probed "stagecoach driver gon'ba", "postal duty", "mail". The special attention is

spared development of domestic postal establishments in the period of forming of the Russian state.

Key words: mail, postal duty, postal establishments, stagecoach driver gon'ba, stagecoach drivers.

Історія поштового зв'язку має давнє коріння. Але що ми знаємо про пошту? Коли вона виникла? Як працювала і вдосконалювалася?

З давніх часів, коли почалося зародження людських відносин, виникла потреба у передачі повідомлень. Спочатку про звістки сигналізували димом багать, боєм барабанів, звуками труб. Пізніше, до появи писемності, посилали гінців з усними повідомленнями. Такий вісник зачував "лист" зі слів відправника, щоб переказати його адресату [1]. Справжня революція у способах передачі повідомлень відбулася після виникнення писемності [2]. Історія пошти стала невід'ємною частиною історії людства. Але, як не дивно, ця важлива частина історії ще мало вивчена. Чимало "білих плям" є і в історії української пошти.

В останній чверті IX ст., на самому початку існування Київської Русі, були закладені основи однієї з найстаріших у Європі пошти. Безперечно, посилку одного гінця, який сотні кілометрів їхав бездоріжжям, не змінюючи коней, ночуючи, де доведеться, назвати поштою не можна. Лише вироблена, узаконена система доставки, нехай найпростіша, є поштою. Неодмінною умовою для її створення є певні маршрути руху, станції зупинок, заміна способів руху, а також наявність самих засобів пересування [3].

Слово "пошта" походить від новолатинського слова "позито", що означає зупинку для заміни коней. Перша письмова згадка про пересилання вістей у Київській Русі відноситься до 885 року, коли князь Олег спеціальним гінцем направив повідомлення Родимичам [4].

Поштові відносини склалися тривалий час, пошта вдосконалювалася, поки не настав момент, коли її існування стало очевидним.

Дослідники історії пошт І.П.Хрущов та О.М.Вигильов у діяльності вітчизняної служби зв'язку виділили три періоди.

Перший період розвитку вітчизняної пошти відноситься до далекої давнини, коли виникла потреба відправляти вісників із повідомленнями про напад ворогів, про заклик князівських васалів на боротьбу з ворогом або просто з метою обміну звістками. Але ці посилення носили випадковий характер. Ще не була створена система термінової доставки звісток, і не завжди відправник був упевнений, що його грамота вчасно прийде в потрібне місце – гінця могли убити вороги, розтерзати дикі звірі, зрештою, він міг заблукати або загинути від голоду. Вісник був самотній у дорозі, наданий самому собі. Він рухався, в основному, по ріках або уздовж них – інші шляхи ще не були прокладені.

Другий період розвитку вітчизняної пошти почався на межі X–XI ст., коли в Київській Русі виник особливий вид натуральної повинності – повоз (984 р.), який, можливо, вже в той час передбачав доставку князівських посильних¹. Однак пройшло майже двісті років, перш ніж повоз став одним з основних атрибутів пошти. З цього моменту, із другої половини XII ст., можна говорити про вітчизняну пошту як про сформовану систему доставки листів. У той час уже з'явився більш-менш задовільні проїзні дороги, не пов'язані з водними шляхами, на дорогах – постійні двори, а при князівських палацах – штат посильних.

До середини XIII ст. на Русі виникла ямська гоньба², яка спочатку мало чим відрзнялася від повозу. При створенні наприкінці XV ст. централізованої Російської держави пошті приділялася велика увага: ями і підводи, за наказом царя Івана III, поставили на найважливіших дорогах країни. Існуюча система зв'язку була пристосована, у першу чергу, для військових цілей, правлячого класу і вищого духовництва.

Третій етап розвитку вітчизняної служби зв'язку розпочався в 60-х рр. XVII ст., коли пошта стала загальнодоступною і регулярною. Тоді ж в офіційних документах з'явилося слово "пошта". У цей час уряд приступив до об'єднання засобів зв'язку в цілісну організацію. Цей процес тривав майже сто років і закінчився в 1782 р. утворенням міжвідомчої установи – Головного поштових справ правління [5].

Відмінною рисою історії вітчизняної пошти, на думку М.Шедлінга, є те, що в той час, коли в країнах Сходу і Західної Європи у давнину і в Середні віки виникали різні способи пересилання і доставки листів за допомогою піших або кінних (верхових) гінців, посильних, кур'єрів та ін.³, на Русі початок пошти було покладено відразу ямською гоньбою, яка поступово перейшла у їздову пошту [6]. Таким чином, екіпажний поштовий рух і перевезення поштою пасажирів застосовувалися в

¹ О.М.Вигильов вважає повоз найдавнішою вітчизняною поштою, однією із найстарших у Європі. Це була система доставки вантажу і вісників. Повози почали розвиватися з кінця X ст. і вже через століття перетворилися у налагоджену систему натуральної повинності простих людей.

² Гоньба – неперакладе визначення перевезення пошти кінним транспортом і вся система облаштування доставки її з одного населеного пункту до іншого.

³ У Стародавній Греції уряди мали піших посланців, у Римській республіці для урядових і приватних цілей існував інститут гінців або приватних підприємців, які віддавали у найми підводи і коней. В Англії верхові гінці зустрічаються тільки з XIV ст. [Див.: *Энциклопедический словарь*. – Т. XXIV // Под изд.: Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона. – СПб., 1898. – С. 793–796].

нашій країні раніше, ніж в інших країнах, хоча і в мало організованому вигляді.

Питання виникнення ямської гоньби і значення слова "ям" розглядалося істориками неодноразово, але залишилося не зовсім висвітленим. Існують різні версії щодо походження даних термінів. Систематизуємо їх.

Деякі дослідники вважають, що термін "ям" походить від слів "ями", "рів", "межа", доводячи, що ямська повинність знаходилася у зв'язку з визначеною відстанню. Д.Толстой вказує на те, що для перевезення гінців і різних посадових осіб князі влаштували особливі слободи, які називалися ямами, оскільки знаходилися на межах поселень, які позначалися межею або ямами. Звідси і сама повинність поставляти людей, коней і утримувати їх для перевезення різних князівських гінців, отримала назву ям [7]. Але ця версія не пояснює зв'язку звичайної межі з межею володарською, яка б носила ямський характер.

Друге припущення висловлював дослідник Каневець у роботі "Русская почта". Слово "ям" він утворив від дієслів "іматі – яті". На його думку, "ям" означало повинність, як слова "дань - подать": "опричь моей дани и яму". За поясненням автора, "ям" була повинністю не натуральною, а відбувалася за встановленими положеннями, чим відрізнялася від данини [8]. І.П.Хрущов заперечує це доведення, оскільки, на його думку, "ям" є видом урочної данини, узаконеної у XVIII ст. А "граматично походження ям від дієслова яті... є безсенсовим" [9].

Третю версію походження термінів "ям" і "ямська гоньба" знаходимо у рукописній статті Г.Каразіна, яка зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Москва). Автор виводить слово "ям" від імені народу "ямі" або "ємі", котрий проживав з північного боку Ладозького озера до Двини і в верх до озера Білого. Після підкорення даної області Іваном III у 1464 р., "ямі" як особливий народ, ніде вже не згадувалися. Можливо, що Іван III, для того, щоб убезпечити себе від непокірного народу, вирішив розселити їх і, вважаючи на їх здібність і звичку до кінної їзди, утворив з їхніх поселень стани по великим дорогам. Ці стани від стародавньої назви народу "ямі", на думку Г.Каразіна, і могли бути названі "ямами", а утримувані на них у готовності коні – ямськими [10].

Ми бачимо тут уже інше достатньо своєрідне тлумачення слова "ям", і хоча його не можна не визнати ризикованим, з огляду на відсутність підтверджувальних фактів, воно не позбавлене відомого історичного інтересу.

І, нарешті, останню четверту версію походження термінів "ям" і "ямська гоньба" доводять дореволюційні історики І.Гурлянд, М.Покровський, М.Соколов, С.Соловійов, І.Хрущов, радянські і сучасні дослідники

історії пошт В.Бізіна, В.Мороз, В.Мухін, М.Шедлінг та ін. На основі архівних і джерельних матеріалів автори стверджують, що слово "ям" – татарського походження і було взято від слова "дзям" (ям) – дорога, вживаному при слові "ям-чи" – провідник, путівник.

І.Гурлянд, С.Соловйов та М.Шедлінг у своїх роботах доводять, що вперше термін "ям" згадується у ярлику кипчацького царя Монгутимира, який, звільняючи митрополита і церковних людей від різних зборів і повинностей, звільняє їх і від яму (1270 або 1276 рр.). У цій же грамоті вперше зустрічається слово "підвода"¹. У татар словом "ям" позначалася данина, яка накладалася на підвладні народи для підтримки поштової організації в орді [11].

М.І.Соколов стверджує, що "ям" мав значення відкupu на користь татар від ямської повинності, яку потрібно було відбувати натурою. Для збору яму посилалися особливі збірники – ямщики, або ямники. Поступово у кінці XIV ст., на думку дослідника, ям як збір увійшов і до князівської фінансової системи [12].

На основі згаданого вище ярлика Монгутимира видно, що ям як рід данини відрізнявся від підводи. Пізніші пам'ятки вказують, що ямом називалася станція з кіньми і людьми для перевезення та з їжею для проїжджаючих. Підводи ж згонялися за особливою вимогою. У ранні часи встановлення ямів підводи не стояли наготові і для них вимагалися нові засоби, крім тих, що давалися навколишніми жителями на утримання яму² [13].

М.Н.Покровський у роботі "Очерк истории русской культуры" писав: "Найбільш виразною пам'яткою організаційної діяльності монголів залишився ям: татари перші влаштували в Росії за кошти і заходами місцевого населення правильні поштові спілкування. Вони, мабуть, користувалися ямською повинністю спочатку виключно для власних потреб: руські ямщики повинні були возити царських чиновників. Але приклад і тут виявився надзвичайно вдалим: за зразком татарського

¹ *Із татарським нашестям у XIII ст. з'явилося слово "підвода". На думку С.Соловйова, за етимологією воно отримало вживання з того часу, коли для державних спілкувань став потрібен підвод коней на вказані міста: міста і стани. З цього часу вже існували служби у міста, до старост і становщиків, і підводи відпускалися від міста до міста, від стану до стану.*

² *"Ями" у давні часи були татарські, монастирські і загальні. Відносно натуральних повинностей – служб ям відбувався на "шостий день" або "по силі". У яму великих князів стояли ямники, ямщики, ямщиці. Збори стягувалися за встановленим положенням, хоча у весь період татарської влади ям міг діяти не стільки за положеннями, скільки "по силі", даючи право брати коней у разі потреби у проїжджаючих прямо на дорозі.*

яму була організована ямська гоньба всієї Московської Русі, і тільки знову ж таки у XVII ст. у нас з'явилася пошта на західноєвропейський зразок..." [14].

Отже, згадані дослідники історії пошт довели татарське походження термінів "ям" і "ямська гоньба". "Ямами" називалися у монголів станції, а тюркське "ямчи" не викликає сумніву у подальшій трансформації його в "ямщик". Але слід зауважити, що слово "ямщик" у давніх документах фігурує нечасто. Частіше зустрічається "ямський охотник", або просто "охотник", оскільки в ямщики йшли добровільно. Саме перевезення пошти звалось "швидкою ямською гоньбою", хоча цей титул не завжди відповідав своєму змісту [15]. У тих місцях, де ями не були влаштовані, залишався збір данини їжею і підводами [16].

Із ямською повинністю на Русі було пов'язане наступне: 1) обов'язок жителів годувати проїжджаючих посадових осіб і поставляти їм безкоштовно коней; 2) обов'язок давати вищеназваним особам провідників, чого вимагало погане влаштування доріг; 3) будувати ямські двори, хоча іноді обрані ямські охотники переносили власні двори із селища, де жили, у ямську слободу [17].

Обов'язок поставляти на ями охотників і давати їм підводи і підмогу називався ямською посохою. Обов'язок платити грошима замість цієї повинності називався ямщиною. За відомостями Г.К.Котошихіна, в роки правління Олексія Михайловича збір ямських грошей кожного року складав до 50 тис. тодішніх рублів [18]. Ці гроші йшли на жалування і на прогони ямщикам. У роки правління Олексія Михайловича жалування давалося кожному ямщику по 20 рублів на рік, а прогонів – по три гроша на версту. Петро I указом 1714 р. відмінив річне жалування ямщикам і призначив різні прогонні гроші, підтвердивши, щоб ямські підводи ні за жодними державними потребами не відпускали безкоштовно. Хоча проїжджаючі за дорученням уряду платили вдвічі менше за приватних осіб. Цим же указом велілося, щоб із ямщиків не стягували жодних податей на провіант і не віддавали з них у рекрути. Але ця остання постанова не завжди виконувалася і за правління Петра I, а в 1738 р. зовсім була відмінена, і рекрутська повинність була розповсюджена на ямщиків у всій державі [19].

Заснування поштам було покладено в 1665 р. царем Олексієм Михайловичем [20]. Дослідниця М.С.Анчарова доводить, що слово "пошта" в історії нашої країни вперше згадується у трактаті про перемир'я з Польщею. За цим договором, заключеним в 1667 р. у селі Андрусово, недалеко від м.Смоленськ, Росії поверталася більша частина України, захоплена польськими королями [21].

Подальший розвиток поштової служби на території України пов'язаний із формуванням Російської держави із столицею у Москві

(українські міста були з'єднані з нею ямами), а потім у Санкт-Петербурзі.

Енциклопедичний словник Ф.Брокгауза та І.Єфрона подає нам таке тлумачення терміна "пошта": "Пошта – це державна установа для пересилання між визначеними місцевостями і за встановленою таксою листів, друкованих творів, товарних зразків, посилок, грошових сум, а в деяких державах – і для перевезення пасажирів на конях (там, де немає залізниць)" [22]. Потрібно відзначити, що починаючи з другої половини XVII до початку XIX ст. вітчизняна пошта пройшла певну еволюцію у своєму розвитку і вже повністю відповідала визначеному терміну.

У 1659 р. у всі міста від Москви до Путивля на стани для швидкої гоньби були направлені з царських дворових людей по два чоловіки з кіньми. За указом царя Олексія Михайловича, на цій дорозі було влаштовано 9 станів і утримувалося по 4 коня. Згадана пошта була влаштована як для пересилання державних паперів, так і для приватного листування торгових людей [23]. Із березня 1667 р. швидку гоньбу від Москви до Путивля в офіційних документах почали називати "пошта" [24]. Але це жодним чином не відбилося на її діяльності і структурі. Як і раніше, царські грамоти і воєводські листи доставляли трубники, стрільці, пушкарі та інші чини.

Того ж року швидка гоньба до українського кордону стала відомчою. Вона була передана у ведення Малоросійського приказу, головою якого з 15 червня став О.Л.Ордин-Нащокін. Із цього часу і надовго пересилання листів в Україну одержало назву "пошти із Малоросійського приказу" [25]. Тим самим підкреслювалася її важливість у державній системі зв'язку. За рекомендацією О.Л.Ордин-Нащокіна, із серпня 1667 р. посильні з "неважливими" справами із Москви до Путивля стали відправлятися один раз на тиждень щовівторка. Кур'єрською службою могли користуватися тільки для невідкладних повідомлень військового характеру [26].

У 1698 р. пошта стала державною. У цей час уперше з'явився царський Указ про збереження і недоторканість переписки. В Указі Петра I було сказано: "Велеть отныне ничьей грамотки не распечатывать и не смотреть, чтобы всякий, заплатя пристойную плату, был снабжен, что его грамотка в дом его войдет" [27]. Взагалі за Петра I ямське управління стало окремою адміністративною галуззю, яка в областях завідувалася ямськими управителями під безпосереднім керівництвом Ямського приказу або канцелярії [28].

Другим Указом Петра I в 1710 р. були введені графіки руху пошти. В Указі було сказано: "А буде почтари учнут с почтовыми письмами гонять не в указанные числа, часы и четы (минуты) или хотя малою

какою оплошкою, тем почтовим письмам учинять, какое замедление и тем почтарям от нас Великого Государя быть смертной казнью безо всякой пощады" [29]. Введення смертного покарання пояснювало той факт, що в царські часи від своєчасної доставки повідомлень залежала безпека держави, а це означало, що від правильних дій листоноші залежали життя або смерть сотень і тисяч людей.

У 1716 р. за розпорядженням Петра I була створена військово-польова пошта. Крім того, у військові часи поштові тракти влаштовувалися між провінційними і повітовими містами, наприклад, між Глуховом і Воронежем та ін. [30].

Після заснування Петербурга до нього був прокладений новий тракт від Новгороду. Тоді ж була влаштована пошта з Москви на південь до Білої Церкви. Ця пошта була першою, влаштованою поза введенням Ямського приказу і була підлеглою приказу Малої Росії [31].

У 1725 р. на основі Указу Катерини I киявським губернатором І.Трубецьким був улаштований поштовий двір у Києві [32]. За імператриці Анні Іоанівни були влаштовані пошти в Україні і між нею та деякими російськими містами, були прокладені поштові тракти до Криму, Азова і Києва [33].

У 1765 р. П.О.Рум'янцевим був утворений Малоросійський поштамт. Правління імператриці Катерини II залишилося пам'ятним в історії пошт не стільки заведенням нових поштових установ, скільки реорганізацією раніше влаштованих, уведенням нового, кращого порядку в самому поштовому відомстві. Катерина II встановила єдину поштову таксу у всій державі [34].

У XIX ст. у розвитку пошти Російської імперії, включаючи Україну, відбулися істотні зміни. Так, у 1827 р. були влаштовані поштові діліжанси для перевезення пошти і пасажирів білоруським трактом від Санкт-Петербурга через Могильов, Київ і Житомир до Радзивілова. З 1852 р. був відкритий регулярний рух поштово-пасажирських діліжансів лінією Москва – Харків [35].

Після поштової реформи 1830 р. контора у Києві, у чиєму підпорядкуванні знаходилися повітові установи, мала другий клас і штат із 23 службовців. Перше міське поштове відділення було відкрито 1 червня 1840 р. у Печерській частині міста [36].

У 1843 р. для міст, а у 1848 р. повсюдно введені штемпельні конверти і з'явилися поштові ящики із чавуну вагою 32–40 кг. З 1 січня 1869 р. були відкриті підписки на періодичні видання через пошту. В 1871 р. як вид поштових відправлень з'явилися грошові перекази. У кінці XIX ст., крім звичайних поштових відправлень, у Житомирі, Києві і Одесі була введена доставка додому грошових і цінних пакетів на суму не вище 100 рублів [37].

Із 1865 р. в Україні розвивалася земська (сільська) пошта. Земство організувало свої кінно-поштові станції і випускало свої марки. Таким чином, листи із міста у село мали дві марки: державну і земську [38].

У XIX ст. існувало три види пошт: легка, важка та екстренна. На легких поштах відправлялися державні пакети, партикулярні (приватні) листи, гроші, документи й дорогоцінні речі, а також легкі посилки до 10 фунтів. На важких поштах відправлялися державні та партикулярні тюки і посилки. На екстра-поштах відправлялися державні пакети, партикулярні листи, документи, гроші і дорогоцінні речі [39].

Така схема пошти існувала до Жовтневої революції 1917 р.

У XIX ст. вітчизняна пошта мала певні відмінності від попереднього періоду. Вони полягали у наступному: 1) утримання пошт урядом або призначеною ним приватною особою під головуванням уряду; 2) єдність урядового управління пошт і нагляду за ними; 3) об'єднання всіх поштових місць у єдину установу; 4) визначення постійної такси за пересилання листів, посилок і перевезення осіб; 5) встановлення визначеного розкладу пошти; 6) перевезення листів і людей на всіх поштових трактах; 7) право користування поштами іноземним громадянам; 8) співпраця вітчизняної пошти з іноземними структурами [40].

Отже, вітчизняна пошта у своєму розвитку пройшла три важливі етапи. На першому етапі пошти були урядовими установами, організованими тільки для політичних інтересів. Користуватися ними міг тільки уряд. На другому етапі до користування поштами були допущені приватні особи за встановлену плату. Але і на цьому етапі право утримання пошт уряд тримав за собою, як монополію. Нарешті, на третьому етапі розвитку вітчизняна пошта стала промисловою установою і уряд допустив до участі в цій справі приватних підприємців, що призвело до впливу пошт на різні сфери громадського життя і розширення кола поштових послуг.

Сьогодні з упевненістю можна сказати, що основи сучасної поштової структури були закладені у XVIII–XIX ст. Сучасна пошта – це всесвітня мережа доставки поштової кореспонденції, як правило, через державні поштові компанії. Головна особливість сучасної пошти – пропозиція загальнодоступних послуг поштових перевезень, які часто здійснюються за ініціативи держави за прикладом інших галузевих перевезень. На початку XXI ст. поштовий зв'язок залишається найбільш масовим і найдешевшим видом зв'язку.

Література

1. Мухін В. Від гінця до Інтернету : [нариси з історії української пошти] / В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков. – К. : [Б.в.], 2002. – С. 7.

2. Миль А. А. Кто стучится в дверь ко мне? : [очерк по истории отечественной почты] / А. А. Миль. – М. : Связь, 1978. – С. 3.
3. Вигилев А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – М. : Радио и связь, 1990. – С. 5.
4. Еськов Г. Почта: вчера, сегодня, завтра / Г. Еськов // Скиф. – 2004. – 24 марта. – С. 7.
5. Хрущов И. П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II / И. П. Хрущов. – СПб. : Издание А. С. Суворина, 1884. – С. 1–2; Вказ. праця / А. Н. Вигилев. – С. 305–306.
6. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты / М. Шедлинг. – М. : Библиотека журнала "Жизнь и техника связи", 1926.
Ч. 2. – 1926. – С. 124.
7. Толстой Д. А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II / Д. А. Толстой. – СПб., 1848. – С. 50.
8. Каневец. Русская почта // Вестник Европы. – 1869. – № 11. – С. 24–37.
9. Хрущов И. П. Вказ. праця. – С. 3.
10. Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі – РДАДА), ф. 162, оп. 1, кн. 1, спр. 2, арк. 1–2.
11. Гурлянд И. Я. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века / И. Я. Гурлянд. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1900. – С. 29–31.
12. Соколов Н. И. Ямы и ямская гоньба до XVII века в исследовании проф. И. Я. Гурлянда / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1901. – № 5. – С. 463.
13. Шедлинг М. Вказ. праця. – С. 127.
14. Там само. – С. 125.
15. Мухін В. Вказ. праця. – С. 13.
16. Хрущов И. П. Вказ. праця. – С. 4.
17. Толстой Д. А. Вказ. праця. – С. 52–53.
18. Котошихин Г. К. Текст сочинения "О России в царствование Алексея Михайловича". – СПб. : Типография Глазунова, 1913. – С. 28.
19. Толстой Д. А. Вказ. праця. – С. 51–52.
20. Там само. – С. 221–222.
21. Анчарова М. С. От ямщика до самолёта [этапы развития почты] / М. С. Анчарова. – М. : Гос. изд-во лит-ры по вопросам связи и радио, 1949. – С. 8.
22. Энциклопедический словарь / Под изд. : Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – СПб., 1898.
Т. XXIV. – 1898. – С. 792.
23. Хрущов И. П. Вказ. праця. – С. 1.
24. Бизина В. Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Г. Бизина. – К. : [Б.в.], 2000. – С. 5–6.

25. Козловский И. П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века / И. П. Козловский. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1913. Т. I. – 1913. – С. 523.
26. Вигилев А. Н. Вказ. праця / А. Н. Вигилев. – С. 119.
27. Еськов Г. Вказ. праця. – С. 7.
28. Чичерин Б. Н. Областные учреждения России в XVII-м веке / Б. Н. Чичерин. – М., 1856. – С. 180–182.
29. Еськов Г. Вказ. праця. – С. 7.
30. Толстой Д. А. Вказ. праця. – С. 221–222.
31. РДАДА (Москва), ф. 229, оп. 2, спр. 122, арк. 693.
32. Еськов Г. Вказ. праця. – С. 7.
33. Толстой Д. А. Вказ. праця. – С. 222.
34. Там само. – С. 223.
35. Сафонов Н. А. Письмо оправляется в путь. Рассказы о зарождении и развитии отечественной почты / Н. А. Сафонов, В. А. Карминский. – М. : Связь, 1965. – С. 22.
36. Мухін В. Вказ. праця / В. Мухін та ін. – С. 79.
37. Еськов Г. Вказ. праця. – С. 7.
38. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов / [под ред. Н. А. Мальцевой]. – Ленинград : Ленинградская типография СССР, 1966. – С.33.
39. Почтовый дорожник, или Описание всех почтовых дорог Российской империи, царства польского и других присоединенных областей. – СПб., 1824. – С. 433–435.
40. Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части / О. Бржозовский. – Казань : Издание книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. – С. 1–4.

УДК 656.8(09)

Н.В.Галич

Становлення поштової справи в Україні в першій половині XIX ст.

На основі джерельних матеріалів та сучасних досліджень у статті розглядається історія становлення поштового зв'язку в Україні в першій половині XIX ст. Висвітлюються особливості розвитку поштової служби в Україні, аналізуються ключові реформи поштової галузі та їх результати.

Ключові слова: мережа поштового зв'язку, поштовий зв'язок, поштовий обмін, підприємства поштового зв'язку.

На основании изученных архивных материалов и современных исследований в статье анализируется история развития почтовой связи в Украине в первой половине XIX века. Автор характеризует особенности развития почты в Украине, анализирует ключевые реформы почтовой отрасли и их результаты.

Ключевые слова: сеть почтовой связи, почтовая связь, почтовый обмен, предприятия почтовой связи.

This article considers the history of making of the post connection in Ukraine in the first period of the XIX-th century on the basis of source materials and modern investigations. The peculiarities of the developments of the post service in Ukraine, the main reforms of the post branch and their results are lighted in this article too.

Key words: network of postal communications, post communication, enterprises of postal communications.

Дослідження процесу становлення системи поштового зв'язку в Україні є актуальним у контексті вивчення малодосліджених проблем історії нашої держави. Аналізуючи історію поштового зв'язку, потрібно пам'ятати, що у XIX ст. в Україні утверджуються капіталістичні відносини, починається стрімкий розвиток економіки та одночасно зростає роль зв'язку. Зв'язок має велике значення для суспільно-господарської діяльності держави, без нього не може здійснюватись управління виробництвом, військовими силами, транспортом, торгівлею. Автор статті зробила спробу проаналізувати процес формування мережі поштових установ в Україні в першій половині XIX ст., прослідкувати основні реформи в галузі зв'язку цього періоду.

Проблема розвитку поштового зв'язку в сучасній історіографії досліджена недостатньо. Цій проблемі присвятили свої праці В.Бізіна [1], В.Мороз, В.Мухін [2], які розкрили основні етапи становлення і розвитку поштового зв'язку в Україні. Джерельна база дослідження представлена матеріалами періодичної преси: "Поштово-телеграфного журналу" [4] та "Поштово-телеграфного вісника".

У XIX ст. після об'єднання лівобережних і правобережних українських земель у складі Російської імперії на території України формується мережа поштових установ, які діяли на засадах загально-російських вимог до поштового зв'язку. Вони разом з іншими засобами зв'язку мали забезпечувати обмін інформацією між населеними пунктами та закордонними адресатами. Становлення й розвиток пошти відбувалися у складних умовах, а організація роботи поштових установ значною мірою залежала від фінансово-економічного становища галузі та суспільно-політичної ситуації того часу.

Розвиток на початку XIX ст. промислового виробництва, значне збільшення кількості промислових підприємств, будівництво залізниць,

інтенсифікація торгово-грошових операцій, прискорення урбанізаційних процесів зумовили нагальну потребу в ефективному і надійному зв'язку, впровадженні нових засобів комунікації, серед яких пошта відіграла провідну роль. У зв'язку з цим гостро постало питання про реорганізацію й удосконалення старих форм поштового обслуговування. Існуюча система поштового зв'язку не відповідала зрелим вимогам, тому держава повинна була провести ряд ефективних реформ, спрямованих насамперед на зростання чисельності поштових установ і розширення кількості послуг.

Нове століття стало трампліном у розвитку поштової справи, яка увійшла до нього з новою реформою та прогресивними завданнями. Законодавчими документами, виданими в кінці XVIII ст., місцевій владі пропонувалося "у кожному місці, де належало утримувати поштових коней, мати особливий для того поштовий будинок, споруджений за особою на те даним планом, а в губернських містах називатися їм поштами, в інших – поштовими дворами, а встановлених на шляхах, а не у місті – станціями" [6, с. 3].

Після організації у 1802 р. міністерств Головне управління поштових справ перейшло у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ [1, с. 17]. У 1807–1808 рр. реформаційні процеси стосувалися передусім питань поштового збору та прибутків із пересилання листів і посилок, оскільки існуючий у XVIII ст. порядок, коли прибутки за пересилання поштових відправлень склалися з двох зборів: вагового та страхового – так званих поштових такс, ускладнював роботу пошти, вимагав збільшення власне поштових витрат, зводив до мінімуму зв'язок із віддаленими містами й територіями.

На початку XIX ст. зростання витрат на здійснення поштових операцій, а саме збільшення плати за перевезення вантажів та інші адміністративні витрати, призвели до необхідності загального збільшення такс, тобто вагових зборів. Головним правлінням поштових справ Російської імперії було ухвалено рішення замінити систему єдиних тарифів, встановлену у 1783 р., на більш прогресивну – зростання оплати залежно від відстані. За результатами розрахунків була визначена 31 позиція. Як свідчить аналіз, зростання тарифу на сплату здійснювався у межах сітки відстаней від 100 до 3100 верст з платнею, яка збільшувалась від 100 до 1500 верств на 2 к., а від 1500 до 3100 – на 1 к.; нижня межа – до 100 верст – складала 6 к. з лоту; найвища – для 3100 та понад – 50 к. [4, с. 272]. З 1812 до 1818 рр. у зв'язку з війною тарифи підвищувались, оскільки зросла плата ямщикам за перевезення пошти.

Слід зазначити, що з 1781 р. до двох традиційних видів поштових послуг (пересилання листів і посилок) додався третій – пересилання

грошей. Необхідність запровадження нової послуги з пересилки грошових переказів була пов'язана із зростанням товарно-грошових відносин та створенням у повітах державних скарбниць. Розмір страхового збору у 1807 р. розраховувався залежно від відстані: до 500 верст – 0,5%, понад – 1% [4, с. 272].

Наступна реорганізація в системі поштового обслуговування відбулася в 1811 р., коли Головне правління поштових справ було перетворене на Поштовий департамент і передане в підпорядкування Міністерства поліції, а з 1819 р. – Міністерства внутрішніх справ [1, с. 17].

Служба зв'язку в Російській імперії у процесі розвитку намагалася активно використовувати у своїй роботі найбільш прогресивні методи та способи роботи, поширені в поштових установах інших країн. Підсумком цієї роботи стало проведення адміністративної реформи 1830 р. В її основу було покладено систему англійської поштової служби, оскільки поштова адміністрація Англії застосовувала такі критерії щодо надання поштових послуг, як швидкість доставки кореспонденції та вдосконалення структури управління, що сприяло підвищенню ефективності поштових операцій і давало позитивні економічні результати.

Відповідно до наказу Сенату від 22 жовтня 1830 року, з 1 січня 1831 р. ліквідовувалися губерньські поштамти, а замість них створювалися губерньські поштові контори, які поділялися на 3 класи. З метою розширення й упорядкування мережі поштових установ в 1831 р. було затверджено "Положення про нове улаштування поштової частини". Поштові установи України включалися до 4-го, 5-го та 6-го загальноросійських поштових округів, а поштові контори в містах залежно від обсягів та інтенсивності здійснюваних операцій відносилися до того чи іншого класу [3, с. 803].

Для контролю за діяльністю поштових установ було організовано 11 поштових округів під керівництвом пошт-інспекторів. Пошт-інспектори двічі на рік були зобов'язані відвідувати закріплені за ними поштові установи, контролювати їх роботу, перевіряти утримання поштових станцій, організацію перевезення пошти. Звіт про результати перевірки подавався Поштовому департаменту.

Мережа поштових установ України згідно з наказом Сенату мала таку структуру:

IV округ – Слобідсько-українська губернія (губерньська контора в Харкові – 2 класу, повітові контори в Охтирці – 2 класу, в Ізюмі, Валках, Старобельську – 3 класу, Куп'янську, Змієві, Богодухові, Лебедині, Вовчанську, Сумах, Чугуєві – 4 класу);

V округ – Волинська губернія (губернська контора у Житомирі – 1 класу, прикордонна контора у Радзівілові – 2 класу, повітові контори у Бердичеві – 1 класу, Острозі, Дубно, Володимирі – 2 класу, Старокостянтинові, Луцьку, Ковелі, Новоград-Волинському, Овручі – 3 класу, Заславі, Кременці, Рівному, Волочиську – 4 класу);

Подільська губернія (губернська контора в Кам'янці-Подільському – 2 класу, повітові контори в Могилеві, Брацлаві, Балті, Тульчині – 1 класу, Проскурові – 2 класу, Ольгополі, Лютичеві, Вінниці, Літині – 3 класу, Ямполі, Гайсині, Хмельнику, Ушицька, Барі – 4 класу);

VI округ – Чернігівська губернія (губернська контора в Чернігові – 2 класу, повітові контори в Ніжині, Стародубі, Глухові – 1 класу, Козельці – 2 класу, Новгороді-Сіверському, Гродні, Кролевці, Мглині, Борзні, Батурині – 3 класу, Ново-Зибкові, Суржі, Острозі, Сосниці, Конотопі, Почепі – 4 класу);

Полтавська губернія (губернська контора в Полтаві – 2 класу, повітові контори в Кременчуці – 1 класу, Ромнах, Прилуках, Пирятині, Хоролі – 2 класу, Дубках, Переяславі, Зінькові, Костянтинограді – 3 класу, Кобеляках, Лохвиці, Миргороді, Золотоноші, Гадячі, Градижську – 4 класу);

Київська губернія (губернська контора в Києві – 2 класу, повітові контори в Звенигородці, Василькові – 2 класу, Богуславі, Махнівці, Сквирі, Литовці, Радомислі, Таращі – 3 класу, Черкасах, Умані, Чигирині – 4 класу. У Шполі поштова контора була на утриманні поміщиці Лопухіної);

Катеринославська губернія (губернська контора в Катеринославі – 2 класу, повітові контори в Таганрозі – 1 класу, Ромнах, Бахмуті, Ростовській фортеці – 2 класу, Павлограді, Новомосковську – 3 класу, Олександрівці, Луганському заводі, Маріуполі, Верхньодніпровську, Слав'янсербську – 4 класу);

Таврійська губернія (губернська контора в Сімферополі – 2 класу, повітові контори в Перекопі – 1 класу, Феодосії, Севастополі, Мелітополі, Оріхові – 3 класу, Євпаторії, Керчі, Керубазарі, Олешках, Бахчисараї, Алушті – 4 класу);

Херсонська губернія (губернська контора у Херсоні – 1 класу, прикордонні контори в Одесі та Дубоссарах – 1 класу, повітові контори у Миколаєві, Єлисаветграді – 1 класу, Тирасполі – 2 класу, Новомиргороді, Ольвіополі, Бериславі, Вознесенську – 3 класу, Олександрії, Овідіополі, Крилові, Очакові, Бобринці – 4 класу);

Бесарабська область (губернська контора в Кишиневі – 1 класу, повітові контори в Ізмаїлі – 1 класу, Хотині, Новоселиці, Рені, Кілії – 2 класу);

Путивль – повітова контора 4 класу в Курській губернії [1, с. 18–19].

Незважаючи на зростання кількості поштових установ, їх було недостатньо, особливо в сільській місцевості.

Залежно від класу визначалися і штати поштових контор. Уявлення про це дають дані, подані в табл. 1.

Таблиця 1

Штатний розпис поштових контор у XIX ст.

	Класи			
	1	2	3	4
Поштмейстер	1	1	1	1
Помічник	1	1	1	
Сортувальник	1			
Листоноша	5	4	3	2
Разом	8	6	5	3

Поштові чиновники, за винятком сортувальників, листонош, станційних наглядачів, канцеляристів, призначались і звільнялись Поштовим департаментом. У прикордонних конторах поштмейстер і його помічники повинні були володіти іноземними мовами [1, с. 19].

У 1830 р. відбулися зміни і в тарифах. Указом Сенату від 4 липня 1830 р. замість 31 рівня такси було запроваджено 12 рівнів прогресивного збільшення. Максимальний розмір оплати становив 1 крб. [4, с. 273–274].

Зростання прибутків та обсягу кореспонденції змусило Сенат шукати нові шляхи спрощення пересилки листів та поштового діловодства. Спеціальним указом від 30 липня 1843 р. встановлювалася нова такса вагового збору, яка ставала єдиною для всіх відстаней і складала 10 копійок сріблом з одного лота [4, с. 275]. Правильність цього нововведення підтверджують наступні дані: у 1839 р. було відправлено 75 млн. листів, а у 1841 р. – 197 млн. [4, с. 276]. Одночасно зросли і прибутки поштових установ за пересилку листів, які у 1841 р. становили 480000 крб. сріблом [4, с. 276].

19 листопада 1845 р. спеціальним указом у Росії вводилися "штемпельні конверти" для міської пошти [1, с. 38]. 1 грудня 1845 р. вони надійшли до міських поштових установ. У 1847 р. Поштовим департаментом було підготовлено, а в 1848 р. затверджено Державною радою проект про запровадження штемпельних конвертів, які вводились в обіг на всій території країни. Одночасно була організована доставка газет і покладено початок міським поштам [3, с. 803].

У 1849 р. на Ропшинській імператорській паперовій фабриці були надруковані конверти для міжміської кореспонденції. Замість марки на конверті було зображено штампель синього або червоного кольору. Наступним етапом у розвитку цієї системи було запровадження за прикладом європейських країн поштових марок, які усунули необхідність суворо дотримуватися встановлених розмірів листа і тим самим полегшили процедуру сплати за кореспонденцію. З 1 січня 1858 р. були введені поштові марки для простих міжміських листів.

У першій половині XIX ст. листи від населення приймалися безпосередньо у поштових установах. У 1845 р. з'явилися дерев'яні поштові скриньки, які виставлялися на вулиці недалеко від пошти [1, с. 22]. З 1887 р. їх почали розміщувати в людних місцях (біля залізничних вокзалів, державних установ тощо). Згідно з вимогами Поштового статуту 1880 р., поштові скриньки фарбували у темно-зелений колір. Листи з поштових скриньок виймалися двічі на день, час виїмки завжди вказувався з точністю до хвилин.

У першій половині XIX ст. в Україні, крім державної мережі поштових установ, створюються і недержавні структури пошти. Так, згідно з положенням 1831 р. були створені так звані "*вільні пошти*" – різновид комерційної діяльності в поштовій справі. "*Вільні пошти*" замінили "*ямську гоньбу*" як систему перевезення пошти, яка проіснувала на території Російської імперії від часів Київської Русі до 1857 р.

Відповідно до Положення про порядок створення та утримання "*вільних пошт*", ці заклади могли влаштовуватися приватними особами на "*перегонні гроші*", не отримуючи ніяких коштів від держави [1, с. 24]. Дозволи на їх відкриття видавалися на 2, 3, 4-триріччя. Прогонна оплата підвищувалася, надавалося право перевозити приватних осіб за оплату за домовленістю. На території України перші "*вільні пошти*" почали діяти у Волинській та Подільській губерніях [6, с. 86].

Приватні особи, які утримували "*вільні пошти*", суворо дотримувалися правил перевезення пошти, кур'єрів, естафет та проїжджих. Визначалися, зокрема, кількість коней, які запрягалися (залежно від пори року – від 2 до 10), швидкість руху (не більше 10 верст за годину влітку і 12 – взимку). Пошта перевозилася вдень і вночі, до того ж уночі шлях освітлювався факелами. На зупинку і зміну коней відводилося 15 хвилин, на обід і вечерю – 1 година, на сніданок – 30 хвилин [1, с. 24]. Як свідчить статистика, у Катеринославській, Херсонській і Полтавській губерніях у 1881 р. усі поштові перевезення здійснювалися лише "*вільною поштою*".

Отже, у першій половині XIX ст. поряд із державними поштовими установами, які відігравали домінуючу роль у системі зв'язку, доволі успішно функціонувала й "*вільна пошта*".

У 1840 р. поштове відомство бере перевезення пошти і пасажирів під свою юрисдикцію. На початок ХІХ ст. у Російській імперії нараховувалося 3222 поштові станції, з них у Київській губернії – 48, Волинській – 63, Подільській – 46, Малоросійській – 88, Слобідсько-українській – 43, Новоросійській – 154 [1, с. 25].

У 1842 р. поштові станції були підпорядковані губернським органам влади, а їх утримання здійснювалося виключно за кошти місцевого населення. Для станцій, розташованих на поштових трактах, місцева влада виділяла приміщення з опаленням та освітленням і 40 крб. щорічно на канцелярські видатки [1, с. 25].

У 1846 р. уряд Російської імперії затвердив проекти поштових станцій чотирьох розрядів. Поштові станції, крім перевезення пошти, багажу і пасажирів, надавали й інші послуги за окремими домовленостями. Зокрема, на поштових станціях було дозволено приймати приватну просту кореспонденцію, газети і журнали [1, с. 26].

Формування мережі поштових установ значною мірою залежало від наявності шляхів сполучення. Для устрою кожного нового поштового тракту у поштовому департаменті збирали різні відомості щодо стану місцевої торгівлі, чисельності населення, стану доріг, кореспонденції, що відправлялася та надходила, а також про швидкість, частоту та вартість поштових і пасажирських перевезень на трактах, які з'єднували економічні центри.

З метою організації системи перевезення пошти всіма поштовими трактами Російської імперії з 1808 до 1824 р. працював "Комітет з укладання загальної постанови про проходження пошти", а з 1840 до 1868 р. – "Комітет з укладання загального плану перевезення пошти". За результатами їх діяльності у 1824 р. було укладено "Поштовий путівник" Російської імперії, який регулярно оновлювався (кожні 3–5 років). У путівнику, крім маршрутів поштових трактів, були надруковані "Правила перевезення на поштових конях".

31 грудня 1827 р. було вирішено прокласти перший вільний поштовий тракт від Балти до Одеси [6, с. 88].

З 1843 р. пошту почали перевозити сільськими дорогами. Одночасно почалося перевезення пошти (внутрішньої і міжнародної) і водним шляхом. З 1833 р. перевезення Азовським і Чорним морями забезпечувало Чорноморське пароплавство. У 1850 р. по Дніпру була відкрита перша пасажирська лінія Кременчук – Пінськ [1, с. 27].

Отже, у першій половині ХІХ ст. у галузі поштового зв'язку, що функціонувала в Україні, відбулися зумовлені розвитком продуктивних сил суттєві зміни. Вони стосувалися передусім структурної реорганізації мережі поштових установ, реформування системи зборів, запровадження стандартних конвертів, упорядкування штатів поштових

установ. Доцільність і правильність проведених реформ доводить факт зростання протягом першої половини ХІХ ст. у 3,5 рази поштових зборів, збільшення на 122 млн. кількості пересланих листів. Саме у цей період створюється постійно діюча державна мережа зв'язку, розробляється нормативно-правова база, приводяться у відповідність до міжнародних стандартів механізми надання послуг і тарифи. Одночасно поряд із державними поштовими установами, які відігравали домінуючу роль у системі зв'язку, доволі успішно функціонувала і приватна "вільна пошта".

Література

1. Бизина В. Г. Из истории украинской почты. (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Г. Бизина. – К., 2000. – 91 с.
2. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков та ін. ; під ред. В. Мухіна. – К., 2002. – 328 с.
3. Энциклопедический словарь / [издатели Ф. Брокгауз, И. Эфрон]. – Т. XXIV. – СПб., 1909.
4. Соколов Н. И. История таксы весового сбора за пересылку простых иногородних писем в России / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – Февраль. – С. 269–281.
5. Соколов Н. И. О происхождении почты / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – Август. – С. 713–723.
6. Соколов Н. И. Системы содержания почтовых станций в России / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1895. – Январь. – С. 79–96.
7. Соколов Н. И. Системы содержания почтовых станций в России / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1895. – Февраль. – С. 186–199.

УДК 94 (477.51)

Ж.В.Тоцька

Історія Чернігово-Сіверщини у науковій спадщині М.М.Білозерського (дореформений період)

У статті на основі аналізу документальних матеріалів особистого архіву М.Білозерського висвітлюється внесок дослідника у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у першій половині ХІХ ст.
Ключові слова: М. Білозерський, Чернігово-Сіверщина, історичне краєзнавство, архів.

В статье на основе анализа документальных материалов личного архива Н.Белозерского освещается вклад исследователя в развитие исторического краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Н.Белозерский, Чернигово-Сиверщина, историческое краеведение, архив.

In the article the author shows the contribution of N.Belozersky to development of local history in Chernigiv region in the first half of the XIX century on the basis of analysis of documentary materials from the personal archive of the researcher.

Key words: N.Belozersky, Chernigiv, archive, local history.

Незаслужено забутий український історик, етнограф та фольклорист Микола Михайлович Білозерський (1833–1896) значною мірою прислужився розвитку красназвничих студій. Як наголосив О.Лазаревський, він був "человеком, горячо любившим родину и посылно ей служившим до конца дней своих" [1]. М.Білозерський народився у поміщицькій родині на хуторі Мотронівка, що зараз перебуває у складі с.Оленівка Борзнянського району Чернігівської області. Навчався у Петербурзькому кадетському корпусі. Під впливом П.Куліша (одруженого на його сестрі) почав вивчати історію та етнографію України. У 1854 р. М.Білозерський був призначений на посаду помічника редактора "Черниговских губернских ведомостей", а у 1854–1855 рр. редагував неофіційну частину цього часопису. За його сприяння в газеті було опубліковано багато цінних матеріалів з історії, фольклору та етнографії Чернігівщини. Втім, у 1855 р. зі шпальт "Черниговских губернских ведомостей" поволи зникають цікаві історичні публікації. З цього приводу М.Білозерський писав у березні 1855 р. О.Лазаревському: "Ведомости наши лишены интересных статей и материалов и наполняются всякою дрянью по желанию вице-губернатора, человека совершенно неученаго. В издании их я играю страдательную роль. Актов и других материалов, этнографических статей, сообщаемых священниками, вице-губернатор терпеть не может и поэтому запретил печатать все это. Прошедшим годом завершилось *славное* издание губернских ведомостей. Теперь газета ползет, как рак, назад. Очень и очень грустно!" [2]. Відтак, у вересні 1855 р. він залишив службу і зайнявся господарюванням у власному маєтку. Водночас М.Білозерський поринув в історико-етнографічні студії, причому пріоритетним напрямом його діяльності було вивчення історії Чернігівщини.

Це переконливо засвідчують матеріали особистого архіву М.Білозерського, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки

України ім. В.І.Вернадського НАН України та Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського НАН України.

М.Білозерський одним із перших почав вивчати архів Чернігівського магістрату XVII–XVIII ст. Зокрема, він виявив датовані 1765–1766 рр. "Опись Чернигова" та "Опись движимого и недвижимого имущества Черниговского магистрата, жителей города, цехов". Як з'ясував дослідник, вони були впорядковані у процесі проведення Генерального (або Рум'янцевського) опису Лівобережної України [3]. М.Білозерський опублікував ці пам'ятки на сторінках "Черниговских губернских ведомостей" [4] і підготував на підставі матеріалів архіву Чернігівського магістрату низку статей та заміток, які лишились у рукописах [5].

М.Білозерський звернув також увагу на унікальні актові книги Стародуба XVII–XVIII ст. У результаті їх опрацювання він упорядкував докладний предметно-хронологічний покажчик, що налічує 400 аркушів. Чернетки цієї праці зберігаються в ІР НБУВ ім. В.Вернадського [6].

Привертає увагу чернетка студії М.Білозерського "Великий князь и князь Черниговские из дома Гедимина" [7]. У ній дослідник на основі "Любецького Синодика" – важливого джерела з історії Чернігово-Сіверської землі XIII–XIV ст., складеного в Любецькому Антоніївському монастирі й уперше оприлюдненого в газеті "Черниговские губернские ведомости" у 1860 р. Г.Милорадовичем, – навів перелік чернігівських князів тієї доби.

В архіві М.Білозерського відклалися цікаві матеріали з церковної історії Чернігівщини [8]. Зібрані ним відомості про населені пункти та монастирі Чернігівщини містить добірка "Материалы для историко-статистического описания Черниговской губернии и Северии, в частности". У ній наявні матеріали з історії Городнянського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Мглинського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Остерського, Сосницького та Чернігівського повітів, а також Стародуба, Батурина, Любеча, Максаківського монастиря [9].

Значний інтерес становить історико-етнографічний опис Борзнянського повіту, над яким М.Білозерський працював на початку 50-х рр. XIX ст. Його фрагменти, зокрема записані дослідником історичні пісні, сконцентровані у збірці "Сведения о Борзне, его уезде и сотне Борзенской", що зберігається в ІМФЕ ім. М.Рильського [10]. Окрему працю складають документальні додатки до цього опису – "Акты Борзенские (1664–1810 рр.)" [11].

Дослідник тривалий час збирав відомості про архіви та книгозбірні Чернігівщини, відтак важливе значення мають "Сведения об архивах и хранилищах старинных рукописей в Черниговской губернии". Привертають увагу відомості про стародруки, що зберігалися у Єлецькому монастирі – "Опись грамотам от Царей и Митрополитов бывшим

Черниговским Архиепископом данным и прочим бумагам от их царского величества и от патриархов о разном предмете последовавших" [12]. М.Білозерський упорядкував також стислий опис рукописних книг і стародруків, виявлених у 1854 р. у церквах Глухівського, Городнянського, Козелецького, Кролевецького та Остерського повітів на основі повідомлень місцевих священиків [13]. Так, священик з с.Ярославка Глухівського повіту Г.Мироненко повідомив про 6 Євангелій з Благовіщенської церкви, священик з с.Тупічев Городнянського повіту І.Лавицький – про 4 Євангелія з Покровської церкви, священик з с.Смяч Городнянського повіту М.Бакуревич – про 2 Євангелія з Троїцької церкви, священик з с.Держанівка Козелецького повіту В.Максимович – про 2 Євангелія з Троїцької церкви, священик з с.Вишеньки Кролевецького повіту К.Липський – про 3 Євангелія з Успенської церкви, священик з с.Омелянів Остерського повіту М.Пясецький – про 3 Євангелія з Іллінської церкви.

Визначною подією в археографічній діяльності М.Білозерського стало видання у 1856 р. Чернігівського літопису, відомого під назвою "Летописец в Русских и Польских що ся сторонах деяло и якого року". Він опублікував першу редакцію цієї пам'ятки у збірнику "Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским", до якого увійшли "Черниговская летопись", "Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание", "Хронология высоко-славных ясновельможных гетманов", "Имянная перепись малорусских гетманов", "Слово во время бездождия и глада и всякая пагубы", "Лямент людей побожных, що ся стало в Литовской земле". Про значення цього видання свого часу писав М.Максимович: "Сурово при этом заметивший излишнюю ревность издателя в перечислении разночтений в списках летописей... Но дело в том, что издатель крошечного томика "Летописей" был юноша, к которому трудно было предъявлять особые требования" [14]. М.Білозерський засвідчив факт існування двох відомих йому списків пам'ятки. Перший список під назвою "Летописец з 1587 года в Русских Польских сторонах што деяло и якого року", доведений до 1750 р., зберігався у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії у складі рукописного збірника 1784 р. Другий, більш давній список під назвою "Летописец в Русских и Польских що ся сторонах деяло и якого року", доведений до 1652 р., належав самому М.Білозерському. У "Заметках о Черниговской летописи о событиях в Юго-Западной России с 1587 по 1750 г.", що зберігаються в ІР НБУВ ім. В.Вернадського, М.Білозерський писав, що вона "отличается от всех, до сего изданных летописей, как изложением, так многими совершенно новыми и более или менее важными известиями, и языком, более близким к народному. Для историка летопись эта

особенно важна в том отношении, что в ней сохранены народные названия войн, помещены эпизоды из жизни замечательных людей и многие события и случаи переданы подробно и живо, схваченные вероятно, из уст народных или рассказов очевидцев" [15]. Друга редакція (за іншим списком) була опублікована О.Лазаревським у 1892 р. у журналі "Киевская старина". Ще один список другої редакції, який охоплював події 1497–1764 рр., був знайдений Ю.А.Мициком у 1972 р. [16].

Відтак, мала рацію Н.Барабаш, яка є поставила під сумнів твердження Ганни Барвінок, буцімто збірник "Южнорусские летописи" був упорядкований П.Кулішем. Насправді П.Куліш лише брав участь у його редагуванні та надав М.Білозерському кошти на його видання. У подальшому вони планували видати ще один том "Южнорусских летописей", до якого мала увійти "крюничка" діда М.Білозерського під назвою "Записка оставшимся по нас о разных в Малой России отменах" Василия Белозерского, 1794 года" [17]. Але реалізувати цей намір не вдалося. Як зазначив О.Лазаревський, "после того как Н.М—ч оселся у себя в хуторе, охота его к разным учено-литературным начинаниям стала остывать... Сколько мы знаем, это охлаждение происходило от двух причин. Получив в это время, по дележу с братьями, свою часть земли, Н.М. занялся в приведением ее в порядок, при чем, отдавая дань стародавним особенностям своей родины, спорил с сонаследниками за пустяки... Другая причина была серьезнее. Начав пробовать себя в подготовке некоторых учено-литературных работ, Н.М—ч увидел свою полную неподготовленность к ним... Отсутствие образования сказывалось самолюбивому Н.М—чу на каждом шагу... Не зная что с собой делать, Н.М—ч продолжал сидеть в своем хуторе, пока не обселся в нем совсем... Впрочем, юношеские стремления в нем не умерли. Продолжая интересоваться родною стариною Н.М—ч ... накопил драгоценнейший материал для изучения народной жизни в левобережной Малороссии" [18].

Серед документів особистого архіву М.Білозерського наявні й археологічні матеріали, зокрема добірка "Описи могил, курганів, урочищ з уст старожилів Чернігівщини, Полтавщини", впорядкована разом із П.Кулішем у 50-х рр. XIX ст. [19]. У більшості випадків до стислих описів археологічних пам'яток додаються народні перекази, що пояснюють їх назви. У цій же добірці знаходяться повідомлення місцевих кореспондентів. Так, у листі Сосницького повітового засідателя наводиться легенда про існування у давнину на місці урочища Городище міста, яке провалилося під землю. Отже, цілком закономірно М.Білозерський був обраний членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [20].

Значну увагу дослідник повсякчас приділяв збиранню пам'яток фольклору та етнографії. Як слушно зауважив О.Лазаревський, "находясь в постоянном общении с народом, Н.М—ч всю жизнь свою записывал (на отдельных карточках) песни, обычаи, технические названия разных ремесл и производств.... Одним словом, он записывал все то, в чем видел особенности быта своей родины в самом обширном смысле. К этому следует добавить, что Н.М—ч хорошо знал малорусский язык, был близок к народу и отличался необычайной точностью. При таких обстоятельствах он накопил драгоценнейший материал для изучения народной жизни в левобережной Малороссии" [21]. Ці матеріали здебільшого були зібрані М.Білозерським у своєму маєтку в Борзенському повіті Чернігівської губернії. У середині 50-х рр. він розпочав роботу над великою узагальнюючою працею "Народ в его рассказах и памятниках устной словесности", чернетка якої зберігається у фонді дослідника в ІМФЕ ім. М.Рильського [22], але проект цей так і не був реалізований. Зрештою М.Білозерський опублікував шість дум та декілька пісень, "Список кобзарей (бандуристов) и лирников", "Примечания к историческим песням и думам", "Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т.п.", які побачили світ у збірнику А.Метлинського "Народные южнорусские песни" (Київ, 1854) [23]. Зібраний дослідником матеріал та методика фіксування пам'яток народної поезії свідчать про те, що М.Білозерський був одним із "примечательных украинских фольклористов" [24] середини ХІХ ст.

А.Кримський, характеризуючи зібрані М.Білозерським матеріали, зауважив, що "в його паперах ми знаходимо широку бібліографію, виписки з літописів, з усяких актових джерел, з учених розвідок, із журнальних статей і т.ін.; виписок дуже багацько, і всі вони дуже цінні, та все сировий матеріал, нічого обробленого нема" [25]. Незважаючи на те, що серед збережених паперів М.Білозерського немає закінчених робіт, вони містять багатий краєзнавчий матеріал і становлять значний інтерес для сучасних дослідників історії та етнографії. Загалом М.Білозерський вніс значний вклад у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у першій половині ХІХ ст.

Література

1. Лазаревский А. М. Памяти Н.М.Белозерского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 150.
2. Там само. – С. 147.
3. ІР НБУВ, ф. 204, од. зб. 30, 12 арк. Белозерский Н. М. Материалы для историко-статистического описания Чернигова [1850-е гг.]. (Рукопись с пометками для публикации).

4. Опись города Чернигова в Черниговском Магистрате сочиненная 1766 г. мая 29 дня, по данной от Комиссии Его Сиятельства Малороссийского Губернатора П.А.Румянцева инструкции // Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1847. – № 11–13; Об архиве Черниговского Магистрата. О ревизионной комиссии. Описание Чернигова 1765–1766 г. // ЧГВ. – 1852. – № 45–47.

5. IP НБУВ, ф. 204. – № 30, 31, 33, 34, 35. Белозерский Н. М. Архив Черниговского Магистрата (статьи, заметки); IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 38, 71 арк. Белозерский Н. М. О братствах, школах, ремесленных цехах в Чернигове, Стародубе, Борзне. [Заметки, выписки из разных источников]. 1850-е гг.

6. IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 42, 400 арк. Белозерский Н. М. Из выписок из актов книг Стародубского магистрата [XVII–XVIII ст.]. Предметно-хронологический указатель [1850-е гг.].

7 IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 21, 68 арк. Белозерский Н. М. Великий князь и князя Черниговские из дома Гедемина. [Заметки, выписки из разных источников].

8. IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 39, 45 арк. Белозерский Н. М. Начало: "Собор Спасопреображенский основан...". [Заметки и выписки из разных источников]; IP. БУВ, ф. 204, од. зб. 40, 15 арк. Белозерский Н. М. Церковь Бориса и Глеба. [Заметки, выписки, о Черниговском Архиерейском доме, церкви в местечке Городке, описание иконостаса, алтаря церкви]; IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 41, 24 арк. Белозерский Н. М. Маестности Борисоглебского монастыря. [Заметки, выписки из черниговских меских книг и других источников]; IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 49, 30 арк. Белозерский Н. М. Очерк о деятельности архимандритов. (1854 г.).

9. ИМФЕ, ф. 3–7, од. зб. 524, 160 арк. Белозерский Н. М. Материалы для историко-статистич[еского] описания Черниговской губернии и Сиверии в частности.

10. ИМФЕ, ф. 3–7, од. зб. 511, 139 арк. Белозерский Н. М. Сведения о Борзне, его уезде и сотне Борзенской.

11. ИМФЕ, ф. 3–7, од. зб. 512, 44 арк. Белозерский Н. М. Акты Борзненские (1664–1810). [Копії актів, виписки із актів Борзненських...].

12. IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 2, 19 арк. Белозерский Н. М. Сведения об архивах и хранилищах старинных рукописей в Черниговской губернии (1851–1884). Заметки.

13. IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 14, 10 арк. Белозерский Н. М. Описание рукописных и старопечатных книг, хранившихся церквях Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов. Составлены на основе сообщений священников (1854 г.).

14. Лазаревский А. Памяти Н.М.Белозерского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 145.

15. IP НБУВ, ф. 204, од. зб. 26, 111 арк. Белозерский Н.М. Заметки о Черниговской летописи (о событиях в Юго-Западной России с 1587 по 1750 год). [Предисловие, примечания, указатель]. [1853 г.].

16. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : [курс лекцій] / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С. 168.
17. Барабаш Н. Микола Білозерський: українознавчі студії / Н. Барабаш // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 145.
18. Лазаревский А. Памяти Н.М. Белозерского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 149–150.
19. ІР НБУВ, ф. 204, од. зб. 55, 56 арк. Білозерський М. М. Описи могил, курганів, урочищ з уст старожилів Чернігівщини, Полтавщини, зроблені Кулішем П.О. та Білозерським М.М. в 50 рр. ХІХ ст.
20. ІМФЕ, ф. 3-1, од. зб. 45. Лист Канцелярії Комітету правління Церковно-археологічного товариства в м. Борзна до члена товариства М.М.Білозерського; ІМФЕ, ф. 3-1, од. зб. 31. Лист Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії до члена товариства М.М.Білозерського.
21. Лазаревский А. Памяти Н.М.Белозерского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 150.
22. ІМФЕ, ф. 3–2, од. зб. 106, 339 арк. Белозерский Н. М. Народ в его рассказах и памятниках устной словесности. Труд Н.М.Белозерского (1850–1893).
23. Кирдан Б. Собиратели народной поэзии / Б. Кирдан. – М. : Наука, 1974. – С. 247.
24. Там само. – С. 259.
25. Кримський А. Ю. Дещо про рукописи Миколи Білозерського / Ю. А. Кримський. Твори : у 5 т. – К. : Наукова думка, 1973. Т. 3. – 1973. – С. 465.

УДК 271.4"1801/1825"

Р.М.Шеретюк

Трансформації уніатської церкви в період правління Олександра І (1801–1825)

У статті з'ясовуються, спираючись на російське імперське законодавство стосовно уніатської церкви, причини, характер і наслідки її трансформацій за час правління Олександра І (1801–1825 рр.).

Ключові слова: лібералізм, трансформації, уніатська церква, ієрархія, латинізація, Правобережна Україна, імператорський указ.

В статтє вьясняютьсѧ, опираясь на российское имперское законодательство относительно униатской церкви, причины, характер и последствия ее трансформаций во время правления Александра І (1801–1825 гг.).

Ключевые слова: либерализм, трансформации, униатская церковь, иерархия, латинизация, Правобережная Украина, императорский указ.

In the article, talking about the Russian empire legislation in reference to Uniat church the reasons, character and the results of its transformations on the rule of Alexander the first (1801–1825) are found out.

Key words: liberalism, transformations, Uniat church, hierarchy, latinization, Right-Bank Ukraine, an imperial decree.

Актуальність дослідження. Скасування уніатської церкви на правобережних теренах Російської імперії в 1839 р. (на Холмщині і Підляшші – в 1875 р.) сприймалося адептами православ'я як "велика і славна подія, відома під назвою "возз'єднання уніатів" з прабатьківською їх східноправославною церквою. Возз'єднання означає те, що здавна єдине, а потім розірване, знову поєдналося" [17, с. 1]. Насправді ж воно стало наслідком послідовної самодержавно-православної політики російського уряду, спрямованої на цілковиту уніфікацію та зросійщення духовно-культурного життя автохтонного населення Правобережжя, політика своїми витокami сягала ще часів царювання Катерини II. Хоча внутрішня політика імператора Олександра I характеризувалася певним космополітизмом, передусім у релігійно-церковній сфері, її наслідком стало не лише толерування урядом різних релігійних конфесій, а й певне відсторонення від вирішення важливих проблем, зокрема пов'язаних і з уніатською церквою. Саме це врешті-решт наближало її ліквідацію.

Постановка проблеми. Вагомими у вивченні проблеми трансформацій уніатської церкви вказаного періоду є праці дореволюційних істориків П.Батюшкова [1], Б.Давидовича [5] та І.Наумовича [17], які дають загальний огляд релігійно-церковного життя Правобережної України початку XIX ст. Значущими в цьому контексті є студії "Начерк истории унии Русской Церкви с Римом" [17], а також матеріали з енциклопедичного видання Ф.Брокгауза та І.Єфрона [4]. Важливу наукову спадщину в контексті даної теми залишив П.Бобровський, який спрямував свої дослідження на докладний аналіз становлення уніатської церкви за правління Олександра I, зокрема на з'ясування головних аспектів і характеру "релігійно-церковної реформи" всередині уніатської церкви [2, 3]. Окремі праці сучасних вітчизняних учених, де порушується питання внутрішніх трансформацій уніатської церкви у зв'язку зі спрямованістю урядової релігійно-церковної політики 1801–1825 рр., свідчать як про значний інтерес до вказаної наукової проблеми [7; 16; 22], так і про наявність своєрідних "білих плям" у її студіюванні.

Мета і завдання дослідження. Мета даної наукової розвідки полягає у з'ясуванні причин, характеру та наслідків трансформацій уніатської церкви в період правління імператора Олександра I. Завдання дослідження: спираючись на видані царським урядом законодавчі акти стосовно уніатської церкви, визначити й проаналізувати її внутрішні перетворення та якісні зміни.

Період правління російського імператора Олександра I (1801–1825) в науковій літературі часто розглядають як "епоху розповсюдження в Росії ліберальних ідей" і називають "періодом поступового визрівання ліберальної свідомості вищих станів" [15, с. 55]. Аналізуючи засади політичного курсу цього імператора, С.Соловйов зазначав, що вони "полягали у свободі та широті погляду, його різнобічності, які дають здатність визнавати право на буття різноманітним явищам, інтересам і відносинам і через це дають силу прагнути до їх порозуміння" [21, с. 632–633]. У зв'язку з цим дореволюційний історик Б.Давидович писав, що "хоча в маніфесті новий імператор обіцяв правити за заповідями і в дусі своєї великої бабки, однак все його царювання відносно внутрішньої політики Росії було відступом від цих заповітів... Загальнолюдські інтереси, що знаходилися поза простором і часом, завжди були в умі Олександра I попереду приватних, російських інтересів" [5, с. 9].

Світоглядна ліберальність нового царя повною мірою поширювалася і на релігійну сферу: хоча православна церква в Російській імперії була проголошена "панівною і первенствующою", однак реально – далеко не єдиною. У цей час царським урядом сприймалися досить толерантно католицизм, протестантизм, старообрядництво, інші релігійні напрями. Відтак це згодом дало підстави дослідникам говорити про те, що "олександрівська епоха була добою крайньої релігійної терпимості в Росії" [16, с. 71].

На чолі реформованої за указом Олександра I від 13 листопада 1801 р. Римо-католицької колеґії, яка мала опікуватися всіма справами римо-католицької та уніатської церков у Російській імперії і складалася лише з представників латинських дієцезій, став католицький архієпископ С.Сестренцевич. Він переконував імператора, що залишки уніатської церкви повинні підлягати йому, а в римо-католиків та уніатів має бути один митрополит – латинського обряду. Вагомою підставою для таких заяв С.Сестренцевича слугувало доволі невтішне становище самої уніатської церкви.

Зазначимо, що на Правобережжі в цей час в уніатстві залишилися, по суті, лише селянство та бідне міське населення, а більшість представників заможних верств перейшли в римо-католицизм. Значна частина уніатських парафій через жалюгідні умови утримання й утиски з боку місцевих поміщиків-католиків та їх управителів знаходилася на

межі остаточного збідніння й знищення. Три з чотирьох уніатських єпархій не мали навіть своїх кафедральних церков. Умовами пастирської діяльності, навчання, кар'єри уніатське духовенство було поставлено майже в повну залежність від римо-католицької церковної та світської влади. Після навчання у василіанських училищах, спільного з римо-католиками виховання у Віленській головній семінарії уніатські клірики-українці поверталися додому, за спогадами самих випускників, "розсудливими римлянами, але не хорошими уніатами". Навіть зовнішньо уніатські священики вже мало чим відрізнялися від римо-католицьких ксьондзів. Таким чином, замість обіцяного самобутнього стану греко-уніатське духовенство в дійсності стало "найнижчим розрядом римського" [7, с. 234–235].

Залежне й пригнічене становище уніатського духовенства робило його поступливим і пасивним, несхожим на духовенство минулих часів, котре активно протистояло латинізації уніатської церкви. Внаслідок цього неухильно обмежувалися і зникали ті чесноти, спираючись на які уніатство свого часу значною мірою витіснило православ'я майже з усієї Правобережної України, а саме: збереження східного обряду, місцевих культово-обрядових традицій, української мови в богослужінні. Натомість в уніатських церквах римо-католицькі обряди почали активно витісняти греко-східні, проповіді стали читатися польською мовою, церковний спів підмінили органом, а один із найяскравіших і найвпливовіших елементів східного церковного інтер'єру – іконостас – опинився поза стінами церкви [7, с. 235].

Саме тому під дією організованого й доволі ефективного католицького прозелітизму на теренах Правобережжя загалом, а також під впливом місцевих католицьких чинників зокрема значна частина віруючих-уніатів почала переходити до римо-католицизму, кількість яких лише в Білорусі в 1803 р. сягнула 100 тисяч. Такому масовому покатоличенню уніатів сприяло, крім усього іншого, поширення в народі поголосу стосовно планів російського уряду вирішити уніатське питання адміністративним шляхом. Про це дізнаємося з імператорського указу на ім'я Білоруського військового губернатора Міхельсона від 5 травня 1803 р. [8]. У ньому, зокрема, йшлося про "безпідставні чутки", що "розсівалися ксьондзами місіонерами Освейського монастиря, нібито уряд має намір повертати силою до греко-російської церкви всіх тих уніатів, які до римо-католицького віросповідання не приєднаються". У зв'язку з цим імператор Олександр I зобов'язав військове керівництво Білоруської губернії, "щоб ніяк не допускали ... чуткам такого характеру розповсюджуватися, чинячи за законами зі всіма тими, хто в цьому буде звинувачений", а також доручав "відшукавши винних, арештувати їх і тримати під вартою" [8]. Подібний указ, але вже міністра внутрішніх

справ, був надісланий того ж дня на ім'я "митрополита римо-католицьких церков у Росії" С.Сестренцевича, де наголошувалося на тому, щоб "жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі таких навіювань під страхом законного покарання" [9].

У відповідь на скарги уніатського білоруського кліру на переведення уніатів у римо-католицизм, а також на Римо-католицьку колегію, що не приймала від уніатів жодних скарг із цього приводу й не забороняла наверх, було видано імператорський указ на ім'я Білоруського військового губернатора Міхельсона від 4 липня 1803 р. [10]. Розпочинався він своєрідною нотацією монарха про основні засади віротерпимості в Російській імперії: "Та ж сама терпимість, яка примушує уряд не торкатися переконання совісті у справах віри, повинна була слугувати правилом духовним католицьким властям у їх поведінці з уніатами і заборонити їм будь-яке зваблення з унії в обряд римо-католицький. Якщо віра панівна (православ'я – Р.Ш.) не дозволяє собі ніяких примусових засобів, то тим більше віра терпима (римо-католицизм – Р.Ш.) не може їх використовувати". Зважаючи на численні порушення цих "засад віротерпимості", імператор Олександр I давав губернському керівництву чіткі інструкції стосовно виправлення ситуації, що склалася. По-перше, йому покладалося в обов'язок "всіма мірами захищати уніатів в утисках, судах і розслідуваннях, які місцеві католицькі консисторії проти них здійснювати можуть", адже, як було наголошено в указі, "зближення унії з православним грецьким сповіданням дає їй право на таке покровительство". По-друге, губернські очільники повинні були суворо слідкувати за всіма "спокусами, які з боку духовного католицького керівництва до утисків совісті народної ... призвести можуть". Зрештою, про кожен випадок таких зловживань римо-католицьких ієрархів імператор мав бути особисто поінформований [10, с. 723]. Крім того, з цього приводу суворої інструкції отримав і митрополит С.Сестренцевич. 6 липня 1803 р. на його ім'я був надісланий імператорський указ, у якому Олександр I безапеляційно вимагав, "щоб під жодним виглядом не лише утисків або зваблень, але й найменшого дотику до свободи совісті уніатам від духовного католицького керівництва не було зроблено" [11]. Зрештою, під тиском російського уряду голова Римо-католицької колегії митрополит С.Сестренцевич змушений був підписати угоду з уніатським митрополитом І.Лісовським, за якою всі уніати, котрі перейшли в католицизм впродовж останніх десяти років (1798–1807), мали повернутися до уніатської церкви. Ця постанова була підтверджена Сенатом у 1810 р. [1, с. 285].

З огляду на складну ситуацію, в якій опинилася уніатська церква, а також не бажаючи бути підлеглими римо-католицького митрополита, її

ієрархи ще в 1801 р. надіслали Олександрю I меморіал, у якому висловили своє бачення причини конфліктів між уніатами й римо-католиками. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що "джерело колишніх розбіжностей між католицьким духовенством походило від безмірної влади, яка була доручена митрополиту Сестренцевичу, котрий під іменем архієпископа Могильовського, митрополита римо-католицьких церков у Росії і керівника юстиць-колегії, мав у руках сукупну владу так, що ті, котрі скаржилися, переносили апеляції від першої інстанції в іншу і в останню, скрізь знаходили Сестренцевича або у вигляді архієпископа, або митрополита, або керівника колегії, який мав вплив на кожен суд і був одним суддею" [6]. Зрештою, уніати домоглися від уряду дозволу на участь їх представників у засіданнях юстиць-колегії. Згідно з імператорським указом від 12 липня 1804 р., до Римо-католицької колегії увійшли уніатський єпископ і три асесори із середовища уніатського духовенства. Усім їм надавалося право не одного, а двох голосів, "щоб зберегти тим самим рівність їх проти членів католицького духовенства" [12]. Членом колегії став брестський єпископ Йосафат Булгак, "людина суто католицьких переконань" [4, с. 829].

Імператорським указом від 16 липня 1805 р. Римо-католицька колегія була поділена на два департаменти: римо-католицький та уніатський [13]. Головою останнього став Іраклій Лісовський. Відтак уніати вивільнялися з-під влади католиків та отримали більше можливостей самостійно управляти своєю церквою, тим більше, що 24 липня 1806 р. Іраклій Лісовський став "митрополитом усіх уніатських церков у Росії". Однак новоутворена митрополія не була відновленням давньої, бо не носила назви Київської і не була прив'язана до єпископської столиці [18, с. 82]. Лише 14 лютого 1809 р. вийшов імператорський указ, покликаний "відновити колишню Литовську митрополічу єпархію" [14]. Конкретні розпорядження щодо її облаштування містилися в сенатському указі від 3 лютого 1810 р. [20]. Зокрема, до Литовської митрополічної єпархії від Брестської єпархії переходило 300 церков, а також у її розпорядження надходили маєтки, надані окремими литовськими магнатами Віленській кафедральній та Новогрудській соборній церквам. Саме вони ставали "столовими митрополічними" володіннями, в обов'язок яких покладалося утримання новозаснованої консисторії у Вільні [20].

Таким чином, станом на 1810 р. уніатська церква значною мірою зміцнила свої позиції та відновила свою ієрархію. Функціонували чотири єпархії – Литовська митрополічна з осідком у Вільні, архієпископська в Полоцьку та дві єпископські: Брестська з перебуванням єпископа в Жировицях та Луцька – у Жидичині. Для кожної єпархії був

призначений вікарний (суфраган): у митрополічій ним став наречений єпископом Брацлавський архімандрит Адріан Головня, в архієпископській – єпископ Іван Красовський, у Брестській єпископській – Лев Яворовський, колишній єпископ Супральський, у Луцькій – Яків Мартусевич, колишній полоцький канонік [3, с. 52].

Загалом за роки правління Олександра I уніатська церква мала: одного митрополита, чотирьох єпископів, церковну колегію з п'яти членів, чотири консисторії при єпископах по п'ять членів у кожній, три семінарії, 1476 парафіяльних церков, 1985 уніатських священників, 47 монастирів, з яких 10 були жіночими, та 1427560 вірних [19, с. 357].

Головним рушієм позитивних змін, що відбувалися в уніатській церкві у цей час, безумовно, був митрополит Іраклій Лісовський, котрий прагнув піднесення авторитету уніатського білого духовенства та "очищення" уніатських монастирів від римо-католиків. Як зауважував П.Бобровський, прагнення до реформ очільників уніатської церкви складає "головне тло її історії в ХІХ ст.; засобом для здійснення їх служить скасування надто численних василіанських монастирів, у яких зникла святість чернечих обітниць. У строгому сенсі слова, чернецтва в російській унії вже не існувало, необхідно було його створити знову, не допускаючи в обителі латинської шляхти" [2, с. 33]. Для цього необхідно було "зруйнувати василіанські твердині, що слугували кублом латинізаторів, котрі перекручували слов'янську церкву" [2, с. 34]. На жаль, зі смертю І.Лісовського (1809) зазнали краху його далекосяжні наміри. Наступником І.Лісовського на митрополічій кафедрі став Луцький єпископ Григорій Коханович, митрополитування якого припало на складний для Російської імперії період – Вітчизняну війну 1812 р. Саме ця обставина змусила російський уряд на певний час ніби забути, дистанціюватися від "уніатського питання". У 1814 р. Г.Коханович помер.

У 1817 р. митрополитом уніатських церков у Росії був призначений Брестський єпископ Іосафат Булгак, вихованець і висуванець єзуїтів, василіан і польської аристократичної партії. Саме він стояв, за влучним висловлюванням П.Бобровського, "у центрі інтриги, спрямованої проти реформаторських планів Лісовського і його сподвижника Красовського", а тому прагнув знищити зародок реформ, розпочатих ними. Зокрема, він домогся заміни представника Віленської єпархії від білого духовенства представником від василіанського ордену, а також відкрив справу про об'єднання Литовської василіанської провінції з Білоруською "задля слави ордену" [2, с. 35].

Таким чином, процеси латинізації в уніатській церкві, котрі намагався загальмувати Лісовський, за митрополита Булгака набрали нових обертів. Так, у друкарні Троїцького Віленського монастиря друкувалися різні польські видання богослужбових книг, які василіани

розповсюджували між уніатами. Діяльним їх помічником був Віленський уніатський єпископ Адріан Головня, вихованець вітебських уніатів, котрий відзначався фанатичною ревністю щодо латинізації уніатських обрядів. Результатом їхньої надзвичайно активної пропаганди став масовий перехід уніатів до римо-католицизму. Лише в окремих повітах Віленської митрополічої єпархії станом на 1814 р. їх чисельність досягла 19790 осіб разом із 16 парафіяльними церквами, їх фундушми, 9 священниками і 10 парафіями без церков [3, с. 80–81].

Факти переходу значної кількості уніатів до латинства були зафіксовані в 1814 р. також ревізійною комісією повітових і парафіяльних шкіл Мінської губернії. 24 червня 1814 р. Віленська консисторія доносила, що "латинські священники ... Мінської римо-католицької єпархії не лише не виконали іменного указу 1807 р. і уніатів, котрі перейшли в латинський обряд з відома єпархіального єпископа Дедерки, у своїх костелах сповідують, залучають, надають їм треби, але знову зваблюють у латинський обряд, поєднують шлюбами, хрестять новонароджених, ховають померлих... Усі ці вчинки латинян у Мінській губернії так посилюються, що та губернія залишиться скоро без церков і парафій. Численні та настійні вимоги консисторії з 1810 р. залишаються без будь-яких наслідків" [3, с. 81]. Варто зазначити, що ця справа, яка вимагала енергійних заходів у першу чергу з боку єпископа Головні, пролежала в 2-му (уніатському) департаменті юстиць-колегії без розгляду декілька років. Лише 31 січня 1819 р. вийшов указ, що вимагав провести розслідування про "звablених уніатів" спеціальної комісії. До її складу входили депутати, обрані від уніатських і римо-католицьких єпархій, а також чиновники від земської поліції. Останні, що самі були католиками, слідству не надали жодної допомоги; "духовні депутати" Мінської римо-католицької єпархії взагалі не з'явилися за викликом. Ще раз це питання порушувалося новим головою Віленської уніатської консисторії Антонієм Сосновським у 1828 р. [3, с. 81].

Таким чином, ліберальна спрямованість російського уряду періоду правління Олександра I, з одного боку, сприяла законодавчому оформленню, деякому розширенню прав, зміцненню тенденції якісних трансформацій внутрішнього устрою та, зрештою, певній усамітненості уніатської церкви. Саме в цей час уніатська церква дещо зміцнила свої позиції, зокрема відновила свою ієрархію. Однак, з іншого боку, вона відкрила шлях до прямих втручань у її справи римо-католицької церкви, яка мала значно більше можливостей для свого розвитку. В результаті потужного впливу римо-католицизму на внутрішній устрій та обрядовість уніатської церкви остання все відчутніше набувала ознак "златинщення" й "сполщення". Це з часом стало підставою для перманентних звинувачень її опонентів, а відтак – однією з причин її ліквідації.

Заходи царського уряду, спрямовані на обмеження такого впливу на уніатську церкву з боку римо-католицької, мали переважно декларативний характер і відігравали роль, головним чином, стримувального фактору. Вони мали на меті розмежувати уніатів і римо-католиків у державі, але така політика дієвих результатів не дала.

Література

1. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / Післямова В. С. Мороза ; пер. з рос. М. А. Миколаєнка. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 424 с.

2. Бобровский П. И. Подготовка реформ в Русской Греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – СПб. : Типография Ф.Елеонского и К, 1889. – 44 с.

3. Бобровский П. И. Русская Греко-униатская церковь в царствование императора Александра I / П. И. Бобровский. – СПб. : Типография В.С.Балашева, 1890. – 396 с.

4. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типография Акционерного Общества Брокгауз. – Ефрон, 1902.

Т. XXXIV. – 1902. – 960 с.

5. Давидович Б. С. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896) / Б. С. Давидович. – Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1896. – 36 с.

6. Доклад Сената "О возстановлении духовного и церковного Правительств Римско-Католического закона в России" от 13 ноября 1801 г. // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Т. XVI; Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1889. – № 29. – С. 31–35.

7. Історія релігії в Україні : у 10 т. / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.]. – К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999.

Т. 3 : Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.

8. Императорский указ, данный Белорусскому Военному Губернатору Михельсону "О поступлении по законам с Ксензами и Миссионерами Освейского монастыря пропускающими слух, якобы Правительство намерено обратит Униатов к Греко-Российской церкви силою" от 5 мая 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.

Т. XXVII : 1802–1803. – № 20.748. – С. 584.

9. Императорский указ, данный Митрополиту Римско-Католических церквей в России "О предписании, дабы ни под каким видом духовенство Католическое не дозволяло себе делать таких внушений, яко бы Российское Правительство намерено силою обращать к Греко-Российской вере всех тех Униатов, кои к Римско-Католической не пристанут" от 5 мая

1803 г. // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.

Т. XXVII : 1802–1803. – № 20.749. – С. 584–585.

10. Императорский указ, данный Белорусскому Военному Губернатору Михельсону "О защищении Униатов от притеснений чинимых им местными Католическими консисториями" от 4 июля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.

Т. XXVII : 1802–1803. – № 20.837. – С. 722–723.

11. Императорский указ, данный Митрополиту Римско-Католических церквей в России Сестренцевичу "О наблюдении ему, дабы не только стеснений или совращений, но и малейшего прикосновения в свободе совести Униатам от Духовного и Католического правительства не было наносимо" от 6 июля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.

Т. XXVII : 1802–1803. – № 20.838. – С. 723.

12. Императорский указ, данный Сенату "О бытии в Римско-католической Коллегии Членам Униатского Духовенства" от 12 июля 1804 г. // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1889.

Т. XVI : Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. – 1889. – № 44. – С. 77.

13. Императорский указ "О разделении Римско-Католической Духовной Коллегии на два Департамента, и о присвоении каждому из них особых дел" от 16 июля 1805 г. // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Вильна: Типография А.Г.Сыркина, 1889.

Т. XVI : Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. 1889. – № 49. – С. 82.

14. Императорский указ "О возстановлении Литовской Митрополичей Епархии; об уничтожении Супральской в Белостокской области Епархии и о присоединении состоящих в ней церквей к Епархии Брестской; о причислении к возстановляемой Литовской Митрополичей Епархии имений названных столовыми Митрополичьими и об учреждении в Вильне для управления сею Епархиею Консистории и Суффрагана" от 14 февраля 1809 г. // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1889.

Т. XVI : Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. – 1889. – № 54. – С. 94.

15. Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762–1914 / В. В. Леонтович. – М. : Русский путь – Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.

16. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2004. – 488 с.

17. Наумович І. Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с Православною Церковью западно-русских униатов / І. Наумович. – СПб. : В Синодальной типографии, 1889. – 62 с.

18. Начерк истории унии Русской Церкви с Римом. – Львов : Накладом Комитету юбилейного, 1896. – 156 с.

19. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – [3-тє вид.]. – К. : Либідь, 1995.

Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – [3-тє вид.]. – 1995. – 608 с.

20. Сенатский указ "О распоряжениях Римско-Католической Духовной Коллегии 2 Департаментом учиненных для возстановления Литовской Митрополичьей Епархии" от 3 февраля 1810 г. // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Вильна : Типография А.Г.Сыркина, 1889.

Т. XVI. Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. – 1889. – № 6. – С. 94–97.

21. Соловьев С. М. Император Александр I: Политика. Дипломатия / С. М. Соловьев. – М. : Мысль, 1995. – 637 с.

22. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : [монографія] / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІСІ КСУ – ППФ "Ліста-М", 2003. – 480 с.

УДК 348.8(477.46)

О.В.Скус

Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст.

У статті на основі документальних джерел проаналізовано різні аспекти становища та діяльності римо-католицького духовенства в Уманському повіті Київської губернії в XIX ст.

Ключові слова: римо-католицька церква, римо-католицьке духовенство, костели Уманщина.

В статье на основе документальных источников проанализированы некоторые аспекты состояния и деятельности римско-католического духовенства в Уманском уезде Киевской губернии в XIX веке.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, римско-католическое духовенство, костёлы, Уманщина.

The article on the basis of document material deals with the different aspects of the work of Catholic clergy in Uman Region's of the 19-th century.

Key words: catholic church, roman catholic clergy, uman region's.

У межах даної публікації ми спробуємо окреслити коло архівних джерел та літератури, які можуть пролити світло на становище та діяльність римо-католицького духовенства Уманського повіту Київської губернії в XIX ст. та їх вплив на суспільне життя в регіоні.

Одні з перших українських істориків XIX ст., які спробували охарактеризувати діяльність римо-католицького кліру на Правобережжі та знайти причини зростання патріотичних тенденцій серед польської меншини та католицького духовенства Правобережжя, – М.І.Костомаров та В.Б.Антонович. Праці науковців дали змогу з'ясувати причини, через які якими українське населення краю не підтримало польських визвольних змагань у XIX ст. Пізнавальним є видання літургійного календаря в Житомирі [24], в якому подається історична довідка про римо-католицьку церкву в Російській імперії, її ієрархія на 1907 р., у тому числі називаються декани і віце-декани Київської губернії, що були керуючими Уманськими парафіями. Заслуговує на увагу один із томів "Історії церкви та релігійної думки в Україні", написаний О.П.Крижанівським, С.М.Плохієм. Використовуючи архівні джерела та історичну літературу, автори подають окремі відомості з історії римо-католицької церкви на Правобережжі [16].

Вивченню та висвітленню суспільно-політичного та економічного стану римо-католицької церкви XVIII – першої половини XIX ст. присвячені праці професора А.Л.Зінченка. Дослідник, використовуючи архівні матеріали, подає доволі цікаву інформацію про католицькі осередки. Вчений одним із перших в українській історичній науці ввів до наукового обігу візитаційні описи костельів та монастирів [13]. Автор аналізує секуляризаційну реформу 1841–1842 рр., з'ясовує її причини та наслідки для римо-католицької церкви на Правобережній Україні [14–15]. Доволі ґрунтовними і цікавими є наукові напрацювання Г.Надтоки. У його монографіях показані процеси в церковному середовищі України другої половини XIX – початку XX ст., що дає можливість розглядати особливості релігійного життя Уманщини на всеукраїнському тлі [19–20].

Римо-католицька церква в Правобережній Україні, зокрема на Уманщині, канонічно підлягала не Польській короні чи сенату, а папській курії і тому значною мірою була незалежною від держави. Автономність її суспільно-правового статусу, оформленого Литовським статутом, підкреслювалася незалежним від адміністративно-територіального церковно-адміністративним поділом.

Римо-католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і затверджувала Апостольська столиця. Єпископи безпосередньо підлягали папському нунцію у Варшаві і зосереджували у своїх руках значну реальну владу, причому не лише духовну, а й світську. Вони додатково були польськими сенаторами, брали участь у роботі провінційних (у межах єпархії) сеймиків, головували у фінансових і військових комітетах, декотрі з них навіть служили ротмістрами в польській кінноті. Таким чином, суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був досить високий. Воно користувалось юридичним імунітетом, могло втручатися у громадські сфери, скажімо, розглядало справи про церковну десятину, про фундушові записи та інші дарчі акти, що стосувалися Церкви, контролювало видання літератури, в якій висвітлювалися проблеми релігії та моральності [16, с. 124–125].

Відтак напередодні приєднання Уманщини до складу Російської імперії римо-католицьке духовенство на теренах краю було ланкою, яка суттєво впливала на економічне, суспільно-політичне, громадське та культурне життя регіону. За часів Речі Посполитої зберігався міцний економічний та політичний союз польської шляхти і римо-католицького духовенства, що надавало останнім можливість відчувати підтримку з боку держави і бути головним чинником ополячення і покатоличення місцевого українського населення [7, арк. 1–38].

Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) населення, яке сповідувало католицизм, складало значну частину населення західних районів Російської імперії – 1,9 млн. римо-католиків. У Київській єпархії проживала найменша їх кількість серед приєднаних територій – 27,5 тисяч. Для релігійного керівництва католицьким населенням дії російського уряду були спрямовані виключно на знищення католицизму. Тому для контролю при кожному повіті пізніше було сформовано деканати, а при губерніях – єпархії.

Київська єпархія, до складу якої входив Уманський деканат, за другим декретом Лаврентія Літте *"De apostolice potestatis"* від 8 серпня 1798 р., припиняла своє існування. На її місці створилися дві нові структури: Київський архідеканат (переходив до Могильовської архієпархії) та Житомирська єпархія. А 17 листопада 1798 р. Папа Пій VI затвердив буллою *"Maximis undique pressi calamitatibus"* об'єднання Луцької і Житомирської єпархій [12, с. 46]. Київський архідеканат не входив до Луцько-Житомирської єпархії, отже, й територія Уманського повіту теж не належала до нього.

Під час правління Гаспара Цецішевського (1784–1797) (Київський єпископ) Київська єпархія була перейменована на Житомирську і возз'єднана з Луцькою. Луцько-Житомирська єпархія складалася з двох

давніх окремих єпархій – Київської та Луцької, які канонічно були возз'єднанні в 1798 р.

Із переходом Правобережної України, зокрема Уманщини, до складу Російської імперії статус церковної власності, яка зосередилась у руках духовенства, поступово змінюється. На думку Арсена Зінченка, це сприяло тому, що російське самодержавство зберегло за дворянством і священиками значну частину їх привілеїв і не пішло на значне скорочення землеволодінь римо-католицького духовенства наприкінці XVIII і упродовж першої третини XIX ст. [14, с. 102].

Як наслідок, держава заборонила римо-католицьким священикам продавати, обмінювати або заставляти економії. Зокрема, наприкінці XVIII – початку XIX ст. почали обговорюватися пропозиції, пов'язані з конфіскацією церковних маєтків до казни з наступним розподілом їх серед російських поміщиків або наверненням доходів із них на утримання додаткових контингентів військ [25, с. 41].

Політична обстановка на Правобережжі і загалом у Росії розвивалася не на користь католицької церкви.

Римо-католицьке духовенство Правобережжя відчувало неминучість секуляризації церковного землеволодіння в регіоні і вже тому було палким поборником відродження незалежної Речі Посполитої. Не залишалось воно нейтральним і під час буремних подій 1830–1831 рр. Загалом же, згідно з офіційними даними, більш ніж 50 правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні [17, с. 94].

У 30-х рр. XIX ст. було проведено т.зв. "розбір шляхти", в результаті збідніла шляхта зливалася з масами українського селянства [21, с. 150]. Католицький прошарок Уманщини був незначним за персональним складом, але надзвичайно впливовим у соціально-політичному плані. Т. Кузнець це вбачає в тому, що більша половина усіх поляків Умані були дворянами, почесними громадянами та духовенством. Із 918 представників польської національності 469 осіб належали до соціальної еліти, що становило 54% поляків – мешканців повітового центру. І як російський уряд упродовж першої половини XIX ст. не намагався здійснювати політику денационалізації польської шляхти, все одно в Уманському повіті вона займала вищі щаблі суспільної ієрархії [18, с. 146–147].

Майже всі католицькі монастирі були видатними осередками християнських громад, які мали власні костьоли і священиків, довкола них об'єднувалися віряни. Такий високий авторитет та вплив на маси чернечих Орденів зовсім не подобався владі, і тому інститут монастирів зазнав наступного нищівного удару. В 1832 р. було ліквідовано 202 монастирі в Луцько-Житомирській єпархії та Київському архідеканаті, всього їх залишилося 120. Отже, часткове скасування монастирів – то

лише окрема ланка в ланцюгу безкінечних репресій проти римо-католицького духовенства. Наказом від 1836 р. католицьким священикам не дозволялося в своїх житлових будинках, костьолах та монастирях мати прислужників православної віри.

У квітні 1844 р. Київський архідеканат надав рапорт до Міністерства внутрішніх справ Департаменту духовних справ іноземних віросповідань про кількість римо-католицьких священиків у Київській губернії на 1836 р. У складі Київського архідеканату було на службі 105 римо-католицьких священиків, а саме: Києво-Васильківський деканат – 19 священослужителів, Сквирський деканат – 9, Липовецько-Махновський деканат – 13, Радомишльський деканат – 12, Черкасько-Чигиринсько-Звенигородський деканат – 18, *Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат* – 14, Монастир Брусилівський Ордена Капуцинського – 8, ієромонахи в монастирі Ходорковському Ордена Капуцинського – 11 [10, арк. 1–37].

У Богуславсько-Умансько-Таращанському деканаті священиками були:

- декан, настоятель Уманський, священик **Людвіг Брінка**;
- виконуючий обов'язки на посаді Київського архідекана, настоятель Ставищенський Іоанн Йосиф Оссолінський;
- вікарний священик Йосиф Пліпіум;
- вікарний священик Вікентій Кумановський (Сквирський повіт);
- канонік, настоятель Кошоватський, священик Павло Піотровський;
- вікарний священик Василій Конецький;
- канонік, настоятель Погребенський, священик Василій Берегович і алтарист того ж костюлу, священик Іоанн Кудревич;
- вікарний священик Яків Умпольович;
- настоятель Монастирищанський, священик Іоанн Сеньковський;
- настоятель Тетіївський, священик Йосиф Чарнецький і алтарист Кастах Кубилович;
- настоятель Богуславський, священик Лев Цихоцький; вікарний священик Іоанн Градомський [9, арк. 45–46].

У католицькому духовенстві було багато видатних особистостей. Серед них непересічна особистість – уманський декан Людвіг Брінка.

Київський архідиякон Могилівський прелат Людвіг Йосифович Брінка походив із дворян Віленської губернії Свенціанського повіту. Народився він 24 серпня 1805 р. З 1816 до 1822 р. навчався у Піарівському училищі м.Лузьки, а з 1822 до 1825 р. – у Полоцьку до 3-го курсу Піарівського ліцею. Потім навчався у Віленському університеті. Отримав учений ступінь магістра богослов'я. Вступив у духовне звання

в 1825 р. у Віленській головній семінарії при Імператорському університеті й по закінченню чотирирічного курсу наук, 21 квітня 1829 р., посвячений єпископом Матвієм Липським. 1830 р. призначений вікарієм при Могилівському костюлі й депутатом Могилівського повітового суду, з 8 січня 1831 р. – законовчитель Могилівської гімназії. З 25 серпня 1832 р. працює викладачем Звенигородської семінарії. З 14 жовтня 1833 р. переведений настоятелем Уманського костюлу і очолив Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат. 17 липня 1836 р. стає каноніком Могилівської кафедри. З 4 лютого 1837 р. визначений асесором Могилівської римсько-католицької духовної консисторії й призначений депутатом Могилівських губернських "присутственных" місць. З 24 серпня 1837 р. – настоятель Старосельського костюлу. 9 серпня 1843 р. за проханням звільнений від посади асесора Могилівської консисторії й 16 серпня визначений прелатом у великому Капітулі Могилівської архикафедри [8, арк. 96–97]. І це лише один із рядових представників католицького духовенства.

В указі римо-католицької колегії від 27 листопада 1816 р. зазначено, щоб всі духовні уряди та рукопокладені монастирів мали печатку державного герба. Наступного місяця вийшло розпорядження Луцько-Житомирського біскупа К.Цецишевського, відповідно до якого духовні уряди та декани мали використовувати на конвертах "печатку з гербом держави та написом довкола, якому деканатові належить печатка". На печатці Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату (1835) знаходиться зображення двоголового орла, що могло свідчити як про існування західнохристиянської церкви в Росії виключно з дозволу "Його Величності", так і про державну підзвітність римо-католицьких інституцій. Дійсно, Римо-католицька колегія підлягала Міністерству внутрішніх справ, консисторії – губернським, деканати – повітовим управлінням. Недаремно костюльні округи збігалися з межами повітів та губерній. Печатка деканату скріплює метричні виписи після сфрагісу костюлу і, як правило, супроводжується записом про тотожність оригіналів та копій метричних записів [22, с. 52–53].

Незважаючи на певні утиски католицизму на Правобережжі та на Уманщині, загальна кількість вірян цієї конфесії у повіті у першій половині XIX ст. була досить значною. Наприклад, згідно з відомостями, які надійшли до обер-прокурора Святійшого Синоду, від 21 червня 1841 р. в Уманському повіті проживало 2982 чол., а всього в Київській єпархії – 71064 чол. [1, арк. 1], в 1845 р. в Уманському повіті вже проживало 4792 особи [3, арк. 83], але, за статистичними даними за 1855 р., католицьке населення різко зменшилося до 1696 осіб [11, с. 183], що, на нашу думку, пов'язано з активним покатоличенням польського населення протягом 1840-х рр.

3 липня 1848 р. після смерті Михайла Півніцького призначається на Житомирську кафедру новий єпископ. Ним стає моголівський канонік Каспар Боровський, який отримує титул єпископа Луцького та Житомирського. Сакру єпископську прийняв 18 грудня 1848 р. і прибув на місце призначення 27 лютого 1849 р.

31 березня 1850 р. на пропозицію єпископа Каспара Боровського Луцько-Житомирська консисторія затвердила новий розподіл Київської губернії на 6 деканатів а саме: Києво-Васильківський, Радомишльський, Сквирський, *Умансько-Таращанський*, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський [12, с. 82]. Київським деканом призначено прелата ксьондза Людвіга Брінку, віце-деканом – ксьондза Блажевського (настоятель у Василеві), Уманським – ксьондза Дубравського.

В Умансько-Таращанському деканаті на цей момент функціонувало усього 6 парафій (Умань, Богуслав, Кошовата, П'ятигори, Ставище, Тетіїв).

В єпархії продовжувалися організаційно-структурні зміни, і 15 травня 1850 р. єпископ Боровський ліквідував Новоград-Волинський деканат, а Монастирище підпорядковувалося Уманському декану. За даними 1857 р., Луцько-Житомирська єпархія складалася з 17 деканатів, що об'єднували 172 парафії і 37 філій [12, с. 85]. З перших же днів перебування на посаді єпископ Боровський будував і реставрував костьоли, каплиці, опікувався проблемами умов життя і праці духовенства, піклувався про майбутнє римо-католицької церкви. Більшість часу проводив серед людей, добре розумів бажання та проблеми вірян і став на їх захист від свавілля царської адміністрації. Вміння відстоювати власну точку зору, аргументувати її відіграли головну роль у боротьбі Боровського з царськими чиновниками за отримання дозволу на ремонт і будівництво костьолів і каплиць.

Зазначимо, що згідно з п.31 Конкордату 1847 р. католики мали право на ремонт вже існуючих храмів без попереднього узгодження і дозволу російської адміністративної влади. Це розв'язало руки Боровському і дозволило негайно ж взятися за болючі та назрілі проблеми ремонту й реконструкції багатьох святинь (наприклад, у 1853 р. було побудовано костюол у с. Монастирище). Розуміючи, що в такій делікатній справі, як духовність людини, головне вирішують священики в парафіях, Боровський докладав чимало зусиль, аби посилити склад єпархіального духовенства. Єпископ узгоджував свої дії з архієпископом Головинським, митрополитом Львівським Баранецьким (1798–1858), єпископом Віленським Жилінським (1803–1863) і запрошував в єпархію багато молодих священиків та вихованців семінарій (Львів, Вільно), особисто добирав кадри та створював для них відповідні умови життя, опікувався ними. В Умані були призначені вікарії Карл

Закусило (1850) і Фадей Гріневич (1849, за іншими даними – 1841 р.). З формулярного списку ксьондза Тадусі Гріневича, вікарного священика Уманського костьолу за 1843 р. дізнаємося, що народився він у Вітебській губернії Дінабурського повіту в селі Краснолуках 25 січня 1800 р., у дворянській сім'ї. З 1815 до 1826 р. навчався в Криставському дворянському училищі, а потім в Могильовській духовній семінарії. В духовне звання вступив в 1826 р. у Могильові. Рукопокладений у священики в 1828 р. З 1828 до 1831 р. був священиком при Бобрській церкві, з 1831 до 1837 р. – адміністратором *P(?...)* церкви. До 1838 р. був законовчителем Рогацівського дворянського училища. До 1840 р. законовчителем Радомишльського дворянського училища, а до 1841 р. – вікарієм Звенигородської церкви. В 1841 р. був призначений Вікарієм Уманського костьолу [8, арк. 20–21].

Особливу увагу приділяв єпископ Боровський дотриманню вимог канонічного права відносно висвячення костьолів та каплиць. За участю єпископа і за фінансової допомоги Потоцьких у 1826 р. був освячений Уманський храм Успіння Пресвятої Діви Марії [23, с. 345]. Причт при костьолі складався із настоятеля – учителя, лектора – ксьондза – клірика – проповідника – диякона – новіція [4, арк. 176]. Знаходився костьол за 40 верст від Монастирищанського костьолу Липовецького повіту, за 35 верст від Тернівського костьолу Гайсинського повіту. За 45 верст від костьолу знаходилася його філія в м.Тальне Уманського повіту.

За часів Російської імперії православна церква вважалася головною в державі, а тому для задоволення інтересів інших конфесій, зокрема католиків, місцева влада в особі губернатора обов'язково мала радитися з єпархіальними архієреями щодо доцільності відкриття костелів, побудови і переміщення католицьких парафій. Релігійні потреби більшості населення вважалися найважливішими.

Так, настоятель Уманського римо-католицького парафіяльного костелу ксьондз Карл Закусило, доктор медицини Вікентій Ігнатович Квятковський і ще 14 осіб, з дозволу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора заснували в 1905 р. в місті Умань "Уманское римско-католическое Благотворительное Общество", на основаниі устава, согласованого с примерным уставом "Обществ пособия бедным", утверждённым г. Министром Внутренних Дел от 10-го июня 1897 года" [6, арк. 1–9].

Загалом, розглядаючи стан римо-католицького кліру Уманщини в останні роки ХІХ ст., відзначимо, що в цей час на території краю існував один парафіяльний костьол у місті Умань, у якому богослужіння відправлялося постійно. Настоятель – ксьондз Карл Закусило, який

проживав в м.Умань, та штатний вікарій, він і законовчитель Уманської 6-класної прогімназії, Пржесецький, який проживає в Умані. Каплиці знаходилися в селах: Ліщинівці, Рижавці, Шукайводах; філії костьолу були розташовані в селах: Верхнячці, Зеленим Розі, Охматів [2, арк. 3], Пеньожкове. Католицькі священники обслуговували 1469 парафіян Уманського повіту [5, арк. 24–30].

Отже, документальні джерела засвідчують, що римо-католицька церква, незважаючи на певні обмеження та економічні утиски з боку держави, все ж таки намагалася існувати та господарювати і не без допомоги польських поміщиків та заможних парафіян римо-католицького віросповідання.

У цілому ж римо-католицька церква на Правобережжі була послаблена політикою царизму і перетворенням церковної організації на специфічне державне відомство. "Приручення" церкви й одержавлення відбувалися передусім через обмеження її господарської ініціативи та економічну залежність від державної адміністрації. Церква досить швидко втратила свої колишні демократичні засади, стала активно працювати на абсолютизм в ідеологічному та економічному плані.

Література

1. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1023, спр. 62, 2 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1023, спр. 304, 3 арк.
3. ЦДІАК України, Ф. 442, оп. 1, спр. 5967, 90 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 64, Спр. 166 (ч. I), 392 арк.
5. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 528, спр. 499, 31 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 634, спр. 654, 9 арк.
7. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. II, спр. 20281. Справа про шляхту Уманського повіту, будинки якої розкидав граф Потоцький, 1802 р., 38 арк.
8. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 2, оп. 1, спр. 21095, 120 арк.
9. ДАКО, ф. 2, оп. 2, спр. 59, 54 арк.
10. ДАКО, ф. 2, оп. 2, спр. 1213, 37 арк.
11. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. – К., 1857. – 387 с.
12. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с. : іл.
13. Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина : [збірник наукових праць / відп. ред. В. А. Косаківський]. – Вінниця, 1993. – С. 205–211.
14. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляриза-

ция церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки / [гл. ред. А. Н. Самсонов]. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С. 98–125.

15. Зинченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А. Л. Зинченко. – К., 1994. – 177 с.

16. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : [у 3 кн.] : [навч. посібник для студ. вищих навч. закладів] / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – 1994. – 335 с.

17. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – 116 с.

18. Кузнець Т. В. Населення Уманщини в XIX – на початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. – 195 с. : іл., табл.

19. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Геннадій Михайлович Надтока. – К., 1996. – 110 с.

20. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К. : Знання, 1998. – 270 с.

21. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX столітті. – [1-ше вид.] / Володимир Степанович Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с. : іл.

22. Перкун В. П. "...І печаткою стверджую": 3 історії печаток католицької церкви Правобережної України (кінець XVIII – XX ст.) / В. П. Перкун / Віталій Павлович Перкун. – К., 2002. – 127 с. : іл.

23. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

24. Римско-католическая иерархия в Российской Империи и Царстве Польском и Список светского и монашескому духовенству в Луцко-Житомирской епархии и в Подольской губернии на 1907 год. [Kalendarium liturgicum dioecesis Luceoriensis et Zytomiriensis, nec non Ecclesiarum per Podoliam] / Jussu et auctor. : С.-А. Niedziakowski. – Zytomiriae, 1906–1907. – 159. – 71 s.

25. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой половине XIX века / Е. Д. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – 484 с. ; 2 л. илл.

Імператорський Варшавський університет і його зв'язки з Ніжинським історико-філологічним інститутом в ХІХ ст.

У статті розглядаються зв'язки Імператорського Варшавського університету та Історико-філологічного інституту в місті Ніжині у 1875–1914 рр. Ніжинська вища школа в цей період виховала багатьох знаменитих славистів і класичних філологів. Троє з них – Лавровський, Зенгер і Карський – стали у Варшаві ректорами і очолювали Варшавський університет у загальній кількості протягом майже 15 років.

Проте наукова спадщина цих учених не була по-справжньому оцінена поляками, бо їх сприймали як русифікаторів. Недоброзичливість існувала і в ХХ ст. У польській історіографії замовчувалася діяльність ректорів Варшавського університету, виходців із Ніжина. Тому і зв'язки Ніжина і Варшави не були широко відомі до останнього часу.
Ключові слова: Історико-філологічний інститут у Ніжині, Варшавський університет, ректори, Лавровський, Зенгер, Карський.

В статье рассматриваются связи Императорского Варшавского университета и Историко-филологического института в городе Нежине в 1875–1914 гг. Нежинская школа в рассматриваемый период воспитала многих знаменитых славистов и классических филологов. Трое из них – Лавровский, Зенгер и Карский – стали в Варшаве ректорами и возглавляли Варшавский университет в общей сложности в течение почти 15 лет.

Однако научное наследство учёных, направленных в Варшаву, где они занимали важные посты, не было надлежащим образом оценено поляками. Польские студенты в большинстве случаев видели в учёных из Нежина безоговорочных русификаторов, что в случае с Будиловичем имело веские основания.

По-другому и не могло быть, так как кровавая расправа с участниками январского восстания 1863 года и безоговорочная русификаторская политика последующих лет возвела стену ненависти между польскими патриотами и царской властью. Недоброжелательность эта продолжала существовать и в ХХ веке, доказательством чему является умалчивание польской историографией о русских ректорах Варшавского университета. Поэтому нет ничего удивительного в том, что связи Нежина с Варшавой не были широко известны вплоть до последних лет.

Ключевые слова: Историко-филологический институт в Нежине, Варшавский университет, ректоры, Лавровский, Зенгер, Карский.

Artykuł omawia związki Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego i Instytutu Filologiczno-Historycznego w Niżynie w okresie 1875-1914. Niżyńska szkoła w omawianym okresie wykształciła wielu znakomitych slawistów i filologów klasycznych. Trzech z nich (Ławrowski, Zenger, Karski) zostało w Warszawie rektorami, w sumie przewodząc warszawskiej uczelni przez prawie 15 lat.

Jednakże dorobek naukowy wysłanych do Warszawy uczonych, gdzie na tutejszym uniwersytecie pełnili ważne funkcje, niewpełni doceniany był przez Polaków. Polacy, w większości przypadków w niżyńskich badaczach postrzegali bezwzględnych rusyfikatorów, co np. w przypadku Budiłowicza było słuszne.

Nie mogło być inaczej, bowiem krwawa rozprawa z powstaniem styczniowym i bezwzględna polityka rusyfikacyjna kolejnych lat, wykopała rów nienawiści między patriotami polskimi a carską władzą. Niechęć ta, najwyraźniej była wciąż żywa w XX w., czego dowodem jest całkowite milczenie historiografii polskiej o rosyjskich rektorach UW. Nic więc dziwnego, że związki Niżyna z Warszawą nie były znane aż do ostatnich lat.

W 2009 r. uczelnia ukraińska w Niżynie i największy polski uniwersytet w Warszawie, nawiązały współpracę. Głównym powodem tego związku jest historia i wzajemne wpływy, dobrze widoczne w latach 1875-1914, to jest w okresie, który historiografia europejska nazwała: Belle Epoque. Na kontakty niżyńskiej uczelni z Uniwersytetem Warszawskim zwrócili uwagę ukraińscy historycy w wydanym w 2007 r. zbiorze artykułów "Поляки в Ніжині" [1]. Poniższy tekst jest próbą rozwinięcia tematu i spojrzeniem na problem z punktu widzenia polskiej historiografii.

Obie uczelnie swoje korzenie mają w czasach, których porządek wytyczał kongres wiedeński z 1815 r. Warszawa znalazła się wówczas w sferze wpływów cesarskiej Rosji i była stolicą niewielkiego Królestwa Polskiego (128 tys. km kwadratowych). Polacy mieli własny, w pełni niezależny rząd, kierujący się Konstytucją Królestwa Polskiego, nadaną przez cara Aleksandra I. Sprawy oświaty należały do kompetencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na którego czele stał w 1816 r. Stanisław Kostka Potocki. Jego to staraniem, oraz kilku innych oświeconych obywateli Królestwa Polskiego, powołano do życia Królewski Uniwersytet Warszawski, złożony z 5 wydziałów (prawny, filozoficzno-przyrodniczy, teologiczny, lekarski i sztuk pięknych). Nowa uczelnia niemal z momentem powstania stała się jedną najważniejszych na ziemiach polskich, kuźnią kadr nowoczesnej XIX wiecznej polskiej inteligencji [2].

Ten znakomity rozwój przerwał wybuch powstania listopadowego (1830) i jego upadek (1831). Opowiedzenie się uczelni po stronie powstańczej, przekreśliło jej szanse na dalsze istnienie. Na Królestwo Polskie spadły represje, a Uniwersytet Warszawski władza rosyjska zamknęła.

W 1820 r., w odległym od Kijowa o ok. 120 km Niżynie książę Bezborodko ufundował gimnazjum, które szybko zyskało uznanie. W jego murach kształcił się w latach 1821–1828 Mikołaj Gogol [3]. Szkoła księcia Bezborodki przeżyła swego fundatora o lat kilkadziesiąt, a w 1875 r. została przekształcona w Niżyński Instytut Filologiczno-Historyczny, stając się uczelnią wyższą [4].

Tymczasem w Warszawie po odwilży sewastopolskiej, z wolna następowała liberalizacja. Rząd rosyjski przywrócił działalność Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z Aleksandrem Wielopolskim na czele. W 1862 r. nastąpiła reaktywacja Uniwersytetu Warszawskiego pod nazwą Szkoła Główna. Uczelnia mieściła się w tym samym miejscu, czyli w murach warszawskiego Pałacu Kazimierzowskiego, będącego w XVII i XVIII w. prywatną rezydencją królów polskich. Cieszyła się sporą autonomią. Posługiwała się niewiele tylko zmienionym godłem, jej rektorem został Polak Józef Mianowski [5], językiem wykładowym był polski, a studentami i pracownikami akademii byli głównie Polacy. Jednakże uczelnia działała w niezwykle trudnym czasie- na początku 1863 r. wybuchło powstanie styczniowe, z którym uczelnia sympatyzowała. Powstanie zakończyło się klęską, która przemieniła się w bezprzykładną rusyfikację społeczeństwa polskiego, żyjącego na obszarze Królestwa Polskiego. W 1869 r. w ramach represji popowstaniowych uczelnię zamknięto. Tym razem jednak na krótko, i jesienią tego samego roku rząd carski, zdecydował się na uruchomienie nowej uczelni, całkowicie zrusyfikowanej, z rektorem Rosjaninem na czele, z językiem wykładowym – rosyjskim. Nowy Imperatorski Uniwersytet Warszawski (potocznie zwany Cesarskim UW) tylko swym miejscem (głównym gmachem był Pałac Kazimierzowski) przypominał dawną uczelnię. Jej pierwszym rektorem (nie wybranym przez senat jak było dotychczas lecz mianowanym w Petersburgu) był Piotr Aleksiejewicz Ławrowski (1827–1886). Ławrowski był pierwszym rosyjskim rektorem, a nekrolog zamieszczony w ministerialnym wydawnictwie w 1886 r. tak go wspominał: *На ректорском посту Лавровский скоро заслужил уважение варшавского общества и как ученый, и как в высшей степени справедливый человек; университет под его руководством и благодаря его энергии начал становиться вполне русским* [6].

Jednakże to, co dla ówczesnej rosyjskiej władzy zasługiwało na pochwałę, dla polskiego społeczeństwa było przekleństwem. Po Ławrowskim do końca istnienia Imperatorskiego UW, na fotelu rektorskim będzie zasiadać jeszcze 10 Rosjan, a większość z nich źle została zapamiętana. Polacy widzieli w nich bezlitosnych rusyfikatorów i to zapewne spowodowało, że historycy polscy przez cały wiek XX z niechęcią odnosili się do czasów rosyjskiego UW. We wszelkich statystycznych opracowaniach dotyczących dziejów warszawskiej uczelni, rektorów

rosyjskich (od wzmiankowanego już Ławrowskiego mianowanego w 1869 r., aż do Wiechowa, będącego rektorem w 1915 r.) pomijano milczeniem. Nawet w wydanej w 1994 r. Encyklopedii Warszawy, zawarto poczet rektorów UW, ale próżno w nich szukać Rosjan [7]. Dopiero ostatnie lata, zmieniają ten lekceważący stosunek do rosyjskich czasów, czego dowodem jest książka Joanny Szchiller i drukowane w odcinkach, mające charakter popularyzatorski, życiorysy rosyjskich rektorów UW autorstwa piszącego ten artykuł [8].

P.A.Ławrowski był rektorem do końca 1872 r., a na jego miejsce przyjechał Nikołaj Michajłowicz Błogowieszczeński (1821–1892). Obu pierwszych rosyjskich rektorów łączyły podobne zainteresowania – obaj byli filologami. O ile jednak Ławrowskiego interesowała słowiańszczyzna, o tyle Błogowieszczeński badał czasy antycznego Rzymu i nie ukrywał swej fascynacji kulturą łacińską. Być może to właśnie przybliżyło go do Polaków, dla których miał wiele zrozumienia. Dziesięcioletni okres jego rektorowania na warszawskiej uczelni (najdłuższe w całej historii UW) pozbawiony był jakiś drastycznych akcentów antypolskich.

W czasie, gdy Błogowieszczeński sprawował swój urząd w Warszawie (1873–1883), na lewobrzeżnej Ukrainie pojawiła się nowa uczelnia – Instytut Filologiczno-Historyczny w Niżynie. Akademia ta, była drugą w carskiej Rosji, uczelnią o profilu filologicznym (po założonym w 1867 r. Instytucie filologicznym w Petersburgu). Pierwszym dyrektorem niżyńskiej uczelni był brat pierwszego rektora Cesarskiego UW – Nikołaj Aleksiejewicz Ławrowski (1825–1899). Zapewne nie jest rzeczą przypadku, że obie uczelnie-niżyńska i warszawska- zaczęły oddziaływać na siebie [9].

Na apel niżyńskich uczonych do tamtejszej biblioteki zaczęły napływać książki. I tak biblioteka UW zaczęła nadsyłać dublety cennych XVI i XVII wiecznych ksiąg, które do dzisiaj znajdują się z zbiorach biblioteki niżyńskiej [10].

W Warszawie, akcja przekazywania cennych zbiorów do Niżyna, nie była nagłaśniana. Oddawanie polskich kronik, choć tylko dubletów, uznane by zostało za profanację polskiej historii i z pewnością rozbudziło by narodowe emocje wśród studentów- w zdecydowanej większości Polaków. Jak wiemy, takich narodowych waśni chciał uniknąć rektor Błogowieszczeński, zwolennik łagodnej polityki wobec polskich aspiracji narodowych. Z tych powodów popadł on w konflikt z długoletnim Kuratorem Warszawskiego Okręgu Naukowego, znieawidzonym przez Polaków Aleksandrem L. Apuchtinem. Apuchtin żądał szybkiej i gruntownej rusyfikacji obszarów Królestwa Polskiego, a jakiegokolwiek wyrozumiałość wobec narodowych aspiracji "Kraju Priwislanskiego" była mu zupełnie obcą. Wiosną 1883 r. doszło w Warszawie do pewnego skandalu- otóż student UW spoliczkował publicznie Apuchtina. Pikanterii dodaje fakt, że student ten

z Jewgienij Żukowicz, był Rosjaninem, ale dobrze rozumiejącym niedolę Polaków [11]. W tej atmosferze Błogowieszczeński musiał odejść z uniwersytetu, a na jego miejsce powołano, znanego nam już, dotychczasowego dyrektora Niżyńskiego Instytutu- Nikołaja Aleksiejewicza Ławrowskiego.

Rzecz jasna, okoliczności w jakich zostawał rektorem na UW, oraz złe wspomnienia po jego bracie, pierwszym rosyjskim rektorze, nie zjednywały mu sympatii.

W Warszawie nowy rektor uniwersytetu napotkał nową sytuację. Nauki filologiczne, które w Niżynie stanowiły podstawę uczelni, w mieście nad Wisłą stanowiły margines. Wydział filologiczno-historyczny UW był najmniejszym wydziałem tej uczelni, przez Polaków traktowanym pogardliwie. Był to jedyny wydział, gdzie studenci Rosjanie, stanowili pokaźny odsetek studiujących. W Niżynie badania dotyczące wpływów języka rosyjskiego mogły przynieść naukową sławę. Te same badania w Warszawie, narażały na zarzut rusofilstwa i przez społeczność akademicką traktowane były jako narzędzie do rusyfikacji. Przypomnijmy, że w Warszawie dobrze pamiętano okrutną pacyfikację powstania styczniowego i publiczne egzekucje mające zastraszyć Polaków.

Tymczasem Ławrowski nie rozumiał tej odmienności (a może nie chciał zrozumieć) i kierował uczelnią tak jak w Niżynie. Czasem także i z dobrym skutkiem.

Ta ostatnia uwaga dotyczy rozbudowy uczelni. W Niżynie dobudował trzecie piętro głównemu budynkowi. W Warszawie zaś przeforsował projekt budowy Biblioteki UW, nadając gmachowi program ideowy dekoracji rzeźbiarskiej [12]. Budynek biblioteczny, niezwykle okazały, oddano do użytku w 1894 r, gdy już Ławrowskiego nie było w Królestwie Polskim. Biblioteka ta służyła studentom przez ponad 100 lat, a dziś w gruntownie zmodernizowanym gmachu mieszczą się sale wykładowe Uniwersytetu Warszawskiego. Warto jednak podkreślić, że w tym pozytywnym czynie, jakim było rozpoczęcie budowy nowoczesnej jak na koniec XIX wieku biblioteki, warszawiacy nieufnie, dopatrywali się jakiegoś ukrytego celu. Otóż budynek biblioteczny tak wkomponowano w obszar kampusu uczelnianego, że zupełnie zasłaniał gmach główny- Pałac Kazimierzowski, który jak wiemy w dawnych czasach był rezydencją królów polskich. Uczuleni na sprawy narodowe Polacy, podejrzewali, że celowo zasłonięto pałac królewski, by łatwiej było zapomnieć bogatą historię swego kraju. Dziś historycy, nie są w stanie potwierdzić ani też zaprzeczyć, czy plotka ta miała jakieś podstawy [13].

Ławrowski chciał też na terenie uczelni wybudować cerkiew i w przypadku tej budowli nikt by nie miał złudzeń, czemu miała by służyć. Przypomnijmy, że w Warszawie zamieszkiwał wówczas niewielki odsetek

prawosławnych, w przeważającej większości byli to wojskowi, żandarmi, carscy urzędnicy i ich rodziny. Budowanie akademickiej cerkwi, nie wyszło jednak poza stadium wstępnych projektów [14].

Ławrowski w Niżynie był jednym z inicjatorów ukazywania się od 1877 r. periodyku "Известия Неж. Ист. Фил. Института". Po jego przybyciu na UW w 1883 r. rozpoczęto wydawanie "Варш. Унив. Известия".

Raktor Uniwersytetu Warszawskiego przybyły z Niżyna, prywatnie dał się poznać jako "człowiek łagodny, nader uprzejmy, budzący sympatię". W pracy jednak, stawał się osobą niezwykle oficjalną i co raziło Polaków, personą bezwolnie wykonującym każdą instrukcję Apuchtina [15]. W zgodzie z myślą apuchtinowską Ławrowski w 1886 r. zezwolił na przyjmowanie na Cesarski UW absolwentów prawosławnych seminarium duchownych, co obniżyło poziom uczelni, ale z drugiej strony zwielokrotniło liczbę posłusznych władzy carskiej studentów [16].

W Warszawie na Ławrowskiego miał też wpływ dziekan wydz. Filologiczno-historycznego Anton Siemienowicz Budiłowicz (1846–1908) [17]. Budiłowicz z rektorem UW znał się jeszcze z niżyńskich czasów. To właśnie na zaproszenie pierwszego dyrektora Niżyńskiego Instytutu, jesienią w 1875 r. Budiłowicz przyjechał do Niżyna wykładać. W tamtejszym instytucie znajdował się w kręgu bliskich dyrektorowi.

Do Warszawy Budiłowicz przybył na krótko przed Ławrowskim. Należał do gorących zwolenników pełnej rusyfikacji ziem polskich i stąd jego dobre kontakty z Apuchtinem. Jego stosunki z warszawskimi studentami, były jednak jak najgorsze. Jego zajęcia, na których udowodniał, że język polski jest jedynie odmianą zachodniorosyjskiego, ciszyły się złą sławą. Znany historyk rosyjski Nikołaj Kariejew, który w latach 1879–1885 wykładał na UW, sympatyzując z Polakami, zapamiętał wykład inauguracyjny Budiłowicza, na którym "studenci dotknęli do żywego postępowaniem języka polskiego, który profesor określił jako dialekt, jeśli szurać nogami" manifestując niechęć do wykładowcy [18]. Niechęć ta była tym większa, że Budiłowicz uchodził za zrusyfikowanego Polaka, a więc za zdrajcę [19].

Ten filolog, mający opinię polonofoba, należał do osób dobrze ustosunkowanych. Po odejściu Ławrowskiego, warszawskie gazety uznawały go nawet za rektora UW [20]. rektorem jednak nie został, nominację w Petersburgu uzyskał słabo znany medyk Iwan Piotrowicz Szczelkow (1833–1902). Budiłowicz pozbawiony istotnego wsparcia (jakim był rektor Ławrowski) szybko opuścił warszawską uczelnię i pojechał w ślad za Ławrowskim do Dorpatu (Juriewa), by tam zostać rektorem Dorpackiego Uniwersytetu [21].

Szczelkow był rektorem UW do 1894 r. Po nim nominacje uzyskał

Paweł Iwanowicz Kowalewskij (1850–1923). Obaj byli lekarzami, przybyłymi z Charkowskiego Uniwersytetu. Obaj, na stanowisku rektora zasiadali względnie krótko, bo ok. 2 lat.

Po charkowskich medykach, nominacje uzyskał, znów filolog, związany wcześniej z niżyńskim instytutem – Grigorij Eduardowicz Zenger (1853–1919) [22]. Urodzony w Kurlandi, był synem carskiego oficera, który w nagrodę za pacyfikację postania styczniowego, otrzymał majątek w Królestwie Polskim. W Niżynie pracował w latach 1877–1883 jako wykładowca historii powszechnej i jako bibliotekarz.. Zdołał wtedy poznać Ławrowskiego i Budiłowicza i zapewne za ich wsparciem, znalazł się w sierpniu 1885 r. w Warszawie. Tu, początkowo sporo publikował (m.in. 10 artykułów w "Warszawskich Uniwersyteckich Izwiestiach"), ale najlepiej czuł się jako polityk i urzędnik carski. W 1897 r. uzyskał nominację na rektora UW, a na tym stanowisku wyrobił sobie markę dobrego i posłusznego władzy carskiej administratora. Szybko (w 1900 r.) awansował na szefa Warszawskiego Okręgu Naukowego (kilka lat po wspomnianym już Apuchtinie). Na nowym urzędzie też nie zagrzał długo miejsca i rok później widzimy go w stolicy Rosji, jako zaufanego urzędnika w gabinecie ministra oświaty. W kwietniu 1903 r. Zenger zdobył wreszcie swój szczyt kariery- został ministrem oświaty.

Wydaje się, że był ambitnym ministrem. Postulował szereg reform szkolnictwa średniego i wyższego. Opublikował 5 tomowy raport w tej sprawie i kto wie, czy nie udało by się Zengerowi wszystkiego doprowadzić do końca, gdyby nie niesprzyjające czasy. Rosja wyruszyła na wojnę w Japonię i każdy grosz oszczędzano na wojsko. Sprawy naukowe poszły w ką, a wraz z nimi ambitny minister. W 1904 roku Zengera zdymisjonowano. Na otarcie łez został senatorem, ale jego wpływy polityczne nigdy już nie były tak wielkie. Ostatnie miesiące życia spędził w biedzie – bolszewicy odebrali mu emeryturę, a majątek w Polsce rewindykowali prawni właściciele [23].

Gdy Zenger odszedł z UW i piął się po znanych nam już szczeblach kariery, na UW stanowiska zajmowali: lingwista Georgij Georgiejewicz Uljanow (1859–?) i fizyk Piotr Aleksiejewicz Ziłow (1850–1920). Ten drugi został zapamiętany przez warszawskich studentów, z jednej strony jako znakomity fachowiec od nauk ścisłych, a z drugiej strony- jako człowiek obsesyjnie nienawidzący kultury polskiej. Jego przewożenie uczelni zbiegło się z wybuchem rewolucji 1905 r., w której społeczność akademicka masowo wzięła udział. W Warszawie, podczas wrzenia rewolucyjnego, obok haseł socjalnych, wysuwano hasła swobody narodowej i rzecz jasna Ziłow stawał się ulubionym celem ataku młodzieży studenckiej. W takiej atmosferze opuścił Warszawę, by zostać na lat kilka Kuratorem Kijowskiego Okręgu Naukowego.

We wrześniu 1905 r. na stanowisku rektora zasiadł znów ktoś wywodzący się z Niżyna- Jefim Fiedorowicz Karski (1860-1931). Tym razem nominacja nie przyszła z Petersburga, gdyż po raz pierwszy w czasach Cesarskiego UW, rektora wybrał senat uczelni.

Karski, znakomity badacz języków słowiańskich (zwłaszcza białoruskiego) znany był na UW. Podstawy swej wiedzy zdobył w Mińskim Seminarium Duchownym, po którego skończeniu przeniósł się do Niżyna. Tu studiował pod opieką sławnego prof. R.F. Brandta i tu rozpoczął swą pierwszą pracę naukową. Na Uniwersytet Warszawski przeniósł się w 1893 r., a kilka lat później został dziekanem wydziału filologiczno-historycznego.

W 1905 r. w niespokojny czas rewolucji polityka rosyjska wobec warszawskiej uczelni uległa pewnej modernizacji. Wiemy już, że od 1905 r. rektorem zostawała osoba z wyboru, a nie z nominacji. Zniesiono też urząd znienawidzonego przez studentów inspektora i zastanawiano się, czy choćby w formie szczytkowej, nie przywrócić języka polskiego. Dla polskich patriotów były to zmiany zbyt małe, dla rosyjskich nacjonalistów zbyt duże. Tymczasem wciąż trwała rewolucja. Bywały wypadki, że przeciwnicy polonizacji uczelni zostawali pobici "przez nieznanych sprawców", a zajęcia akademickie, co jakiś czas, czasowo zawieszano. W tym trudnym momencie trudno jednoznacznie jest oceniać postawę Karskiego jako rektora, tym bardziej, że uczelnia nie działała w sposób normalny. Zamęt rewolucyjny, sprawił, że w listopadzie 1906, reskryptem carskim uczelnię bezterminowo zamknięto "na czas uspokojenia kraju priwisłańskiego".

Nie ulega wątpliwości, że Karski był wiernym poddanym cara, choć zdystansowanym od poglądów swego rektorskiego poprzednika, znienawidzonego przez Polaków Ziłowa. Karski opowiadał się za wprowadzeniem na wydziale historyczno-filologicznym języka polskiego, ale zarazem proponował, by w ramach represji za antyrosyjskie zamachy, zamknąć polskie szkoły średnie.

Karski pozostał na swym stanowisku do 1910 r. i był ostatnim wpływowym wykładowcą mającym związek z instytutem niżyńskim [24].

Związki uczelni warszawskiej z niżyńskim instytutem reprezentują także mniej znani filolodzy. Piotr Aleksandrowicz Zabołotskij, po ukończeniu szkoły w Niżynie w 1901 przyjechał do Warszawy i tu podjął krótkotrwałą współpracę z Cesarskim UW.

W odwrotnym kierunku zmierzał Władimir Wasilewicz Kaczanowski, który studiował na wydziale Historyczno-Filologiczny UW (1873–1878), a kilka lat po jego skończeniu znalazł się w Niżynie jako wykładowca [25].

W ostatnich 5 latach funkcjonowania Cesarskiego UW w Warszawie rektorami tej uczelni byli: prawnik z centralnej Rosji Nikołaj Nikołajewicz Trepicyn (1868–?) i filolog z Moskiewskiego Uniwersytetu Siergiej Iwanowicz Wiechow (1857–1919). W 1915 r. Cesarski Uniwersytet

Warszawski wraz z innymi urzędami rosyjskimi ewakuowano w głąb Rosji. Formalnie uczelnia rosyjska istniała jeszcze dwa lata wegetując w Rostowie nad Donem, ale nikt z Polaków nie zwracał na to uwagi. W Warszawie w miejsce nielubianego Imperatorskiego UW, pojawił się polski Uniwersytet Warszawski, z którym wreszcie mogli się utożsamiać mieszkańcy Warszawy.

Przez Niżyński Instytut Historyczno-Filologiczny w omawianym okresie przeszło wielu znakomitych uczonych sławistów i filologów. Trzech z nich było rektorami, w sumie przewodząc warszawskiej uczelni przez prawie 15 lat.

Jednakże dorobek naukowy wysłanych do Warszawy uczonych, gdzie na tutejszym uniwersytecie pełnili ważne funkcje, niewpełni doceniany był przez Polaków. W większości przypadków w niżyńskich badaczach Polacy postrzegali bezwzględnych rusyfikatorów, co np. w przypadku Budziłowicza było słuszne.

Nie mogło być inaczej, bowiem krwawa rozprawa z powstaniem styczniowym i bezwzględna polityka rusyfikacyjna kolejnych lat wykopała rów nienawiści między patriotami polskimi a carską władzą. Niechęć ta, najwyraźniej była wciąż żywa w XX w., czego dowodem jest całkowite milczenie historiografii polskiej o rosyjskich rektorach UW. Nic więc dziwnego, że związki Niżyna z Warszawą nie były znane. Dziś te niełatwe kontakty z czasów Belle Epoque, które dla Polaków wcale nie były "piękne", próbują rozwikłać uczeni ukraińscy i polscy. Dalsze poszukiwania archiwalne, z pewnością przybliżą nam ciekawą historię niżyńsko-warszawskich kontaktów.

Література

1. Поляки в Ніжині : [збірник статей і матеріалів]. – Ніжин, 2007. Szczególnie pomocne do naszego tematu były artykuły: Maksima W. Potapienko (s. 64–78), Grigorija W. Samoilenko (s. 89–97) oraz Walentyny Pugacz (s. 99–101).
2. Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1897–1915 / [pod red. S. Kieniewicz]. – Ossolineum, 1981.
3. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2008.
4. Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа 1820–1990 / Г. В. Самойленко. – Нежин, 1993.
5. Polski Słownik Biograficzny. – Ossolineum, 1975. T. XX. – 1975. – S. 523–525.
6. Бычков А. Ф. Н.А.Лавровский. Некролог // ЖМНП. – 1886. – Апрель, С. 54–71. Tamże spis wszystkich prac Ławrowskiego.
7. Encyklopedia Warszawy, PWN 1994. Spis rektorów UW na s. 916.
8. Schiller J., Universitas Rossicia – koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1963–1917. – Warszawa, 2008, orac cykl artykułów R. Gawkowskiego pt:

"poczet rektorów UW", w biuletynie uczelni "Uniwersytet Warszawski" od nr 4, 2006 r. do nr 1, 2009 r.

9. Самойленко Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи : [біобібліографічний покажчик]. – Ніжин 1993. – С. 11–27.

10. Потапенко М. А. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції "Polonica": Забута перлина університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині : [збірник статей і матеріалів]. – Ніжин, 2007. – С. 64–78.

11. Bogacz M. Akademy Warszawa. – Warszawa, 1960. – S. 303–305.

12. Kowalski Hubert Antyczne tradycje w dekoracjach rzeźbiarskich gmachów Uniwersytetu Warszawskiego przy Krakowskim Przedmieściu. – Warszawa, 2008. – S. 182.

13. Archiwum Polskiej Akademii Nauk, S.Rygiel – dokumenty z lat 1915–20, syg. 4–112, a także A.Kraushar, Czasy szkolne za Apuchtina (1879–1897). – Warszawa, 1915. – S. 10.

14. Archiwum m. st. Warszawy, Zespół akt: Cesarski Uniwersytet Warszawski, syg. 321, Ustrojstwo prawosławnej cerkwi pri Varsawskom Univetsitete, 1884–1886.

15. Nikołaj Iwanowicz Kariejew, Profesura w Warszawie // Przegląd historyczny. – 1978. – T. LXIX. – Zeszyt 1. – S. 264.

16. Schiller J. Universitas Rossica, s. 263. Jedną z odpowiedzi Polaków na wzmożoną politykę rusyfikacyjną na uniwersytecie w czasach Ławrowskiego było powołanie do życia alternatywnego, ale nielegalnego tzw. Uniwersytetu Łatającego, działającego od 1886 r. w Warszawie.

17. Самойленко Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. – Вказ. джерело. – Ніжин, 1993. – С. 43–64, a także: Самойленко Г. Ніжинський історико-філологічний інститут і Варшавський університет / Г. Самойленко // Поляки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2007. – С. 89–98.

18. Kariejew Nikołaj Iwanowicz Profesura w Warszawie // Przegląd historyczny. – 1978. – T. LXIX. – Zeszyt 1. – S. 265.

19. Budilowicz urodził się w rodzinie unickiej w okolicach Grodna, gdzie Polacy stanowili większość i gdzie jęz. Polski był w powszechnym użyciu. Sam Budilowicz stanowczo zaprzeczał swoim polskim korzeniom twierdząc, że jest prawosławnym, synem popa i mężem Rosjanki z dobrego rodu.

20. Kurier Warszawski. – 1890. – Nr 283. – S. 3.

21. W tym czasie Ławrowski był Kuratorem Dorpackiego Okręgu Naukowego.

22. Spotykana jest także łotewska pisownia nazwiska Zenger: Sanger.

23. J.Schiller Universitas Rossica. – S. 365, a także: R. Gawkowski, Poczet rektorów UW-"G.E.Zenger, rektor minister" // Uniwersytet Warszawski-pismo uczelni, 2008. – Marzec. – S. 34.

24. Gawkowski R. Poczet rektorów UW-"J.E. Karski, rektor z wyboru", w "Uniwersytet Warszawski-pismo uczelni", marzec 2008, s. 35, a także: Пугач В. Варшавський університет і Ю. Карський // Поляки в Ніжині : [збірник статей і матеріалів]. – Ніжин, 2007. – С. 99–101.

25. Самойленко Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи – Вказ. джерело. – Ніжин, 1993. – С. 119–135, 149–162.

**Діяльність церковноприходських попечительств
Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. XIX ст.
(за матеріалами часопису "Черниговские
епархиальные известия")**

У статті на підставі матеріалів, опублікованих у часопису "Черниговские епархиальные известия", висвітлена діяльність своєрідних громадсько-релігійних організацій у другій пол. XIX ст. Проаналізовано принципи й основні напрямки діяльності церковно-приходських попечительств, їх роль у розвитку освіти й житті релігійних громад.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, "Черниговские епархиальные известия", церковно-приходські попечительства.

В статье на основе материалов, опубликованных в газете "Черниговские епархиальные известия", освещена деятельность своеобразных общественно-религиозных организаций во второй пол. XIX ст. Проанализированы принципы и основные направления деятельности церковно-приходских попечительств, их роль в развитии образования и жизни религиозных обществ.

Ключевые слова: Черниговская епархия, "Черниговские епархиальные известия", церковно-приходские попечительства.

The activities of specific public and religious organizations of the second part of the XIX century were elucidated in this article on the basis of the materials which were published in the newspaper "Chernihiv eparchial tidings". Principles and main directions of functioning of the parish boards of guardians and their role in development of education and life of religious societies were analysed in this article.

Key words: Chernihiv Eparchy, Chernigiv eparchial tidings, parish boards of guardians.

Докорінні реформи 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії суттєво вплинули на життя Православної церкви. Всі структури церкви були піддані принципівим змінам та реформуванню. Не маючи можливості ретельно розвивати сфери соціального та культурного життя, держава, залишаючи загальний контроль, дозволила громаді вирішувати нагальні проблеми. Так, з 1864 р. у межах Російської імперії при церквах усіх єпархій повинні були утворюватися церковноприходські попечительства, основним завданням яких було сприяння (матеріальне

та грошове) приходській церкві, причту і початковій школі окремого населеного пункту.

Вивчення загальних питань, пов'язаних із діяльністю суспільно-релігійних організацій, розпочалося на початку ХХ ст. [1]. Радянська історіографія через ідеологічні перепони майже не займалася дослідженням функціонування зазначених товариств, оскільки церква і все те, що з нею було пов'язане, розглядалося як ідеологічно ворожий елемент [2]. Повернення до церковної тематики спостерігається наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Діяльність приходських попечительств дослідники частіше вивчають із позицій їх участі у церковній благодійності і соціальній роботі церкви [3].

Функціонування церковноприходських попечительств на території Чернігівської єпархії у другій половині ХІХ ст. дає змогу розглянути часопис "Черниговские епархиальные известия", на сторінках офіційної і неофіційної частин якого була опублікована значна кількість матеріалів, що дозволяє ретельно розглянути специфіку й особливості діяльності цих організацій.

Основні правила, які регламентували діяльність церковно-приходських попечительств, були затверджені імператором Олександром ІІ 2 серпня 1864 р. Їх головні позиції такі: 1) приходські попечительства у межах одного приходу засновуються для благоустрою приходської церкви, прихода, забезпечують початкове навчання дітей, займаються благодійною діяльністю; 2) попечительство складається з місцевого священика (обов'язковий член), церковного старости (обов'язковий член), волосних старшин та прихожан (обираються загальними зборами прихожан на певний термін), про обрання нових членів сповіщається єпархіальний архієрей; 3) голова попечительства обирається на загальних зборах прихожан (більшістю голосів) з осіб, які користуються загальною повагою та довірою (ним може бути і священик); голова попечительства отримує звання попечителя приходу; якщо попечитель відсутній у приході, обов'язки голови виконує приходський священик; 4) питання, які обговорюються на засіданнях попечительств, вирішуються більшістю голосів; порядок роботи, діяльності та обов'язки членів визначаються самим попечительством; 5) приходське попечительство зобов'язане: піклуватися про стан приходської церкви (знаходити гроші на її оздоблення, ремонт), залучати кошти, побудувати або знайти будинки для церковного причта, створити й утримувати у приході школу, лікарню, богадільню та приют, сприяти найбіднішим мешканцям приходу (грошима), ховати померлих, утримувати у належному стані кладовище; 6) джерелом грошових і матеріальних засобів попечительства повинні слугувати благодійні пожертви від прихожан та інших осіб (збір пожертв відбувається окремо на користь церкви, причту, школи та

інших благодійних організацій), у деяких питаннях попечительство може звертатися за допомогою до державних установ; 7) у кінці кожного року попечительство складає звіт про свою діяльність і звітується на загальних зборах прихожан; 8) зібрання прихожан скликається головою попечительства, а якщо він відсутній – приходським священником; 9) у певних випадках єпархіальний архієрей може призначити приходського попечителя з числа поважних прихожан (без процедури виборів) [4]. Кожне приходське попечительство повинне було мати власну печатку. Засноване попечительство не підлягало ліквідації.

За даними часопису "Черниговские епархиальные известия", перші приходські попечительства у Чернігівській єпархії виникли: при Миколаївській церкві м.Чернігів (засноване 10 січня 1865 р.), при церкві Різдва-Богородиці містечка Монастирище Ніжинського повіту (засноване 24 січня 1865 р.), при Вознесенській церкві Чернігова (25 лютого 1865 р.), при Христо-Воздвиженській церкві Чернігова (25 лютого 1865 р.), при П'ятницькій церкві Чернігова (2 березня 1865 р.), при Миколаївській церкві с.Есмани Глухівського повіту (5 квітня 1865 р.), при Троїцькій церкві м.Ніжин (11 квітня 1865 р.), при Вознесенській церкві Ніжин (18 квітня 1865 р.), при Христо-Воздвиженській церкві Ніжина (25 квітня 1865 р.), при церкві Різдва-Богородиці с.Карасиновка Козелецького повіту (4 квітня 1865 р.) [5]. На кінець 1865 р. на території Чернігівщини було засновано 85 церковноприходських попечительств [6].

Процес становлення приходських попечительств у межах Чернігівської єпархії спочатку був повільний. У 1872 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Нафанаїл звертався з пропозицією до Чернігівській духовної консисторії сприяти заснуванню приходських попечительств у всіх приходах єпархії [7]. На кінець XIX ст. попечительства були створені при кожній церкві Чернігівської єпархії.

Членів приходського попечительства, як засвідчують матеріали часопису, найчастіше обирали на три роки, але були випадки, коли вони працювали один, два, п'ять або шість років. Усі стани і верстви соціальної ієрархії Російської імперії входили до складу попечительств Чернігівської єпархії. Головами попечительств були поважні, впливові та заможні особи (життя яких було пов'язане з певним населеним пунктом – народилися, мешкали або володіли маєтностями у ньому), у 60–70-х рр. XIX ст. це, в основному, були представники дворянства, військові, державні службовці, купці, а з 80-х років XIX ст. – козаки та селянство. Певних членів і голів попечительств мешканці приходів дуже часто переобирали на наступний строк кілька разів підряд, виражаючи тим самим їм свою довіру.

Особливий інтерес становлять опубліковані на сторінках офіційної частини часопису "Черниговские епархиальные известия" списки

членів церковноприходських попечительств. Дані списки публікувалися з 1865 р. і до 1893 р. (включно). З 1894 р. їх розміщення на шпальтах єпархіального видання було припинене (якраз тоді редакція часопису була підпорядкована Чернігівському єпархіальному братству св. Михайла, князя Чернігівського). Цінність їх полягає у тому, що про членів і голів попечительств була подана така інформація: прізвище, ім'я та по батькові, походження за суспільним станом, цивільні або військові звання. Переглядаючи часопис за 1865–1893 рр., можна знайти кілька оприлюднених списків окремо узятото приходського попечительства. Публікація даних матеріалів відбувалася після того, як проводилося переобрання членів організацій. Типовий приклад такого списку: до попечительства при Вознесенській церкві Чернігова у 1887 р. були обрані на три роки: головою – статський радник С.Богомолець, членами – дійсний статський радник М.Посудевський, статський радник П.Бекетов, статський радник І.Сленев, підполковник у відставці О.Войцеховський, підполковник В.Сивай [8]; до заснованого приходського попечительства при церкві Різдва-Богородиці с.Архипівка Новгород-Сіверського повіту у 1885 р. були обрані на два роки: головою – селянин Х.Ременець, членами – селяни Д.Ременець, В.Гулак, П.Висоцький, Ф.Висоцький, П.Новиков [9].

На шпальтах газети було опубліковано кілька звітів приходських попечительств про їхню діяльність, зокрема річний звіт попечительства Вознесенської церкви Чернігова за 1865 р. [10], річний звіт попечительства Христо-Воздвиженської церкви Чернігова за 1865 р. [11], аналогічні звіти попечительства Михайлівської церкви с.Плоске Ніжинського повіту за 1866, 1867 і 1868 рр. (матеріали підготував приходський священик Т.Стефановський) [12], річний звіт попечительства Воскресенської церкви Чернігова за 1866 р. [13], витяг зі звіту про діяльність приходського попечительства церкви Різдва-Богородиці містечка Олішівка за 1868 р. [14], звіти попечительств Космо-Дем'янівської церкви с.Британовка Борзенського повіту за 1869 р. [15], церкви с.Ваганічі Городницького повіту за 1873 р. [16], Свято-Троїцької церкви с.Семиполки за 1874, 1876, 1877 та 1878 рр. [17], Воскресенської церкви с.Злеїва Городницького повіту за 1875 р. [18].

Сфера діяльності окремих попечительств мала свою специфіку і спрямованість: одні організації приділяли увагу налагодженню діяльності церковноприходських шкіл, другі – ремонту церков і будинків членів причта, треті – матеріальній і грошовій допомозі мешканцям того населеного пункту, де діяло попечительство. Однак спираючись на усю сукупність матеріалів часопису, можна виокремити ті справи, які об'єднували церковноприходські організації: відновлення, ремонт старих і будівництво нових церков, облаштування будинків для церковнослуж-

бовців, відкриття та утримання початкових шкіл, благодійна діяльність (збір грошей безпосередньо для діяльності попечительств, пожертва церковного приладдя, ікон). Так, приходське попечительство Олександро-Невської церкви с.Білих-Веж Конотопського повіту у 1898 р. на зібрані благодійні внески (1350 крб.) побудувало новий будинок для священика [19]. Голова приходського попечительства Миколаївської церкви с.Петрівка Городянського повіту селянин П.Світличний пожертвував 600 крб. для приходської церкви, причту та школи [20]. Попечителька церковноприходської школи с.Петрівка Городянського повіту, дочка дійсного статського радника – А.Оболонська побудувала нове приміщення для школи, витративши на ці потреби 2000 крб.; попечитель церковноприходської школи с.Миколаївка Борзенського повіту, таємний радник А.Глушановський побудував у селі школу і всіляко сприяв їй [21]. Полковник гвардії М.Комстадіус був попечителем Микола-Олександрійської двокласної церковноприходської церкви с.Жуклі Сосницького повіту [22]. Вдова полковника Л.Іванова – голова приходського попечительства містечка Мрин Ніжинського повіту – доклала чимало зусиль для спорудження нового кам'яного храму [23].

Діяльність попечительств (і його окремих членів) держава в особі керівництва Чернігівської єпархії оцінювала державними нагородами, хвалебними грамотами, подяками та благословіннями від Святійшого Синоду, єпархіального архієрея (наприклад, у 1886 р. від Чернігівського єпископа Веніаміна була висловлена подяка голові приходського попечительства церкви с.Смолин Остерського повіту, дворянину М.Домонтовичу за те, що він пожертвував гроші на будівництво нової церкви) [24].

Багатьом дворянам завдяки їх статусу і зв'язкам судилося стати керівниками окремих приходських попечительств Чернігівської єпархії. Так, дворянин М.Асинг був керівником попечительства церкви Трьох Святителів с.Радомки Сосницького повіту [25], дворянин К.Товстоліс був головою попечительства Троїцької церкви с.Халявин, Чернігівського повіту [26], дворянин, колежський радник О.Судієнко – Успенської церкви с.Очкино Новгород-Сіверського повіту [27], поміщик А.Милорадович – Покровської церкви с.Яновка Чернігівського повіту [28], дворянин І.Миклашевський – Покровської церкві с.Бутовка Городницького повіту [29], дворянин М.Вронський – Архістратиго-Михайлівської церкви с.Жихове Новгород-Сіверського повіту [30], дворянин О.Туманський – Миколаївської церкві с.Івашковки Городницького повіту [31], статський радник Л.Милорадович – Успенської церкви містечка Нові Боровичі Городницького повіту [32], дворянин М.Комстадіус – церкви Різдва-Богородиці с.Жуклі Сосницького повіту [33],

дворянин В.Бобир – Воскресенської церкви с.Мала Загорівка Борзенського повіту [34] та ін.

Серед керівників приходських попечительств Чернігівської єпархії були такі можновладці: дійсний таємний радник О.Кочубей був головою попечительства с.Кунашівка Борзенського повіту [35], таємний радник Г.Галаган – попечительства Вознесенської церкви містечка Макіївка, Ніжинського повіту (тривалий час) [36], князь М.Кейкуатов – Троїцької церкви с.Бігач Чернігівського повіту [37], таємний радник, статс-секретар і член Державної ради І.Дурново (згодом – дійсний таємний радник, міністр внутрішніх справ) – Миколаївської церкви с.Жукотки Чернігівського повіту [38], граф І.Шуленбург – Михайлівської церкви с.Білоусовка Новгород-Сіверського повіту [39].

Військові (в основному, ті, хто перебував у відставці), як наближені до заможного стану, були головами і членами попечительств: так, генерал-майора О.Минькевич-Петровського у 1869 р. було обрано головою попечительства Успенської церкви с.Нехаївка Сосницького повіту [40], генерал-майор М.Домонтович у 1881 р. став членом попечительства церкви Різдва-Богородиці с.Кудровки Сосницького повіту [41], генерал-майор О.Кониський у 1893 р. був головою попечительства Архістратиго-Михайлівської церкви с.Комаровка Борзенського повіту [42], генерал-майор М.Чеснок 1888 р. – Георгіївської церкви с.Миколаївка Борзенського повіту [43], генерал-лейтенанта у відставці В.Горбачова у 1887 р. було обрано головою попечительства Миколаївської церкви с.Шабалинове Сосницького повіту [44], полковник лейб-гвардії 1-ої артилерійської бригади Є.Адасовський – Миколаївської церкви с.Заньки Ніжинського повіту [45], полковник М.Протасов – Миколаївської церкви с.Козацьке Козелецького повіту [46], солдат А.Остряно – Спасо-Преображенської церкви с.Браниці Козелецького повіту [47] та ін.

Представники українського (малоросійського) козацтва, як поважного і в окремих випадках доволі заможного стану, були активними членами попечительств: козаків Є.Ситого, З.Леп'явка у 1879 р. було обрано (на п'ять років) членами попечительства Миколаївської церкви с.Городище Сосницького повіту [48]; козака А.Рошно у 1887 р. обрали членом попечительства Покровської церкви с.Некрасове Глухівського повіту [49]; козака Н.Зебницького у 1873 р. – Петро-Павлівської церкви с.Бровнич Новозибківського повіту [50]; козак І.Пиріг у 1890 р. – Миколаївської церкви с.Івашковки Городницького повіту [51]; козак К.Самко того ж року – Покровської церкви с.Погребки Кролевецького повіту [52]; козак З.Тимошенко у 1890 р. був обраний головою попечительства Михайлівської церкви с.Чемера Козелецького повіту [53] та ін.

Селянство Чернігівської губернії починаючи з 70-х рр. XIX ст. почало займати вагомі позиції у діяльності церковноприходських попечительств. Так, селянин З.Білодід у 1887 р. був обраний (на шість років) головою попечительства Преображенської церкви с.Спаське Кролевецького повіту [54]; селянин П.Чуприна у 1890 р. – Андріївської церкви с.Сальне Ніжинського повіту [55]; селянин П.Кекух у 1891 р. – Троїцької церкви містечка Семенівка Новозибківського повіту [56].

Траплялися випадки, коли чернігівський архієрей за власним бажанням призначав голову попечительства, тобто приходського попечителя. Так, у 1872 р. капітана гвардії П.Кочубея керівництво єпархії затвердило на посаді приходського попечителя Олександроневської церкви с.Білих-Веж Конотопського повіту (тривалий час до того і після він був головою попечительства даного села) [57]; у 1879 р. згідно з резолюцією чернігівського єпископа Серапіона попечителем Преображенській церкві с.Карильське Кролевецького повіту було призначено надвірного радника Ф.Довггело [58].

Членами попечительств, як правило, були виключно чоловіки і лише у деяких випадках жінки. Так, удова генерал-лейтенанта Н.Іваніна була тривалий час членом попечительства Троїцької церкви с.Виблі Чернігівського повіту [59], дворянка О.Тарновська займала аналогічне становище при церкві Різдва-Богородиці с.Курилівка Конотопського повіту [60], дворянка С.Русова була головою місцевого приходського об'єднання при церкві Богородиці Одигитрії, що діяла на кладовищі, с.Олешня Городянського повіту [61].

Дуже частими були випадки, коли членами одного попечительства обиралися близькі родичі (з огляду на те, що вони проживали в одному населеному пункті і мали спільні земельні володіння, це природно). Так, у 1872 р. до попечительства Михайлівської церкви містечка Монастирище Ніжинського повіту було обрано головою поміщика, підполковника М.Романовича, а членами – статського радника І.Максимовича, підпоручика артилерії М.Романовича, поручика В.Романовича, поручика Д.Романовича [62]; у 1881 р. до попечительства церкви Різдва-Богородиці с.Кудровки Сосницького повіту було обрано головою поручика С.Домонтовича, членами – генерал-майора М.Домонтовича, штабс-капітана М.Домонтовича, поручика В.Домонтовича [63]; у 1891 р. до складу попечительства Георгіївської церкви с.Горбове Новгород-Сіверського повіту увійшли козаки П.Вронський, М.Вронський та І.Вронський [64].

Слід зазначити, що членом приходського попечительства Миколаївської церкви с.Підлипне Конотопського повіту свого часу був визначний український історик, дійсний статський радник О.Лазаревський [65].

Таким чином, матеріали часопису "Черниговские епархиальные известия" дають змогу докладно розглянути діяльність церковно-приходських попечительств Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. XIX ст. Слід визнати значну роль даних суспільно-релігійних організацій, яку вони відіграли для розвитку початкової освіти, підтримки храмів і церков. Приходські попечительства окремих населених пунктів займалися передусім вирішенням нагальних соціальних, освітніх та культурних проблем. Діяльність даних суспільно-релігійних об'єднань – це, по суті, окрема сфера у розвитку благодійної діяльності і соціальному захисті незаможних верств населення та напрям державної політики із забезпечення контролю над церквою та населенням.

Література

1. Папков А. Начало возрождения церковно-приходской жизни в России / А. Папков. – М., 1900.
2. Смирнов Н. Миссионерская деятельность церкви (2-я пол. XIX в. – 1917 г.) / Н. Смирнов // Церковь в истории России. – М., 1967. – С. 279–297.
3. Римский С. Русская православная церковь в XIX в. / С. Римский. – Ростов-на-Дону, 1997; Його ж. Российская церковь в эпоху великих реформ / С. Римский. – М., 1999; Смолич И. История русской церкви. 1700–1917 / И. Смолич. – М., 1996. – Кн. 8. – Ч. 1, 2.
4. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего синода // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1864. – № 19. – Часть официальная. – С. 198 – 208; Распоряжения Епархиального Начальства // ЧЕИ. – 1885. – № 18. – Часть официальная. – С. 638–644.
5. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1865. – № 16. – Часть официальная. – С. 201.
6. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1866. – № 13. – Часть официальная. – С. 229–232.
7. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 9. – Часть официальная. – С. 219–220.
8. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 23. – Часть официальная. – С. 816 – 819.
9. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 8. – Часть официальная. – С. 294.
10. Объявления // ЧЕИ. – 1866. – № 15. – Часть официальная. – С. 274–278.
11. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1866. – № 18. – Часть официальная. – С. 321–327.
12. Действия приходских попечительств // ЧЕИ. – 1867. – № 4. – Часть официальная. – С. 90–99; Действия приходских попечительств // ЧЕИ. – 1868. – № 6. – Часть официальная. – С. 299–316; Известия и объявления //

ЧЕИ. – 1869. – № 14. – Часть официальная. – С. 448–453 ; № 15. – Часть официальная. – С. 463–467, № 16. – С. 502–506.

13. Действия приходских попечительств // ЧЕИ. – 1867. – № 8. – Часть официальная. – С. 273–276.

14. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1869. – № 8. – Часть официальная. – С. 257–263.

15. Отчет председателя приходского попечительства Космодемьяновской церкви, Борзенского уезда, с.Британовки с 1 марта 1869 г. по 1 марта 1870 // ЧЕИ. – 1870. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 216–222.

16. О деятельности приходского попечительства села Ваганичи Городницкого уезда // ЧЕИ. – 1873. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 271–280.

17. О действиях приходского попечительства Семиполской Свято-Троицкой церкви // ЧЕИ. – 1875. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 67 – 70; Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 22. – Часть официальная. – С. 325–328.

18. Несколько слов о деятельности приходского попечительства Воскресенской церкви села Злеева Городницкого уезда // ЧЕИ. – 1876. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 83–91.

19. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1899. – № 3. – Часть официальная. – С. 63.

20. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 20. – Часть официальная. – С. 687.

21. Разные известия // ЧЕИ. – 1892. – № 2. – Часть официальная. – С. 38 – 39 ; № 3. – С. 103–153.

22. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1901. – № 13. – Часть официальная. – С. 374–431.

23. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1898. – № 2. – Часть официальная. – С. 66.

24. Разные известия // ЧЕИ. – 1886. – № 7–8. – Часть официальная. – С. 230.

25. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 16. – Часть официальная. – С. 343.

26. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 22. – Часть официальная. – С. 446–447.

27. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 24. – Часть официальная. – С. 355–356.

28. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 3. – Часть официальная. – С. 13–15.

29. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 19. – Часть официальная. – С. 690.

30. Разные известия // ЧЕИ. – 1886. – № 11. – Часть официальная. – С. 365–366.

31. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 2. – Часть официальная. – С. 74–76.
32. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – № 5. – Часть официальная. – С. 234.
33. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 12. – Часть официальная. – С. 447–451.
34. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 8. – Часть официальная. – С. 325.
35. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1865. – № 23. – Часть официальная. – С. 310.
36. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 25 – 26. – Часть официальная. – С. 228.
37. Разные известия // ЧЕИ. – 1886. – № 7 – 8. – Часть официальная. – С. 256.
38. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 6. – Часть официальная. – С. 293–300.
39. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 18. – Часть официальная. – С. 689–691.
40. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1869. – № 18. – Часть официальная. – С. 572.
41. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 25 – 26. – Часть официальная. – С. 228–239.
42. Разные известия // ЧЕИ. – 1893. – № 6. – Часть официальная. – С. 138–140.
43. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – № 7. – Часть официальная. – С. 344.
44. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 23. – Часть официальная. – С. 816–819.
45. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – № 7. – Часть официальная. – С. 344.
46. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1869. – № 16. – Часть официальная. – С. 499–500.
47. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 23. – Часть официальная. – С. 766–767.
48. Разные известия // ЧЕИ. – 1879. – № 6. – Часть официальная. – С. 96–97.
49. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1887. – № 10. – Часть официальная. – С. 406.
50. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 14. – Часть официальная. – С. 281–282.
51. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 2. – Часть официальная. – С. 74–76.
52. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 4. – Часть официальная. – С. 101.

53. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 6. – Часть официальная. – С. 181.
54. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 12. – Часть официальная. – С. 447–451.
55. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 6. – Часть официальная. – С. 181.
56. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 1. – Часть официальная. – С. 33–35.
57. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 10. – Часть официальная. – С. 252.
58. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 32–33. – Часть официальная. – С. 458.
59. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 44. – Часть официальная. – С. 377–379.
60. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 14. – Часть официальная. – С. 513–514.
61. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 18. – Часть официальная. – С. 651.
62. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 13. – Часть официальная. – С. 310–311.
63. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 25–26. – Часть официальная. – С. 228–239.
64. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 1. – Часть официальная. – С. 33–35.
65. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – № 11. – Часть официальная. – С. 436–439.

УДК 94(477)"18":3322

В.М.Шевченко

**До характеристики категорій земельних власників України
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.:
земельна власність юридичних осіб**

У статті охарактеризовано найактивніші на земельному ринку категорії колективних земельних власників. Дано характеристику діяльності на земельному ринку банків, залізниць, сільських громад, селянських товариств тощо. Показано їх роль в еволюції земельного ринку України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: ринок, земля, власність.

В статье охарактеризованы наиболее активные на земельном рынке категории коллективных земельных собственников. Дана характеристика деятельности на земельном рынке банков, железных дорог, сельских обществ, крестьянских товариществ. Показана их роль в эволюции земельного рынка Украины второй половины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: рынок, земля, собственность.

The most active categories of collective estate owners of the estate market are defined in this article. The description of banks, railways, farmer business and others activity on estate market is given in the article. Also their role on Ukrainian estate market evolution in 2d part of 19–20 century is shown.

Key words: market, estate, ownership.

До юридичних осіб нами віднесено колективних земельних власників, основними з яких є сільські громади, селянські, міщанські, змішані та інші торгові товариства, сільські й міські управи, банки, управління залізниць і шляхів сполучення тощо. Нижче спробуємо охарактеризувати найбільш авторитетні з них, якими є сільські громади, селянські та інші товариства.

Сільські громади. Як відомо, у пореформений період у межах Російської імперії і тих українських земель, які входили до її складу, основу селянського землеволодіння складали надільні землі, отримані ними у 1861 р. Наділи відводилися на цілі селянські громади. При цьому землю громади користувалися як на общинній, так і на подвірній основі. За подвірного землеволодіння громадська земля розподілялася між членами громади у вигляді подвірних ділянок, тобто на кожен окремий двір, і закріплювалася за ними. За общинного землеволодіння громадська земля періодично перерозподілялася між членами громади. При цьому окремі двори отримували право лише на тимчасове користування виділеними їм ділянками. Через деякий час подібний перерозподіл общинної землі повторювався. Називався він "переділом" і мав зрівняльний характер. Таким чином, головна різниця між подвірним і общинним землеволодінням селян полягала у безстроковому користуванні землею у першому випадку та у строковому користуванні землею з періодичними її зрівняльними переділами у другому. Однак при цьому ні в першому, ні в другому разі селяни не мали "права власності на відведену їм землю", вона належала всій громаді, незважаючи на те, була вона подвірною чи общинною [1]. Общинне землекористування безроздільно панувало у великоросійських губерніях. В Україні ж воно переважало лише на Півдні. Навпаки, в

губерніях Лівобережної та Правобережної України переважало подвірне землекористування. Його питома вага на Поділлі становила 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,7%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3% усієї надільної землі [2]. І лише у Харківській губернії общинне землеволодіння виявилось переважаючим. За даними земельного перепису 1905 р., тут із 1955 громад 1769 (90,5%) перебували на общинному і лише 186 (9,5%) – на подвірному землекористуванні. Відповідно перші мали у своєму розпорядженні 2577860 дес. (94,5%), тоді як другі – 145282 дес. (5,5%) надільної землі [3]. Хотілося б відзначити, що це не перший випадок, коли економічні характеристики Харківської губернії, тобто Слобожанщини, суттєво відрізняються від таких же у Полтавській та Чернігівській губерніях, тобто в Малоросії. З огляду на це вважаємо цілком слушною спробу одного з провідних сучасних українських істориків О.І.Гуржія виокремити з району Лівобережжя район Слобожанщини [4]. Відзначимо також і те, що коли селянська община та общинне землекористування вже не раз ставали предметом спеціальних досліджень [5], то подвірне землекористування в цьому відношенні принаймні ще чекає свого часу, оскільки окремо поки що це не досліджувалося. Тому з упевненістю можна сказати лише те, що царський уряд аж до початку століпінської аграрної реформи усіяко обмежував участь громад як із подвірним, так і особливо із общинним землекористуванням у ринково-поземельних операціях. Підтвердженням цього був Закон від 14 грудня 1893 р. про "невідчуженість селянських наділів" [6], який став черговою перепоною для сільських громад на земельному ринку. Значною мірою це підтверджується статистичними даними, вміщеними у додатку 1. Вони свідчать, що за досить значної кількості сільських громад їхня участь у ринкових поземельних операціях в Україні була більш ніж помірною. Так, протягом 1863–1914 рр. громадами було укладено всього 3837 торгових угод, у тому числі 1328 – на продаж і ще 2509 – на купівлю землі. В їх ході було продано близько 127 тис. дес. землі й куплено понад 681,7 тис. дес. Іншими словами, більше ніж за півстоліття земельна власність сільських громад у всіх дев'яти українських губерніях зростає приблизно усього лише на 554,7 тис. дес., з яких на Лівобережжя припадало 100620 дес. і на Південь – 338612,3 дес. Загальна картина купівлі–продажу землі сільськими громадами за вказаний період за етапами еволюції українського земельного ринку представлена у пропонованій нижче табл. 1.

Таблиця 1

**Купівля-продаж землі
сільськими громадами у 1863–1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку [7]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1863–1880						
Лівобережжя	16	140	355,9	4262,3	5166	146345
Правобережжя	13	68	626,1	4591,3	11820	128175
Південь	151	43	6472,8	15758,8	444003	446443
Україна	180	251	7454,8	24612,4	462989	720963
1881–1900						
Лівобережжя	286	529	27684,2	89881,3	2161603	6056124
Правобережжя	48	272	802,8	89102,6	82353	4314502
Південь	256	433	36661,1	270082,7	2694022	15307551
Україна	590	1234	65148,1	449066,6	4937978	25678177
1901–1914						
Лівобережжя	289	442	12247,0	46763,5	1690206	7631409
Правобережжя	29	268	1582,5	24830,2	740762	4371707
Південь	240	314	44976,5	136431,9	5160932	23835098
Україна	558	1024	52985,0	208025,6	7591900	35838214
1863–1914						
Лівобережжя	591	1111	40287,1	140907,1	3856975	13834878
Правобережжя	90	608	3011,4	118524,1	834935	8814384
Південь	647	790	83661,1	422273,4	8300957	39589092
Україна	1328	2509	126959,6	681704,6	12992867	62238354

Про те, що земельна проблема у середовищі сільських громад була досить гострою, свідчить їхня активна участь в орендних операціях. На відміну від особистої оренди, колективна оренда землі була, як правило, крупною і стосувалася великих земельних ділянок. Підтвердженням цього є прохання селян с.Василькове Звенигородського повіту Київської губернії на ім'я голови Ради Міністрів царського уряду в кінці 1914 р. "Ми дуже потребуємо землі, – писали селяни, – якої у нас дуже мало при 722 дворах і при 4060 душ. Кілька років ми тримали від Цибульовського товариства, яке орендує її в Опікунського Управління над майном кн(ягині) А.А.Урусової, 350 дес. польової землі. Тепер орендатор [С.Гольперин] не дає потрібну нам землю" [8]. Виклавши таким чином свої проблеми, селяни просили у високопоставленого чиновника допомогти їм у їх вирішенні. Однак землі в руках сільських громад було набагато

більше, ніж у селян-власників. Зроблені нами відповідні статистичні підрахунки представлені у табл. 2.

Таблиця 2

Землеволодіння сільських громад у 1905–1914 рр. [9]

Губернії та райони України	Землі у дес. за станом на:		
	1905 р.	1906–911рр. (+) (-)	1.01.1915 р.
Полтавська	2192000	+ 1560,9	2193560,9
Харківська	2663000	+ 13086,0	2676086,0
Чернігівська	2325000	+ 5135,0	2330135,0
Лівобережжя	7180000	+ 19781,9	7199781,9
Волинська	2295000	+ 9181,2	2304181,2
Київська	2064000	+ 4420,6	2068420,6
Подільська	1763000	+ 5730,2	1768730,2
Правобережжя	6122000	+ 19332,0	6141332,0
Катеринославська	2532000	+ 31318,2	2563318,2
Таврійська	1953000	+ 10805,5	1963805,5
Херсонська	2291000	+ 2301,8	2293301,8
Південь	6776000	+ 44425,5	6820425,5
Україна	20078000*	+ 83539,4	20161539,4

* За іншими даними – 19986960 дес. (Іванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки (АН СССР). – Вып. 60. – М., 1957. – С. 176.)

Дані таблиці свідчать, що на 1905 р. у руках сільських громад перебувало надільної та купленої землі не менш ніж 2007,8 тис. дес., до яких упродовж 1906–1914 рр. додали за рахунок ринкових операцій ще не менш ніж 83539,4 дес. Отже, можна констатувати, що на початок 1915 р. в їхніх руках вже перебувало близько 20,2 млн. дес. земельних угідь, або майже 45,8% усього земельного фонду в Україні. Можна припустити, що показник цей мав об'єктивно зростати й надалі, однак процес був перерваний у лютому 1917 р. поваленням самодержавства і початком революційних перетворень як в імперії в цілому, так і в Україні зокрема.

Селянські й інші товариства стали помітним явищем в Україні та Росії після скасування кріпосного права. Відносно землі це, в першу чергу, стосувалося селянських товариств, які, починаючи з 1861 р., розгорнули досить бурхливу діяльність на земельному ринку. Статистичні матеріали, які вміщені у додатку 2, засвідчують

той факт, що протягом 1863–1914 рр. селянськими товариствами було укладено в межах України не менш ніж 58070 торгово-поземельних угод, 9789 були спрямовані на продаж, а решта – 48281 угоди – передбачали купівлю землі. В ході їх реалізації товариствами було продано близько 423,3 тис. дес., тоді як куплено близько 3424,7 тис. дес. землі. Наведені вище показники дозволяють говорити про те, що протягом указанного періоду земельна власність селянських товариств в Україні зросла більш як ніж 3 млн. дес., що і було їхньою земельною власністю на початок 1915 р. Ураховуючи ставлення українського селянства до землі, можна було б сказати, що діяльність селянських товариств на земельному ринку багато в чому потрапляла під різновид саме споживчої кооперації. Даючи визначення останній, дослідник проблеми на Лівобережжі В.Половець писав так: "Найбільш поширеним видом кооперативних товариств, які об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку, була *споживча кооперація*. Виникнувши як одна з форм економічного протистояння службовців, ремісників, робітників та селян лихварям та крупним підприємцям, споживча кооперація стала добровільною організацією в сфері товарообігу в умовах капіталістичних відносин" [10]. Однак купівля землі селянськими товариствами не була споживчою кооперацією через одну надзвичайно важливу причину, яку вдало помітив ще один із дослідників проблеми В.Марочко. "Селянська кооперація і селянське господарство – зазначав він, – децю різні форми господарювання" [11]. Розшифровуючи свій висновок, Василь Іванович писав: "... соціально-економічна ситуація в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. була неоднозначною для становлення справді самодіяльної селянської кооперації. В українському селі, як свідчить перебіг форм селянського землекористування, приватновласницькі тенденції переважали над колективними та кооперативними" [12]. Для підтвердження правильності такого висновку зазначимо, що значна частина селянських товариств мала, так би мовити, фіктивний характер. Це особливо яскраво проявлялось у період столипінської аграрної реформи, коли в індивідуальну земельну власність дозволялося закріплювати не більше 6-ти наділів на одного господаря. Тому найбільш заможні общинники часто шляхом підкупу та обману схиляли бідніших общинників до створення таких фіктивних товариств, які після отримання заможним господарем необхідної йому кількості землі розпадалися, і він залишався єдиним її господарем. Однак бували й випадки, коли великі селянські товариства створювалися для купівлі великих

ділянок землі, якою їхні члени спільно володіли на пайових правах. Прикладом цього можуть служити 1360 дес. землі у с.Покромське Ананівського повіту Херсонської губернії, якою володіло селянське товариство із 115 господарів [13]. До сказаного вище додамо, що будучи одним із найактивніших покупців землі у приватну власність і обробляючи її спільно, або на "паях", селянські товариства займали одне з провідних місць серед інших категорій колективних земельних власників за темпами зростання свого землеволодіння. Про те, як участь селянських товариств у ринково-поземельних операціях розподілялася за періодами еволюції українського земельного ринку, свідчать дані наведеної нижче табл. 3. Вони свідчать про неухильно-поступальний характер останніх на всіх без винятку етапах еволюції земельного ринку. За даними на початок 1915 р., у їхньому володінні перебувало, як зазначалося вище, понад 3 млн. дес. приватновласницької землі.

Таблиця 3

***Купівля-продаж землі селянськими товариствами
у 1863–1914 рр. за етапами еволюції українського
земельного ринку [14]***

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1863–1880						
Лівобережжя	217	675	3562,6	22519,8	107916	752029
Правобережжя	28	157	331,5	16437,4	27400	504756
Південь	72	195	17396,1	69785,2	334405	1658203
Україна	317	1027	21290,2	108742,4	469721	2914988
1881–1900						
Лівобережжя	1506	7038	46359,0	333471,7	3451936	27603599
Правобережжя	439	3903	10909,0	314557,5	626670	25399939
Південь	879	3454	106417,4	803220,9	8282124	62345124
Україна	2824	14395	163685,4	1451250,1	12360730	115348662
1901–1914						
Лівобережжя	2989	15746	67186,4	571667,8	13762288	106526680
Правобережжя	1868	11813	36328,4	564282,0	10917269	104373683
Південь	1791	5300	134801,3	728754,1	26234614	146070400
Україна	6648	32859	238316,1	1864703,9	50914171	356970763
1863–1914						
Лівобережжя	4712	23459	117108,0	927659,3	17322140	134882308
Правобережжя	2335	15873	47568,9	895276,9	11511339	130278378
Південь	2742	8949	258614,8	1601760,2	34851143	210073727
Україна	9789	48281	423291,7	3424696,4	63744622	475234413

Різностанові спілки і товариства. Вони об'єднують дані про товариства міщан, змішані товариства, а також товариства торгово-промислові, фабрично-заводські та інші. Таких в Україні було значно менше, ніж селянських, хоча виникли вони також після скасування кріпосного права. Помірною була і їхня участь у торгово-поземельних операціях. Протягом 1863–1914 рр. вони разом уклали в Україні 19497 угод, з яких 7885 стосувалися продажу землі, а ще 11812 угод – її купівлі. В ході цих торгово-поземельних операцій члени різностанових товариств продали за вказаний проміжок часу понад 759,3 тис. дес. землі, а купили більш ніж 1492,1 тис. дес. Відтак їхня земельна власність на початок 1915 р. становила приблизно 733 тис. дес. Розподіл торгово-поземельних операцій таких товариств за періодами еволюції українського земельного ринку подано нижче у табл. 4.

Таблиця 4

Купівля-продаж землі різностановими спілками і товариствами у 1863–1914 рр. за періодами еволюції українського земельного ринку [15]

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1863–1880						
Лівобережжя	472	761	17520,5	46430,5	275579	1603517
Правобережжя	36	74	3087,3	18132,4	494536	451892
Південь	355	229	112675,8	153410,4	2029732	7041960
Україна	863	1064	133283,6	217973,3	2799847	9097369
1881–1900						
Лівобережжя	1896	4919	100017,9	232480,0	6770592	18423039
Правобережжя	350	536	66981,5	94357,1	4325759	4300714
Південь	1023	1519	244829,2	580118,2	17294124	37976415
Україна	3269	6974	411828,6	906955,3	28390475	60700168
1901–1914						
Лівобережжя	2398	2017	84126,8	90911,7	13301157	15853262
Правобережжя	700	821	57784,7	105985,0	5384807	11826941
Південь	655	736	72105,5	170315,2	13824450	32217215
Україна	3753	3574	214017,0	367211,9	32510414	59897418
1863–1914						
Лівобережжя	4766	7697	201665,2	369822,2	20342328	35879818
Правобережжя	1086	1431	127853,5	218474,5	10205102	16579547
Південь	2033	2484	429610,5	903843,8	33148306	77235590
Україна	7885	11612	759129,2	1492140,5	63700736	129694955

Такі товариства, в основному, були дрібними або середніми. Проте серед них траплялись великі і навіть дуже великі. Однією з таких була торгово-промислова фірма "Любимов, Сольве и К°", яка спеціалізувалася на виробництві й продажу соди. Перша купівля фірмою садибного місця в с.Верхнє Бахмутського повіту Катеринославської губ. за 20 тис. руб. датована 30 квітня 1906 р. [16]. Надалі, розширюючи свою діяльність, фірма вже 18 травня 1906 р. придбала у міщанина А.Ложкова маєток "Карфаген" з будівлями площею 455 дес. за 77,3 тис. руб на х.Аненський у тому ж Бахмутському повіті [17]. Маєток знаходився на березі річки Плотва, а отже, був надзвичайно вигідним для налагодження тут широкомасштабного виробництва соди. Вже у наступному 1907 р. у згаданому с.Верхнє, яке, швидше за все, перетворилось на місце перебування головного офісу в Катеринославській губернії, фірма придбала ще одну садибу [18], а у 1908 р. викупила тут за 150 тис. рублів у місцевої сільської громади близько 72 дес. землі [19]. Поступово фірма скуповувала невеликі земельні ділянки у селян та сільських громад в селах Фугарівка, Аннівка, Триполь та інших у Бахмутському повіті [20]. Перші такі покупки були дрібними – від 0,2 до 10,6 дес. [21]. І тільки з 1908 р., коли фірма вже досить міцно стояла на ногах, починають з'являтися випадки купівлі досить великих земельних ділянок – від 100 до 460 дес. землі [22]. Всього, за нашими підрахунками, з 30 квітня 1906 р. до 31 жовтня 1908 р. фірма уклала 27 угод на придбання землі, садибних ділянок та іншої нерухомості, скупивши при цьому в межах 17-ти населених пунктів Бахмутського повіту 1382,6 дес. землі на суму близько 498,5 тис. рублів [23] За цей же час було зафіксовано лише один випадок продажу фірмою 6 дес. землі за 9,8 тис. руб. дворянину А.Ніколаєву в с.Яр-Молдаванка [24], де до цього було придбано також у дворян 100 дес. за 15 тис. руб. [25]. Як бачимо, на відміну від селянських товариств, товариства торгово-промислові, фабрично-заводські, та почасти й міщанські користувалися землею з підприємницькою метою, тоді як селянські використовували її переважно для власного обробітку.

Сільські громади

Роки	Джерело		Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)		
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання		Стор.	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистиці...* Вип. IV	СПБ., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	202 48 342 592	448 225 370 1043	17091,0 1335,7 27018,8 45445,5	62149,5 42625,3 205669,6 310444,4	1260853 82546 1387604 2731003	4247134 3030178 8484312 15761624
1893	Вип. V	СПБ., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	28 13 1 42	23 17 1 41	968,9 14,8 933,5 1917,2	474,0 2320,4 50,0 2844,4	82472 154213 4822 53886	44498 1750 200461
1894	Вип. II	СПБ., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	13 4 7 24	22 17 14 53	181,9 12,6 1154,5 1349,0	15252,7 33622,7 30064,3 78939,7	17750 1330 336396 355476	116537 98179 484794 699510
1895	Вип. III	СПБ., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	25 2 - 17	27 7 8 42	3521,2 1,0 - 3522,2	900,1 2369,9 6200,6 9460,6	301753 533 - 302286	92089 58048 610405 760542
1896	Вип. VI	СПБ., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	23 1 6 20	18 11 4 33	334,6 5,5 1512,2 5378,4	334,6 344,1 775,2 1453,9	224290 2500 79000 305790	38321 28628 40582 107551
1897	Вип. XI	СПБ., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	3 6 10 48	23 9 16 48	26,8 0,3 232,5 2184,7	1580,0 639,0 2184,7 4403,7	1427 30 41262 42719	193826 33295 415679 642800
1898	Вип. XII	СПБ., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	6 2 25 14	33 23 25 81	275,6 1,9 223,8 501,3	4209,1 4122,9 22651,3 30983,3	22682 605 93692 118979	356810 460848 3020083 3836741
1899	Вип. XIV	СПБ., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	7 - 112,4 2130,3	35 18 21 74	2017,9 - 112,4 2130,3	955,7 4113,4 13465,8 18534,9	250952 157283 408235	92513 164784 2007081 2264368

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	5 2 23 30	40 13 17 70	26,1 57,1 11946,2 12029,4	8287,9 3546,4 4780,0 16614,3	4590 1807 990902 997299	1022741 414504 689298 2126543
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	7 - 23 30	29 13 37 79	1031,8 - 4355,9 5387,7	1751,0 1091,8 9719,9 12562,7	84281 - 455163 539444	190663 152864 1561642 1905169
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	9 3 24 36	38 16 22 76	580,0 12,9 1569,2 2162,1	5220,2 794,3 7788,0 13802,5	92964 147482 127708 225873	771128 147482 1327591 2246201
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	9 2 14 25	35 9 25 69	877,8 14,4 1011,1 1903,3	4001,9 896,4 9233,5 14133,8	199056 455 175937 375448	670749 125266 3071663 3867678
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	3 1 6 10	33 13 34 80	27,7 0,6 819,5 847,8	4395,3 792,0 30372,1 35559,4	3062 900 140423 144385	522794 160064 2935054 3617912
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	7 2 10 19	26 8 24 58	126,4 1,4 8103,9 8231,7	2003,5 368,6 11222,3 13594,4	15883 1120 1185526 1202529	260312 22660 2070588 2353560
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	12 - 13 25	28 13 24 65	1245,7 - 6840,1 8085,8	5077,3 2176,9 10480,4 17734,6	150398 - 692096 842494	822625 472066 2185261 3479952
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	12 1 26 39	39 16 28 83	4447,6 1,7 1299,7 5749,0	8570,8 1491,6 22948,3 33010,7	615007 2300 91437 708744	1614381 226046 3361787 5202214
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	9 1 11 21	37 19 28 84	2922,5 259,0 2968,1 6149,6	5604,5 2178,3 11950,1 19732,9	189863 49305 428108 667276	1084566 527661 2541065 2541065 4153292
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Ливобережжя Правобережжя Південь Україна	10 1 28 39	29 22 20 71	160,8 1,9 4885,6 5048,3	1937,0 1545,9 9688,1 13171,0	26774 381 363299 390454	353697 286303 1939673 2579673

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	26 1 11 38	25 32 24 81	156,7 4,6 6539,1 6700,4	2240,0 4438,5 7035,2 13713,7	37918 1100 797235 836253	290494 639295 1319774 2249563
1911- 1914	Динамика землевладення в Росії. ***	М., 1989	18-43	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	185 17 74 276	123 107 48 278	670,0 1286,0 2135,0 4091,0	5962,0 9054,0 5994,0 21010,0	275000 680000 704000 1659000	1050000 1612000 1521000 4183000
1863- 1914	Разом	-	-	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	501 90 642 1328	1111 608 790 2509	40287,1 3011,4 83661,1 126959,6	140907,1 118524,1 422273,4 681704,6	3856975 834935 8300957 12992867	13834878 8814384 39589092 62238354

*Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областо Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Селянські товариства

Роки	Джерело		Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)		
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання		Стор.	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистиці...* Вип. IV	СПб., 1901	62-73, 74-85, 86-97, 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	897 268 375 1540	3572 1500 1785 6857	24826,8 6240,6 69351,5 100418,9	175553,7 146371,4 533374,6 85299,7	1682642 275506 2895851 4853999	11061287 9474208 25229043 45764538
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Південь Україна	1 17 933,5 48	1 1 41	14,8 2320,4 1917,2	474,0 2320,4 50,0 2844,4	82472 154213 53886 1750 200461	44498
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Південь Україна	96 249 32 151 794	394 249 151 794	1476,9 684,7 3895,3 6059,9	15252,7 53663 30064,3 78939,7	120158 53663 402355 576176	1191000 1418275 2878249 5487524
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Південь Україна	2 - 27	7 8 42	6131,9 416,8 6548,7	900,1 2359,9 9460,6	301753 533 - 302286	92089 58048 610405 760542
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Південь Україна	78 21 174 48 140 621	307 9978,1 282,7 6778,7 8037,4	976,0 9978,1 282,7 6778,7 8037,4	9435,2 20343 25652,0 45065,3	69939 20343 559959 650241	694607 894083 2434503 4023193
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Південь Україна	84 28 315 64 311 176	403 315 518 1029	3738,8 1314,8 7438,8 12492,4	15743,6 17675,3 69455,9 102874,8	244538 81124 634020 959682	1298632 1631119 6606561 9536312
1898	Вип. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Південь Україна	112 24 97 518 233	658 445 27 518 1621	5309,8 537,3 15165,7 21012,8	38572,5 28349,1 110943,3 177864,9	398284 52585 1488479 1939318	3308790 2651271 13338425 19298486
1899	Вип. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Південь Україна	176 35 617 374 2238	1247 35 617 374 2238	2651,4 581,9 11908,0 15141,3	53631,3 35736,7 55666,3 145034,3	253372 50075 1447450 1750897	5270189 3952930 7413263 16636382
1900	Вип. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Південь Україна	227 70 736 361 461	1082 70 736 361 2179	3841,1 1166,9 8339,0 13347,0	46428,4 54581,3 41599,1 142608,8	405694 115449 1134529 1656672	5394536 5670548 5491128 16556212

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1901	Вып. XVI	Спб., 1908	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	220 61 129 410	1143 592 257 1992	5673,3 1299,6 9728,3 16701,2	48513,1 40050,3 29687,0 118250,4	679070 190310 1520593 2389973	6784764 4963898 4291254 16029916
1902	Вып. XVII	Спб., 1909	22-33	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	248 68 128 444	1325 621 261 2207	5619,7 1162,8 10097,0 16879,5	57271,5 43816,9 38054,6 139143,0	699906 94875 1643351 2438132	7961614 6166903 5738475 19868992
1903	Вып. XVIII	Спб., 1910	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	300 110 159 569	1241 696 476 2413	3944,9 2968,7 10425,3 17338,9	44479,7 45098,5 6904,2 150482,4	626342 442121 1668338 2736801	7469406 6948279 10842331 25760016
1904	Вып. XIX	Спб., 1910	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	248 75 151 474	1324 712 568 2604	3321,5 2395,7 8064,9 13782,1	50709,9 41342,3 76858,8 168911,0	458307 279829 1264520 2002656	7982948 7272325 13530216 28785489
1905	Вып. XX	Спб., 1911	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	206 116 113 435	961 700 385 2046	1703,9 1877,8 6188,9 9770,6	25396,9 37684,9 53631,0 116712,8	244437 217397 1049653 1511487	4098370 6480767 10064537 20643674
1906	Вып. XXI	Спб., 1912	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	149 174 82 405	643 773 325 1741	5214,0 2733,9 7481,3 15409,2	22855,1 29777,4 55300,9 107933,4	234464 372070 1087210 1693744	4160964 4971927 10834674 19967565
1907	Вып. XXII	Спб., 1913	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	154 122 122 398	1063 778 411 2252	7855,2 2851,7 8563,0 19269,9	38628,1 37825,6 61520,5 137974,2	1329074 432181 1321073 3082328	7731341 7843772 11973372 27548485
1908	Вып. XXIII	Спб., 1914	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	316 127 136 579	1283 898 445 2626	8199,7 2724,0 60323,1 21246,8	58182,1 39785,3 66139,8 164107,2	898204 346037 1715362 2959603	11480019 7984729 12787933 32252681
1909	Вып. XXIV	Спб., 1915	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	145 85 120 350	1088 819 508 2415	7027,4 2543,8 11001,3 20572,5	47658,1 49498,4 105389,2 202545,7	715245 317313 1958909 2991467	9559707 10049739 23025644 42635090
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лвобережжя Правобережжя Південь Україна	114 105 171 390	836 1024 511 2371	5911,8 1808,4 14870,2 22590,4	43663,3 50034,4 76330,1 170027,8	906239 206136 3353605 4465980	8721547 10671344 16690964 36083855

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1911-1914	Динаміка землевладення в Росії. ***	М., 1989	18-43	Львівбережжя Правобережжя Південь Україна	889 825 480 2194	4839 4200 1153 10192	12715,0 13962,0 38078,0 64755,0	134310,0 149368,0 104938,0 388616,0	6971000 8019000 9652000 24642000	30576000 31028000 26291000 87895000
1863-1914	Разом	-	-	Львівбережжя Правобережжя Південь Україна	4712 2335 2742 9789	23459 15873 8949 48281	117108,0 47568,9 258614,8 423291,7	927659,3 895276,9 1601760,2 3424696,4	17322140 11571339 34851143 63744622	134882308 130278378 210073727 475234413

* Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб., Пг., 1896 – 1917.

** Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

*** Динаміка землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Література

1. Александров [Без И.О.] Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях / Александров. – Пг., 1917. – С. 6.
2. Історія українського селянства : [нариси в 2 т.]. – К., 2006.
Т. 1. – 2006. – С. 391.
3. Статистика землевладения 1905 г. – СПб., 1906.
Вып. 33 : Харьковская губерния. – 1906. – С. 34.
4. Історія українського селянства : [нариси в 2 т.]. – К., 2006.
Т. 1. – 2006. – С. 245.
5. Карелина А. А. Общинное землевладение в России / А. А. Карелина. – СПб., 1903; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начало XX в. / П. Ф. Лаптин. – К., 1971; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация в России XX века / В. В. Кабанов. – М., 1997; Вронский О. Г. Государственная власти России и крестьянская община в годы "великих потрясений" (1905–1917) / О. Г. Вронский. – М., 2000 и др.
6. Исаев А. А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб., 1896. – С. 155.
7. Таблицю 1 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I–XXV. – СПб., Пг., 1896–1917; Динамика движения землевладения в России. 1906–1914 гг., – М., 1989.
8. ДАРФ, ф. 102, ДП, 1914, оп. 123 – Д-4, спр. 28, ч. 1, арк. 9.
9. Підраховано за: Александров [Без И. О.] Указ. соч. – С. 36; Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI–XXV. – СПб., Пг., 1912–1917; Динамика движения землевладения в России. 1906–1914 гг., – М., 1989.
10. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В. М. Половец. – Чернігів, 1996. – С. 46.
11. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 19.
12. Там само. – С. 18.
13. Санкт-Петербургские Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам (далее ССО). – Отдел первый. – Разряд IX. – 1915. – № 17. – СПб., 1915. – С. 79.
14. Таблицю 3 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I–XXV. – СПб.; Пг., 1896–1917; Динамика движения землевладения в России. 1906–1914 гг., – М., 1989.
15. Таблицю 4 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I–XXV. – СПб.; Пг., 1896–1917; Динамика движения землевладения в России. 1906–1914 гг. – М., 1989.
16. ССО. – СПб., 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – С. 432.
17. Там само. – С. 804.

18. Там само. – Спб., 1907. – С. 787.
19. Там само. – Спб., 1909. – С. 299.
20. Там само. – Спб., 1907. – С. 71, 445, 594, 615, 640, 706, 787.
21. Там само.
22. Там само. – Спб., 1908. – С. 132, 665, 812.
23. Підраховано за такими джерелами: ССО. – Спб., 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – С. 432, 657, 804; Спб., 1907. – С. 71, 445, 594, 615, 640, 706, 787; Спб., 1908. – С. 132, 535, 665, 711, 812; Спб., 1909. – С. 299, 368.
24. Там само. – Спб., 1908. – С. 685.
25. Там само. – С. 132.

УДК 352:658.8036.5(477.5)

О.С.Сидорович

**Баллін М.П. – один із засновників кооперації в Україні
(до 180-річчя з дня народження)**

*Основні положення статті висвітлюють найважливіші етапи життя і діяльності кооперативного діяча М.П.Балліна. Розглядаються ідейні передумови виникнення споживчої кооперації та аналізується епістолярна спадщина цього фундатора кооперації.
Ключові слова: споживчий кооператив, кооперативний рух, ідейні передумови.*

*Основные положения статьи освещают важнейшие этапы жизни и деятельности кооперативного деятеля Н.П.Баллина, а также, раскрывает идейные предпосылки возникновения потребительской кооперации. В статье анализируется эпистолярное наследие ученого.
Ключевые слова: потребительская кооперация, кооперативное движение, идейные предпосылки.*

The substantive provisions of the article light up the basic stages of life and activity of co-operative figure M.P.Ballin. Ideological pre-conditions of origin of consumer co-operation are examined and the epistolary inheritance of this founder of co-operation is analysed.

Key words: consumer cooperative store, co-operative motion, ideological pre-conditions.

У 2009 р. виповнюється 180 років від дня народження кооперативного і громадського діяча М.П.Балліна. До числа фундаторів української кооперації, перш за все, відносять постаті Г.Галагана, К.Левитського, В.Козлова та М.Балліна.

Микола Петрович Баллін у цій когорті займає почесне місце теоретика і засновника споживчої кооперації в Україні. Саме він був одним з організаторів та ідейним натхненником першого на українських землях споживчого товариства. Громадська діяльність Балліна зі створення першого в Україні споживчого товариства досить докладно висвітлена у працях В.Маркова, Є.Лихолата та С.Бабенка [11; 4; 16]. Саме тому в нашій коротенькій розвідці ми не торкаємося питань, пов'язаних із діяльністю Харківського споживчого товариства, активним членом якого був М.П.Баллін. Адже, на нашу думку, більш детального аналізу потребує його епістолярна спадщина, в якій Баллін оприлюднює свої погляди щодо суті кооперації, її кінцевої мети і призначення. Проте перш ніж приступити до безпосереднього предмета дослідження, варто проаналізувати те інтелектуальне підґрунтя, з якого зароджувалась ідея споживчої кооперації в Україні, яскравим представником якої був М.П.Баллін.

У Російській імперії перші споживчі товариства виникли в містах серед освічених верств населення, яке мало можливість ознайомитись із передовими ідеями західноєвропейської кооперації. В умовах, коли зростає кількість споживачів як у містах, так і населених пунктах сільської місцевості, ряд громадян (переважно з інтелігенції) прагнули впровадити більш гуманні форми торгівлі. Більшість із них були прихильниками кооперативного руху, який із 60-х рр. XIX ст. почав розповсюджуватись в Україні. У 1860 р. петербурзький журнал "Современник" розповів про успіхи споживчого товариства з міста Рочдель в Англії [1]. Саме рочдельський тип споживчого товариства став еталоном і зразком для більшості кооперативів світу.

Певний внесок у пропаганду ідей кооперації зробило "Вільне економічне товариство", створене в Санкт-Петербурзі в 1865 р., до складу якого входили вчені Д.І.Менделєєв, ґрунтознавець А.В.Докучаєв, економіст О.І.Чупров та ін. Серед заходів товариства – заснування на селі громадських магазинів у неврожайні роки, створення маслоробних та сільськогосподарських артілей.

В Україні ж питанням споживчої кооперації в 60-х рр. XIX ст. цікавився доцент Київського університету М.І.Зібер, який ознайомився з досвідом західноєвропейської кооперації під час своєї подорожі до Європи. У 1969 р. виходить його праця "Потребительные общества". Крім того, слід більш докладно згадати про В.С.Козлова, який поряд із М.П.Балліним був одним із генераторів ідей у першому в Україні споживчому кооперативі – Харківському товаристві – і своєю діяльністю справив великий вплив на подальший розвиток споживчої кооперації України. В.С.Козлов народився в 1842 р., закінчив Петербурзький університет і Харківське військово училище. Отримавши капітанське

звання, Віктор Семенович ніс службу у статистичній частині у військовому інтендантстві міста Харків. Одночасно, будучи в університеті, він слухав лекції знаменитих харківських професорів Бриліантова, Бекетова та Гордієнка, у яких розкривалася суть кооперації та виокремлювалася її значення для пересічних громадян. У цей же період Козлов знайомиться з Балліним Миколою Петровичем – натхненником і одним із організаторів Харківського споживчого товариства. Знайомство з ним ще більше привернуло увагу Козлова до кооперації як до способу, що покращить становище народу. Віктор Семенович активно включається в кооперативну діяльність у Харкові. Цікавлячись соціологічними, психологічними і філософськими питаннями, Козлов підходить до кооперації як до явища суспільного, що ставить особистість у нове становище. Звичайно ж, виявлене зацікавлення кооперацією не було у Козлова чимось випадковим; до цього його підводить і минулий досвід (участь у народницькому русі), і його українофільство. Віктор Семенович дуже любив мову, культуру і побут рідного народу. Козлов не випадково вважав, що кооперація допоможе українському народу, адже він знав приклад Ірландії. Саме завдяки кооперації злиденне ірландське селянство, яке потерпало від безземелля, пережило кілька хвиль голоду і масово емігрувало до Америки, змогло зажити більш-менш гідно. Отже, саме ці причини і спонукали Козлова стати активним членом Харківського споживчого товариства [14]. Віктор Семенович був прихильником так званого англійського напрямку в кооперації (рочдельські принципи), який він називав інтегральним і який поряд із полегшенням матеріального добробуту населення мав на меті і задоволення його духовних потреб. Козлов писав: "Ми не можемо назвати жодного кооперативу, який би мав на меті задовольняти найбільш пекучі потреби духовного та морального життя. Ми забули, що людина живе не єдиним хлібом, що для спільного добра всіх кооперація повинна розвиватись інтегрально" [3, с. 159]. Отже, саме ці ідейні передумови сформували погляди М.П.Балліна на кооперацію та її призначення в суспільстві.

Народився Микола Петрович у 1829 р. у Катеринославській губернії в сім'ї чиновника. Після здобуття юридичної освіти в Петербурзі перебував на державній службі в Сенаті, потім – в Симбірську, Катеринославі. В 1860 р. переїхав до Харкова, де й розпочав активну кооперативну діяльність. Концептуальне розуміння суті споживчої кооперації Баллін виклав у листах до вітчизняних і зарубіжних кореспондентів, частина з яких знаходиться у фонді №326 Інституту рукописів НБУ ім. Вернадського. Більшість листів адресовано зарубіжним кореспондентам, написані вони англійською і французькою мовами. Взагалі, метою його життя було поєднати кооперативний рух у

Російській імперії з кооперативним рухом у Західній Європі. Взірцем для наслідування Микола Петрович уважав найбільш потужну на той час у Європі споживчу кооперацію Англії. Він не думав, що успіхи споживчої кооперації в Англії походять від якихось певних особливостей цієї країни. Питання для нього поставало лише в правильній організації та пропаганді кооперативних ідей. У листі до Шарля Роберта (червень 1894 р.) він констатував, що в Україні, як у цілому і в Російській імперії, невідомий досвід розвитку споживчих товариств у Франції. "Прошу французьких кооператорів прислати тільки те, що вони можуть дати. Нема нічого маленького і нічого великого перед нашим незорим обрієм, є тільки щире, справедливе, корисне, яке кооперація повинна здійснити". Він підкреслює, що важливо і необхідно створити освітні товариства, засновані на принципах солідарності для розробки статистики, історії і філософії споживчих товариств для раціонального їх розвитку [8, арк. 7].

Водночас М.П.Баллін висловлював занепокоєння щодо відсутності кооперативної літератури, щорічників, "які дали б нам відомості про успіх кооперації, навіть місцевої". У листах М.П.Балліна містяться положення, які відображають концептуально-правові засади кооперативного руху взагалі і споживчої кооперації зокрема [8, арк. 8]. "Кооперація подібна до жінки з Біблії, останнє творіння Творця світу, святий дух, який є за животворний зачаток Світу, за економію Всесвіту, а кооперація породить свідомий Розум, який здійснює труд кооперативно-виховальний". За визначенням М.П.Балліна, яке сформульоване у його листах, споживча кооперація – це вид кооперації, яка об'єднує масових споживачів (робітників, службовців, селян, підприємців, домогосподарок) для спільної закупівлі і часткового виробництва споживчих товарів і наступного продажу їх своїм членам і населенню [17, арк. 6–7].

У 1894–1899 рр., як це видно з його листів, М.П.Баллін уважав, що представники України не можуть брати участь у міжнародному кооперативному конгресі в Парижі, який був призначений на 1900 р. І все ж він, разом із своїм однодумцем, кооперативним діячем В.С.Козловим взяли участь у роботі конгресу. По приїзді в Україну М.П.Баллін написав працю "Первая памятная книжка русских потребительных обществ" [5]. У ній розкрито організаційні принципи та фінансово-кредитні форми діяльності споживчих товариств у конкретних умовах України, показано зведені дані та конкретні факти про розвиток споживчої кооперації. Зокрема, тут Баллін зазначає, що в Україні, на Півдні, люди більше зацікавлені кооперативною ідеєю, ніж у Росії, на Півночі. За даними М.П.Балліна, з 1865 до 1870 рр. усього в Російській імперії створено 63 споживчі товариства, з них – 9 товариств на

Лівобережній Україні: по два в Харкові і Чернігові, а також в Полтаві, Борзні, Лебедині, Куп'янську та Ізюмі. У 60–70-х рр. серед усіх регіонів України це була найбільша кількість. У Південній Україні було 5 товариств, а на Правобережжі – всього 2 [5, с. 46–48]. На його думку, кооперація може розвиватися всюди, бо це внутрішня потреба людини. Невдачу ж російських і українських кооперативів він пояснював тим, що тут захоплювалися лише формальною є кооперації, її зовнішніми механізмами і успіхами, при цьому не приділяючи уваги іншим її сторонам, а саме – ідеологічному підґрунтю. Він писав: "Теорія в кооперації повинна виконувати таку ж роль, як скрипка для музиканта. Теорія – це скрипка, і без неї немає музики" [Цит. за: 10, с. 34]. Баллін також виступав і за поширення кооперативної освіти серед широких верств населення [18, арк. 4]. А у своїх листах до М.І.Костомарова висловлював думку про навчання сільських дітей у Харківській губернії в недільних школах на "малорусском языке" [12, арк. 1]. Баллін повсякчас генерував і підтримував різноманітні ідеї, які, на його думку, є близькими до поняття кооперації. Він розробляє проект "Товариства поліпшення народної праці в пам'ять царя-визволителя Олександра II"; Микола Петрович також цікавився організацією в Харкові артілі столярів. Її мета він визначав так: "Розвиток господарської столярної роботи і взаємної допомоги для поліпшення умов життя" [Цит за: 9, с. 49]. Були в далекоглядних планах Балліна проекти організації Міжнародного кооперативного університету, центрального вугільного складу в Харкові та ін. М.П.Баллін не сприйняв твердження ряду зарубіжних учених, зокрема англійських, про те, що споживча кооперація зводиться тільки до благодійності. Він обґрунтовано доводив, що "кооперація вимагає освіти і дуже доброї, благодійності і любов можуть бути в нашій кооперативній дії, тому що навіть коли благодійність і любов – це є почуття, все ж вона є дія. Купівля з боку кооперативних товариств земельної власності є суто механічний спосіб, щоб змінити ренту та відсотки. Якщо ж це шлях вигідний для Англії, я був би дуже радий, але я гадаю, що є кращий шлях, щоб поширити кооперацію між бідними і багатими, який виключено із кооперації. Це інтенсифікація і розвиток всіх форм кооперації, поступове відкриття нових відділів при кожній крамниці, у кожній майстерні" [Цит за: 7, арк. 6–7]. М.П.Баллін констатував, що у Росії з'являються іноді кооператори, але їх праця потерпає від неуцтва, від інертності в соціальній роботі й потреби незалежності навіть у душах кращих наших людей, від неосвіченого народу, що зріс у рабстві всієї нашої соціальної організації [7, арк. 16]. До речі, М.П.Баллін вказував і на недоліки у діяльності Харківського товариства, одним з ініціаторів створення якого він був: відсутність преискурантів; надання кредиту своїм членам; придбання в борг

товарів більше, ніж потрібно; дозвіл членам товариства купувати в інших складах товар дешевше, ніж продає [7, арк. 16]. У листах М.П.Балліна містяться і практичні рекомендації щодо розвитку споживчої кооперації. По-перше, він вважав, що слід створювати споживчі крамниці на основі організації торгових домів (прообраз спілки). Однак спочатку треба провести певні дослідження: проаналізувати кількість і види товарів, які необхідні для споживчих товариств [8, арк. 6]. По-друге, М.П.Баллін виступав за поширення кооперативної освіти. Крім фахових курсів для споживчих і кредитних кооперативів, він пропонував для широких інтелігентних кіл читати загальні лекції з кооперації (6–8 лекцій), аби зацікавити слухачів, щоб у подальшому вони самостійно вивчали це питання [18, арк. 4]. По-третє, він запропонував заснувати літературне кооперативне товариство (за статутом споживчих), щоб видавати часопис для загальної кооперативної освіти. При цьому він уважав, що утворення літературно-кооперативної ліги було б першим ступенем утворення загально-кооперативної науки. За його ініціативи було утворено комітет видавців, який організував друкування праць зарубіжних авторів про кооперацію і забезпечував їх направлення у публічні бібліотеки. За його підтримки діяли і кооперативні бібліотеки [9, арк. 1].

У цілому Баллін розглядав споживчий кооператив у Харкові як перший крок на шляху до об'єднання в єдиний загальнолюдський кооператив. Для нього кооперація – це дружба і співробітництво. Це система колективності для споживання з метою виробництва. Баллін розглядає кооперацію як соціально-реформістський рух, в основі якого лежить колективна праця, об'єднання всіх людей на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги; інтеграція незалежно від класових ознак і національностей за умови активної господарської і культурної діяльності.

Історичний досвід показав, що рацію мав його соратник по харківському товариству В.С.Козлов, який уважав, що кооперативний рух має базуватися на національних і класових началах. Він повинен допомагати українському народу визволитися не тільки з матеріальної скрути, але й звільнити від морально-духовного заціпеніння, пробудити самосвідомість [15, с. 64]. З цього приводу він писав: "Ми з самого початку своєї праці гадали, що українські кооперативи повинні допомагати українському народу стати на власні ноги. Ми були певні, що кооперація допоможе українському народу в цій справі [Цит. за: 2, с. 52]". І справді, в подальшому кооперативи створюються на класовій і національній основі. Виникають кооперативи українські і польські, єврейські і німецькі, робітничі і селянські. В цілому ж, визначаючи поняття кооперації, Баллін мислить занадто широко, підводячи під це поняття усі види людської взаємодії. Споживче товариство Баллін

уважав лише нижчою формою кооперативного об'єднання, маючи за ідеал інтегральну сільськогосподарську асоціацію. "Царство кооперації прийде лише тоді, коли всі впливові люди усвідомлять гостру потребу об'єднання промисловості", – вважав цей ідеаліст-мрійник [4, с. 196–197].

Щодо особистості Балліна, то варто відмітити, що сучасники змальовували його як людину непрактичну, яка не володіла необхідними організаторськими здібностями, щоб утілити свої ідеї в життя. Про це, зокрема, писав А.Беретті: "Примусити його зробити яку-небудь велику роботу було неможливо. Попрацювавши трохи, він звичайно вставав, починав ходити, і мрії його летіли кудись далеко. Це була людина добре освічена, начитана, що знала мови, він постійно щонебудь писав і читав. Проте це був філософ ідеаліст, а не практичний працівник" [Цит. за: 6, с. 125]. Беретті також згадує, що після того як зазнало краху харківське споживче товариство, Баллін володів на паях невеличкою крамницею, що торгувала канцелярськими виробами. "Здесь часто можно было видеть Баллина, продающего мальчуганам карандаши и тетрадки. Но чаще он не обращал внимания на покупателей в магазине, а в соседней комнате, растянувшись во весь рост на диване, карандашем набрасывал свои мысли. Он не только был влюблен и увлечен идеей кооперации, но пропагандировал ее на всех перекрестках и не упускал случая в иностранных журналах помещать статейки о русской кооперации, а потому не удивительно, что между иностранными кооператорами, встречаются такие, которые Николая Петровича Баллина считают первым русским кооператором... Мне приходилось много раз играть с ним в шахматы. Его ходы бывали очень остроумны, игра отличалась большим натиском, но в результате он всегда проигрывал партии. Играть со мною он не особенно любил, так как находил, что я очень долго думаю, его же ходы были очень быстры", – згадує А.А.Беретті [6, с. 123–128].

У майбутньому, як вважав Баллін, кооперація охопить усі сфери людської діяльності, в результаті чого стануть новий світ і нові відносини. Його погляди на кооперацію були багато в чому схожими на погляди основоположників марксизму-ленінізму, які розглядали майбутнє соціалістичне суспільство як єдиний кооператив [11, с. 15]. Тому і не дивно, що дослідник української кооперації П.І.Пожарський називає Балліна "соціалістом-утопістом [13, с. 5]". На сьогодні постать Балліна Миколи Петровича міцно пов'язана із зародженням кооперації і споживчої зокрема на українських землях в другій половині XIX ст. Його ім'ям названо один із кооперативних навчальних закладів, а саме: Донецький економіко-правовий технікум. Його теоретична і практична спадщина активно досліджується і має всі перспективи стати гарним підґрунтям до подальших наукових розвідок.

Література

1. Аліман М. В. Від витоків до сьогодення / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 1996. – № 20. – С. 9.
2. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : [підручник для студентів кооперативних вузів] / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Укоопспілка ; Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
3. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : Проект, 2000. – 295 с.
4. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху / С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін. – Л. : Інститут українознавства НАНУ; Комерційна академія, 1995. – 412 с.
5. Баллин Н. П. Первая памятная книжка русских потреб. обществ на 1870 – СПб. : Типография т-ва "Общественная польза", 1870. – 49 с.
6. Беретти А. В Харькове, 40 лет тому назад и теперь / А. Беретти // Сплотчина. – 1910. – № 7. – С. 123–128.
7. Інститут рукопису центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР ЦНБУВ), ф. 326, од. зб. 1601, арк. 5–6. Лист Баліна від 1896 року.
8. ІР ЦНБУВ, ф. 326, од. зб. 1615, арк. 6–8. Лист від 21 червня 1894 р.
9. ІР ЦНБУВ, ф. 326, од. зб. 1603, арк. 1. Лист на англійській мові.
10. Марков В. И. Пионеры Южно-русской коперации. Н.П.Баллин и его сотрудники. Очерк истории кооперации на Украине / В. И. Марков. – Харьков : Издание ПОЮР, 1919. – 105 с.
11. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Л. Ф. Морозов. – М. : Центросоюз, 1969. – 224 с.
12. ІР ЦНБУВ, ф. XXII, од. зб. 64, арк. 1. Письмо Костомарову Н.И. от Баллина из Харькова.
13. Пожарський П. І. Соціальний склад української кооперації. – К. : Друкарня К.Ф. Книгоспілки, 1928. – 68 с.
14. Савич А. П. Козлов Виктор Семенович (биография) / А. П. Савич. – ІР ЦНБУВ, ф. X, од. зб. 6360, арк. 1–6.
15. Сидорович О. С. Фундатор української кооперації // Література та культура Полісся : [зб. наук. пр.]. – Ніжин : Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2003. Вип. 23. – 2003. – С. 62–67.
16. Споживча кооперація України. Історія та соціально-економічні аспекти / С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін. – К. : Редакція газети "Вісті Центральної спілки споживчих товариств України", 1996. – 192 с.
17. ІР ЦНБУВ, ф. 326, од. зб. 1601, арк. 6–7. Уривки з листів за 1896 р.
18. ІР ЦНБУВ, ф. 326, од. зб. 1616, арк. 4. Уривки з листів за 1894 р.

Сільське господарство та промисли монастирів Полтавської єпархії (XIX ст.)

Стаття присвячена дослідженню господарської діяльності монастирів Полтавської єпархії 1803–1917 рр. Через аналіз відповідних джерел та літератури розглянуто основні етапи становлення господарських комплексів, регіональні особливості розвитку монастирської економіки (промислів і промисловості, скотарства, землеробства і торгівлі) і фактори, що впливали на стан монастирських господарств.

Ключові слова: господарська діяльність, Полтавська єпархія, монастирі, чернецтво, православ'я.

Статья посвящена исследованию хозяйственной деятельности монастырей Полтавской епархии 1803–1917 гг. Через анализ соответствующих источников и литературы рассмотрены основные этапы становления монастырских комплексов, региональные особенности развития монастырской экономики (промышленности, скотоводства, земледелия и торговли) и факторы, которые влияли на состояние монастырских хозяйств.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, Полтавская епархия, монастыри, монашество, православие.

The article is a historical research of household activity of monasteries of the Poltava Bishopric 1803–1917. On the basis of proper sources and literature the author analyzes basic stages of formation of their economic complexes, regional features of development of economy of these monasteries (industry, cattle-breeding, agriculture and trade) and factors influenced on the state of monasteries.

Key words: household activity, Poltava Bishopric, monasteries, monks, orthodoxy.

Процес формування земельної та майнової власності монастирів Лівобережної України був закономірним явищем для другої половини XIX ст. Полтавські обителі розширювали межі своїх володінь упродовж усього досліджуваного періоду. Благодійники-меценати та російський царський уряд за можливість, сприяли придбанню земель, промислових об'єктів та розширенню маєтностей, що на кінець XIX ст. знову перетворило монастирі на багатих приватних власників. Наявність великої кількості придатних для господарювання земель, розташованих

на узбережжях річок та біля ставків, а також у лісовій зоні, дали можливість розгорнути активну господарську та промислову діяльність.

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства, форм власності на засоби виробництва, організації виробничого процесу та суспільного розподілу, масштабів і форм виробництва необхідно враховувати різноманітні сторони господарського розвитку, в тому числі і господарську діяльність монастирів, яка відіграла важливу роль в економічному житті держави. Тому, не врахувавши економічної діяльності монастирів Полтавської єпархії, неможливо дати всебічну оцінку їх соціальної функції. Актуальним у вивченні даної проблеми є той факт, що чернецьке господарство відіграло важливу роль в аграрному, промисловому й торговельно-варварському розвитку краю.

Дослідження означеного періоду з історії українських монастирів, у тому числі й полтавських, представлені значною кількістю праць істориків та релігійних діячів XIX – початку XX ст. При розгляді праць науковців XIX ст. залучалися окремі матеріали з архівів монастирів та духовних консисторій. Серед досліджень з історії жіночих монастирів заслуговують на увагу праці Н.Думитрашка [5] та І.Авраменка [4], присвячені Золотоніській Красногірській богословській жіночій обителі. Але їх роботи не дають вичерпної інформації з даної проблеми, оскільки свідчення базуються на усних монастирських повір'ях, не завжди зрозумілих, інколи заплутаних. Протоієрей Н.Думитрашко першим зробив історико-статистичний опис Красногірського монастиря, вже потім він був доповнений архівними даними і перевиданий І.Авраменко.

На особливу увагу заслуговує "Очерк по истории Спасо-Преображенского скита Велико-Будищанского Свято-Троицкого женского монастыря" ігумена Иоанна (Котляревского) [9]. Монографія містить цінні відомості про внутрішнє життя насельниць та господарську діяльність Великобудищанського монастиря.

Окремий сегмент історіографії займають дослідження полтавського науковця І.Ф.Павловського [10]. Його праці є першою спробою відобразити історичне минуле Полтавщини за архівними даними. Документально представлений матеріал характеризує діяльність окремих обителей, у тому числі і господарську, єпархії в цілому, нарис життя ієрархів, державних діячів і благодійників Полтави.

Наприкінці XX ст. з'явилися праці про історію окремих обителей Полтавщини. Так, у монографії полтавських краєзнавців В.Н.Жук та Г.Д.Сердюк висвітлено сторінки економічного і культурного розвитку Козельщинського жіночого монастиря Різдва Богородиці [3].

Періодичні єпархіальні та інші церковні видання, в першу чергу "Полтавские епархиальные ведомости", інші регулярні друковані органи, які збирали навколо себе церковних та світських істориків, містять на своїх сторінках багато опублікованих джерел, що стали корисними у вивченні досліджуваної проблеми.

Основну масу джерел становлять нововиявлені документи з монастирських фондів, що знаходяться в архівосховищах Києва та Чернігова. Велике значення мають матеріали фондів Густинського Свято-Троїцького (ЦДІАУК, ф. 159, Густинський Свято-Троїцький чоловічий монастир) та Ладинського Покровського монастирів (ЦДІАУК, ф. 142, Ладинський Покровський жіночий монастир). До них належить фундаційна документація Св.Синоду та Полтавської духовної консисторії і внутрішня документація обителів. Значно доповнили та конкретизували історичні відомості про діяльність монастирів матеріали державного архіву Чернігівської області, насамперед ф. 1462 – Прилуцьке духовне правління.

Основною причиною невиявлення значної частини документів є їх втрата. Монастирські фонди зникали та нищилися. Однак виявлені опрацьовані та опубліковані матеріали дають можливість вивчити історію господарської та промислової діяльності монастирів Полтавської єпархії у ХІХ ст.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на залученому фактичному та статистичному матеріалі дослідити розвиток сільського господарства і промислового виробництва у полтавських монастирях ХІХ ст., з'ясувати місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку краю.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: визначити основні напрями сільськогосподарської діяльності монастирів; дослідити промислове виробництво чернечих обителів; встановити роль використання найманої праці у монастирських господарствах.

Хронологічні межі зосереджені у ХІХ ст. – це час відновлення обителів і створення нових після секуляризаційної реформи 1786 р. в Україні.

Основною метою господарської діяльності монастирів було отримання врожаю та прибутку від вирощеної продукції. Багатство обителів полягало насамперед у наявності придатної для господарювання землі. Монастирі після секуляризаційної реформи зазнали великих збитків і втратили значні земельні володіння. На початок ХІХ ст. спостерігається поступове відновлення господарської діяльності. Жіночі монастирі вели більш убоге господарювання, порівняно з чоловічими. Згодом чернечі обителі стали виявляти наполегливість у

розширенні земельних площ та залученні робочої сили, зосереджуючи у своїх руках земельні володіння, невеликі села, хутори. У другій половині XIX ст. відбувався процес концентрації володінь у руках великих монастирів, поряд зі зміцненням старих з'являлися нові обителі.

Процес утворення власності вітчизняних монастирів та подальший їх розвиток, що почався з середини XIX ст. і закінчився на початку XX ст., дає можливість розглядати господарства полтавських монастирів упродовж визначеного періоду вже в достатньо сформованому вигляді. Разом із тим на основі існуючих історичних матеріалів і архівних документів зроблена спроба простежити механізм розвитку сільського господарства та промислової діяльності. Монастирські господарства мали чітко організовану систему господарювання і включали в себе такі види діяльності, як хліборобство, городництво, садівництво, тваринництво.

Культура обробітку землі упродовж XIX ст. усе ще залишалася на низькому рівні. Землю обробляли важким плугом – сабаном, у який запрягали по 2–3 пари волів. Основні монастирські угіддя знаходилися на незручних землях, тому обробляти їх було важко (сінокісні луки, болотиста місцевість, під лісом). На існуючих ґрунтах монастирські селяни вирощували технічні культури, але, як правило, зернові. Показники зібраних врожаїв були низькі. Простежити недостачу посіяних культур можна на прикладі Густинського монастиря (див. табл. 1).

Урожайність на землях Густинського монастиря за 1862 р. [19, арк. 7] та 1880 р. [20, арк. 10] (один. вимір. маси в пудах, 1 пуд = 16,38 кг)

	Посіяно		Зібрано		Потрібно на кількість насельників		Недостача	
	1862	1880	1862	1880	1862	1880	1862	1880
Роки	1862	1880	1862	1880	1862	1880	1862	1880
Озима пшениця	15	10	110	80	175	180	85	100
Яра пшениця	48	10	95	30	250	250	115	80
Картопля	7	5	8	25	105	90	60	40

Неефективна форма обробітку землі і малі посівні площі були причиною низької врожайності. Основна частина зернових купувалася і для власного вжитку, і для посівів. У зв'язку з відсутністю спеціальної

документації визначити, які саме культури вирощувалися на монастирських землях, важко.

На прикладі Ладинського жіночого монастиря було виявлено, що основні угіддя були під посіви озимих жита та пшениці [13, арк. 91–101зв.]. Як зазначають дослідники, вирощування озимини було вигідне, по-перше, більшою врожайністю, по-друге, більш раціональними витратами. Серед ярових культур, що вирощувалися на землях монастиря, невеликі площі займав овес, який використовувався, в основному, на прокорм коней [14, арк. 293–296 зв.]. У Ладинському Покровському жіночому монастирі сіяли ще й гречку [17, арк. 194–205 зв.]. Дослідник протоієрей Микола (Думитрашко) зазначав, що жито й пшеницю сіяли і монахині Золотоніської Богословської обителі [5, с. 55].

У Великобудищанському монастирі на кінець XIX ст. були проведені широкі меліоративні роботи, завдяки яким велика кількість зовнішніх і дощових вод, що стікали з Великобудищанських гір, по особливим земляним жолобам були направлені до річки. Засмічення луків і городів товстим прошарком глини й піску зупинилося. Здійснені роботи сприяли покращенню і збільшенню врожаїв [9, с. 4]. Водночас підкреслимо, що рівень розвитку сільського господарства носив екстенсивний характер. Він здійснювався не за рахунок кращого обробітку землі, а внаслідок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом із тим на показник урожайності зернових культур впливали такі традиційні чинники, як натуральне господарство та інтенсифікація праці казенних селян і найманих працівників.

Активною формою господарювання у монастирських землеводіннях були городництво та садівництво. Вони виявлялись у ввезенні нових сортів овочів, фруктів, підвищенні їх урожайності. У монастирях для потреб їх проживаючих існували невеликі земельні ділянки під городні культури та садки, за огорожею теж була незначна територія, зайнята під городину [6, с. 36].

Наприкінці XIX ст. на монастирських городах вирощували всі можливі овочі. За свідченням архівних джерел, овочевих культур вирощувалося недостатньо. Купувалися такі овочі, як картопля [14, арк. 300–307], огірки [16, арк. 228–249], помідори [21, арк. 3–4 зв.]. У 1844 р. на монастирську трапезу в Ладинську обитель було куплено 600 голів капусти та 5 возів буряку [15, арк. 179–191 зв.]. Вирощені овочі мали чіткий розподіл, який контролювала людина, що наглядала за обробкою та садженням городів. В урожайні роки частина овочів ішла на переробку, в монастирські льохи та льодники для зберігання до наступного врожаю, а також на продаж. Частину врожаю монастирські селяни залишали на свої власні потреби.

Особлива увага в монастирських господарствах Лівобережної України приділялася садівництву. На всіх земельних володіннях монастирів Полтавської єпархії було розташовані садки. В деяких обителях їх було по два-три, одні знаходилися на самій території, інші – поза огорожею. У садівництві в монастирях використовувалася наймана праця. Наприклад, у Густинському монастирі за Нікольським садком доглядав монах Тріфон, а помічником його був послушник Іван [24, арк. 3–19 зв.]. В обов'язки найманих садівників входило садити дерева, робити щеплення, косити траву, щоб вона не заважала збиранню фруктів, слідкувати за дозріванням плодів, охороняти сад, збирати врожай.

Великий садок був насаджений у Великобудищанському жіночому монастирі. Грунт був неплодучим, тому при садівництві молодих дерев в кожен ямку засипали чорнозем, привезений з лісу. В монастирському садку росло більше сотні яблунь і груш різних сортів [9, с. 6].

Отже, землеробство та побічні галузі – городництво і садівництво – були такими напрямками монастирських господарств, які давали прибутки обителям, частково забезпечували потреби харчування.

Важливою формою сільського господарства в обителях були різні види тваринництва. До секуляризаційної реформи в монастирських маєтностях налічувалися сотні і навіть тисячі голів різної худоби. Загалом процес розведення домашніх тварин у монастирських маєтках відбувався безперервно. Головна його умова – достатні запаси кормів. На початку XIX ст. поголів'я худоби було різко скорочене.

У 1800 р. у Лубенському монастирі у скотарнику було: 3 пари волів, бугай, 1 одна корова, 6 коней [10, с. 79]. Для порівняння, при Ладинському жіночому монастирі сестри тримали у 1824 р.: 4 коней, 8 волів, 4 корів, 1 бика. У володінні Великобудищанського жіночого монастиря було: 3 коней, 3 пари волів, 5 голів неробочої худоби [10, с. 106].

Ситуація покращилась у кінці XIX – на початку XX ст. У монастирських скотарнях і кінних дворах вирощувалася достатня кількість поголів'я [22, арк. 4–7 зв.]. Худоба не тільки використовувалася для обробітку землі та перевезення екіпажу, але й шла на продаж. Аналіз існуючих документів засвідчує факт поширення такого виду тваринництва, як товарне. Прибутки від проданої на торгах худоби були досить великими. Наприклад, за продаж домашньої монастирської худоби (2 коней, 2 молодих биків, 1 корови, 1 пари старих волів) прибуток Густинської обителі склав 326 крб. Для порівняння: від річного продажу свічок отримано 424 крб. 74 коп., прибуток з монастирської каплиці склав 65 крб. 12 коп., з готелю – 24 крб. 50 коп., від продажу цегли з заводу Густинської обителі – 47 крб. 60 коп., за оренду землі – 8 крб. [26, арк. 2].

Дослідниця В.Н.Жук не зазначає певної кількості худоби у новоствореній на кінець XIX ст. Козельщинській жіночій обителі, проте вказує на існування 9 сараїв для худоби і значної кількості сінокісних луків при монастирі [3, с. 56]. Судячи з цього, можна говорити про достатнє число поголів'я. Про те, що на території монастирів та поза їх межами утримували різну худобу, свідчить наявність спеціальних будівель для худоби – кошар, конюшень та хлівів. Велика кількість сінокосів у маєностях монастирів тільки підтверджує цей факт. Біля річки при Великобудищанському жіночому монастирі були влаштовані невеликі "ферми", де розводилися домашні птахи, вирощувалися вівці й телята [9, с. 4].

Усі види продукції, яку отримували монастирі від тваринництва, а це, в основному, шкіра, сало, м'ясо, у більшості своїй йшли на монастирські потреби. М'ясо і сало входили до харчового раціону монастирських найманих робітників [14, арк. 300–307]. За худобою доглядали спеціальні люди, які отримували платню, одяг та їжу. Середня заробітна плата таких робітників коливалася від одного до трьох карбованців залежно від обсягу роботи. Всю іншу роботу виконували звичайні монастирські казенні селяни.

Досліджені нами архівні матеріали монастирів Полтавської єпархії свідчать про наявність в обителях не тільки земель, лісів і сіл, а й промислових об'єктів. Усього в переліку промислів монастирів Полтавщини у XIX ст. можна вказати основних 5 видів: бджільництво, рибальство, млинарство, лісництво, вироблення цегли.

Дуже тісно з сільським господарством монастирів були пов'язані бджільництво та рибальство. Бджільництво та пасічництво вважаються найстарішими галузями господарства українських монастирів. Водночас потрібно відмітити, що повних систематичних відомостей, спираючись на які можна було б дати розгорнуту картину розвитку цієї галузі при полтавських монастирях, немає. Широкого розповсюдження цей промисел набув саме там, де багато сіяли гречки, яка була чудовим медоносом. В архівних документах збережені відомості про існування пасік у Ладинському жіночому [2, арк. 3–3 зв.] та Густинському чоловічому монастирях [7, с. 336].

Важливу роль в економічному житті монастиря відігравало рибальство. Рибні страви були основною їжею монахів та монахинь. Як і бджільництво, рибальське господарство носило підприємницький характер і мало попит на ринку. Наявність річок, озер та ставків поблизу майже кожного монастиря у Полтавській губернії сприяла розвитку рибальства. Ставкове та річкове рибальство приносило монастирям значні прибутки, тому за рибні угіддя велась постійна боротьба [25, арк. 2–3]. Поблизу берегів р.Удай були розташовані

Густинський чоловічий, Ладинський жіночий монастирі, біля р.Ворскла – Хрестовоздвиженська чоловіча та Великобудищанська жіноча обителі [1, с. 547–551]. У власності Золотоніського жіночого монастиря було риболовне озеро поблизу села Липівське [5, с. 22–23]. Володіння Лубенського чоловічого монастиря включало риболовний ставок [6, с. 19]. Монастирі ретельно стежили за рибним господарством, а для вилову риби наймали селян, яким платили грошима, їжею та горілкою [12, арк. 238–238 зв.]. Виявлено, що на рибних промислах працювали, окрім найманих селян, і монастирські послушники [24, арк. 3–19 зв.]. Широкого розповсюдження набула також оренда монастирських озер або річок, що приносила значні прибутки [11, арк. 161–163 зв.].

Особливе місце у господарській практиці полтавських монастирів посідали млинарство і вироблення цегли. Продукція, що вироблялася, забезпечувала виключно монастирські потреби. Аналізуючи суспільно-політичний та економічний устрій Лівобережної України у XIX ст., зазначимо, що однією з провідних галузей промислового розвитку тогочасного господарства, в тому числі й монастирського, було саме млинарство, основною метою якого стала переробка зернових: пшениці, ячменю та жита. Здійснювали такий вид обробки за допомогою млинів, які поділялись на водяні та вітряні. Водяні відрізнялися від інших видів примітивністю устаткування та наявністю силової енергії, в даному разі – річки. Як підкреслювалося раніше, монастирські землеволодіння Полтавщини знаходилися поблизу річок Ворскла та Удай. Млинарство завжди було прибутковим. За невеликих затрат воно давало солідні прибутки, що, у свою чергу, сприяло росту монастирської монополії на борошномельний промисел.

Мололи різні види зернових культур. У власності чоловічих монастирів була така кількість млинів: у Хрестовоздвиженському було 2 повітряних млина [8, с. 294], у Густинському – 1 повітряний млин [22, арк. 4–7 зв.], у Лубенському – 1 повітряний [6, с. 19]. У жіночих обителях: Ладинській – 1 водяний [17, арк. 194–205 зв.], 2 повітряних [18, арк. 122–123 зв.], Золотоніській – 1 повітряний [4, с. 124], у Великобудищанській – 1 водяний, 1 повітряний [10, с. 106], про існування млинів при Козельщинській обителі відомостей не знайдено.

Цегельні заводи у XIX ст. у більшості своїй належали великим монастирям. Цегельні цехи відомі в українських землях з давніх часів. Вони були тимчасовими і засновувалися переважно з метою забезпечення монастирських потреб. Цеглу тоді виробляли з глини.

Досліджувані нами монастирі після часткового закриття і відновлення деяких після десятків років руйнування у другій половині XIX ст. відбудовувалися. Процес відновлення обителей потребував великої кількості різноманітних матеріалів, у першу чергу – цегли: "для

кирпичных построек – собственный кирпичный заводик у горы, где была хорошая глина" [9, с. 4].

Одним зі слаборозвинутих та малопробиткових промислів був лісопильний. У перші десятиліття XIX ст. ліси використовували тільки як сировину для опалення приміщень, згодом – як будівельний матеріал.

Деякі види промислових виробництв працювали лише на потреби обителів. Вузькі галузі виробництва існували у так званих монастирських майстернях. Реміснича робота чоловічих і жіночих монастирів відрізнялася. При Великобудищанському жіночому монастирі ігумен Іоанн (Котляревський) відзначав функціонування різних майстерень: золотошвейної, шевської та інших [9, с. 5]. Черниці Золотоніської обителі знали різні рукоділля: займалися шиттям – синеллю, канителлю, блискітками, гарусом; обрамляли ікони та інші предмети різнокольоровою фольгою [5, с. 29].

На прикладі Густинського монастиря можна простежити функціонування великої кількості дрібних майстерень у чоловічих монастирських спільнотах. Як зазначив дослідник К.Олейников, більшість ремесел з'явилась у монастирі "недавно". Виявлено, що саме в кінці XIX – на початку XX ст. прогресували ремісничі промисли. У майстернях працювали теслі, ключники, столярі, поденники [23, арк. 1 зв.–5], ковалі, маслобійники [24, арк. 3–19 зв.], шевці, кравці, бондарники [7, с. 336]. Монахи і послушники разом із найманими працівниками виконували штукатурні, малярні, крівельні, кам'яні роботи [23, арк. 1 зв.–5].

У штатних монастирях і монахи, і послушники, і наймані працівники отримували щорічне жалування. На першу половину 1873 р. у Густинському чоловічому монастирі для монахів та послушників сума жалування склала 129 крб. 23 коп., а вільнонайманим працівникам – 300 крб. За працю і сумлінне виконання послушань бідна братія та послушники отримували одяг, взуття, їжу та продовольчі товари [26, арк. 1 зв.].

Роблячи висновки, зазначимо, що монастирі намагалися вести своє сільське господарство раціонально, з урахуванням як зовнішніх, так і внутрішніх потреб. Аналіз матеріалів свідчить про прихильність обителів до розвитку товарно-грошових відносин, переходу на нові форми господарювання та організації праці, що забезпечувало монастирям міцне фінансове й економічне становище, надавало можливості для подальшої розбудови та культурно-просвітницької діяльності. Господарство обителів було багатогалузеве та структуроване, що частково задовольняло власні потреби, а на кінець XIX ст. дало можливість реалізовувати продукцію на ринку.

Література

1. Всеобщій Иллюстрированный Путеводитель по монастырямъ и святымъ местамъ Россійской имперіи и Афону / [сост. А. А. Павловскій]. – Нижній-Новгород : Типографія Т-ва И. М. Машистова, 1907. – 772 + 111 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 1462. Прилуцкое духовное правление, оп. 1, спр. 11425, арк. 6.
3. Жук В. Н. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря / В. Н. Жук, Г. Д. Сердюк. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Полтава : Поліграфічне підприємство "АСМІ", 2004. – 180 с. + іл.
4. Исторический очерк Золотоношскаго Красногорскаго Богословскаго женскаго монастыря, Полтавской епархии / [сост. И. Авраменко]. – Полтава, 1914. – 173 с.
5. Историко-статистическій очеркъ Золотоношенскаго Красногорскаго Богословскаго второкласнаго женскаго монастыря (Полтавской епархіи) / [сост. протоіереємъ Николаемъ Думитрашко]. – Полтава : Губернская типографія, 1859. – 55 с.
6. Историко-статистическій очеркъ Лубенскаго Мгарскаго Преображенскаго монастыря. – Полтава : Типографія Н. Пигуренко, 1865. – 36 с.
7. Олейниковъ К. Краткая историческая записка о Свято-Троицкомъ Густынскомъ монастыре / К. Олейниковъ // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1900. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 324–338.
8. О Полтавскомъ Крестовоздвиженскомъ монастыре // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1865. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 283–296.
9. Очерк по истории Спасо-Преображенскаго скита Велико-Будищанскаго Свято-Троицкаго женскаго монастыря / Игумен Иоанн (Котляревский). – Полтава : [б. изд.], 1962. – 68 с.
10. Павловскій И.Ф. К истории Полтавской епархии / И. Ф. Павловский. – Полтава : [б. изд.], 1916. – 182 с.
11. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДІАУК), ф. 142. Ладанский Покровский девичий монастырь, оп. 2, спр. 2, арк. 402.
12. ЦДІАУК, ф. 142, оп. 2, спр. 5, арк. 244.
13. Там само, спр. 9, арк. 232.
14. Там само, спр. 12, арк. 307.
15. Там само, спр. 19, арк. 265.
16. Там само, спр. 20, арк. 296.
17. Там само, спр. 22, арк. 400.
18. Там само, спр. 28, арк. 375.
19. ЦДІАУК, ф. 159. Густынский Свято-Троицкий мужской монастырь, оп. 2, спр. 262, арк. 22.
20. ЦДІАУК, ф. 159, оп. 2, спр. 300, арк. 34.
21. Там само, спр. 328, арк. 69.

22. Там само, спр. 354, арк 8.
23. Там само, спр. 363, арк. 5.
24. Там само, спр. 374, арк. 73.
25. ЦДІАУК, ф.159, оп. 3, спр. 27, арк 15.
26. Там само, оп. 3, спр. 39, арк 2.

УДК 94(477.51)"18/19"

О.О.Хаценко

Діяльність П.Я.Дорошенка у Чернігівській губернській вченій архівній комісії

Стаття присвячена аналізу діяльності П.Дорошенка в Чернігівській губернській вченій архівній комісії. Проаналізовано період життєвого шляху та наукової діяльності за 1903–1918 рр.

Ключеві слова: П.Дорошенко, архівна комісія, музей, губернія.

Статья посвящена анализу деятельности П.Дорошенко в Черниговской губернской учёной архивной комиссии. Проанализирован период жизненного пути и научной деятельности за 1903–1918 гг.

Ключевые слова: П.Дорошенко, архивная комиссия, музей, губерния.

The article is devoted to analysis of P.Doroshenko's activity in Chernigiv provincial learned archival commission. The period of life and scientific activity since 1903 till 1918 is analyzed.

Key words: P.Doroshenko, archival commission, museum, province.

Петро Якович Дорошенко (1858–1919) – відомий історик та громадський діяч Чернігівщини та України. Втім, його життєвий шлях та наукова діяльність досі не стали предметом спеціального дослідження. В сучасній українській історіографії, окрім статті Г.Кураса [1], інформація про діяльність П.Дорошенка практично відсутня. Відтак наша стаття має на меті певною мірою заповнити прогалину у висвітленні його діяльності в Чернігівській губернській архівній комісії.

П.Дорошенко народився 22 листопада 1858 р. на х.Дорошенків Глухівського повіту Чернігівської губернії у відомій козацько-старшинській родині. Здобувши середню освіту у Новгород-Сіверській гімназії, він навчався на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. Закінчивши університет з дипломом хірурга, П.Дорошенко повернувся на Глухівщину і працював повітовим земським лікарем. Невдовзі його обирають гласним повітового, а потім і Чернігівського губернського земського зібрання. П.Дорошенко був одним з найактивніших земських гласних.

У 1903 р. П.Дорошенко переїхав до Чернігова, де місцеве дворянство обрало його директором Дворянського пансіону-інтернату для бідних дворянських дітей. Водночас він став співробітником Чернігівської губернської вченої архівної комісії. 9 квітня 1906 р. його обрали делегатом XIV Археологічного з'їзду, а напередодні обрали до складу Розпорядчого комітету з'їзду [2]. Авторитет П.Дорошенка в архівній комісії як знавця місцевої старовини був доволі високим. Його обрали другим товаришем голови архівної комісії [3]. На цьому ж засіданні краєзнавець разом із відомими діячами комісії П.Добровольським, Є.Корноуховим, В.Шугаєвським, А.Шелухіним був обраний до створеної архівної підкомісії – спеціального постійного органу Чернігівської архівної комісії. Тоді ж він починає виступати зі статтями у чернігівських періодичних виданнях. Зокрема, у "Черниговском историко-археологическом календаре" за 1906 р. він вмістив матеріал про гетьмана Олексія Розумовського, котрий обстоював гетьманське управління на Лівобережній Україні [4].

Невдовзі П.Дорошенка ввели до складу спеціальної комісії, що розглядала питання об'єднання чернігівських музеїв. 7 червня 1909 р. на засіданні комісії розглядалося питання про злиття музейних колекцій. На той час у Чернігові існувало 3 музеї: Історичний музей архівної комісії, відкритий у 1896 р., Музей українських старожитностей ім. В.Тарновського, створений у 1899 р., і Музей церковних старожитностей при духовній семінарії, створений у 1907 р. Усі музеї мали одну мету – збирання й зберігання пам'яток старовини та служіння культурно-просвітницьким цілям, надаючи можливість населенню міста оглядати зібрані пам'ятки. В усіх музеях була значна кількість пам'яток писемності, за якими можна було вивчати минуле рідного краю. Нарешті, при музеях були особливі зібрання книг історичного змісту, ґрунтовні видання археологічних, археографічних, історичних та інших учених товариств, комітетів і комісій, необхідних для використання в наукових та інших цілях. Особливої, суттєвої різниці між музеями не було. При порівнянні пам'яток музеїв часто виявлялися повторення. Музеї були розташовані у різних кінцях міста, що ускладнювало їх відвідування. Лише Музей ім. В.Тарновського мав власну, спеціально зведену будівлю, але її було недостатньо. Виникало багато сумнівів щодо об'єднання музеїв. Ураховуючи те, що архівна комісія могла лише ініціювати та надати проект з'єднання, П.Дорошенко висловив думку, що поки немає об'єднаного обласного музею, немає власної юридичної особи, музею не можна відмовлятися від права власності на колекції. Після обговорення було ухвалено: бажано розмістити колекції, які належать музею комісії і є власністю міста, в будинку, де знаходяться громадська бібліотека й архівна комісія [5]. Робота в архівній комісії

сприяла науковому зростанню П.Дорошенка. Заняття краєзнавством та історією допомогли йому розширити свої знання з давньої та сучасної історії України. 27 березня 1910 р. на засіданні комісії П.Дорошенко запропонував скласти список важливих місць та пунктів губернії, цікавих у військово-історичному відношенні, і розробити програму їх дослідження та вивчення. На його думку, потрібно починати, з епохи козацьких війн початку XVII ст. або з більш давньої епохи [6].

Улітку 1910 р. було вирішено дослідити деякі міста. П.Дорошенко пропонував почати з Новгород-Сіверського, Стародуба, Колядина. На тому ж таки засіданні він був обраний головою комісії, яка повинна була допомагати Чернігівському підвідділу Імператорського військово-історичного товариства. Членами комісії було порушене питання про створення археологічної карти губернії.

9 березня 1911 р. на черговому засіданні комісії П.Дорошенко виступив із доповіддю "Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии" [7]. У ній автор познайомив присутніх зі складом Чернігівського губернського дворянського комітету із звільнення селян з кріпацтва. Загальний рівень Чернігівського комітету, який включав кращі сили місцевого дворянства, був, безперечно, високим.

П.Дорошенко дав характеристику 12 членам Чернігівського комітету. Найбільш прогресивними з них були призначені урядом Г.Галаган і В.Тарновський.

У своїй доповіді він докладно описав відкриття Комітету 22 липня 1858 р. На першому засіданні Комітет ухвалив рішення зібрати відомості про дворянські садиби губернії у 3-місячний термін і доставити їх до 22 жовтня. У призначений час члени Комітету повернулися до Чернігова з великою кількістю зібраних документів і почали працювати, створивши редакційну і підготовчу комісії.

П.Дорошенко докладно вивчив журнали Комітету і зробив висновок, що кожне питання обговорювалось усебічно. Комітет було закрито 22 лютого 1859 р. губернатором.

П.Дорошенко подав інформацію про 108 діячів селянської реформи у Чернігівській губернії і зробив висновок, що Чернігівській комітет зробив свою історичну справу із підготовки законодавчого акту державного і соціального значення. Маніфест, який дарував свободу 22 млн. людей, було оголошено у Чернігові 9 березня 1861 р.

На засіданні 22 березня 1911 р. П.Дорошенко проінформував, що для підготовки доповіді він ознайомився з матеріалами архіву Чернігівського дворянського зібрання, вивчив журнали Губернського комітету у селянських справах, відгуки 1500 дворян із питання звільнення кріпаків, справи з вибору мирових посередників. Він запропонував на основі цих

матеріалів скласти капітальну працю. Його дослідження було високо оцінене дослідником М.Забаревським [8].

П.Дорошенко захоплювався вивченням генеалогії козацької старшини. На засіданні комісії 4 квітня 1910 р. він виступив з доповіддю "Сімейна хроніка роду дворян Іскрицьких". У ній автор писав: "Выше-приведенные данные о состоянии и разработке малороссийских фамильных документов показывают, что в настоящее время не только в науке, но, кажется, и в образованном обществе, ясно осознано значение фамильных бумаг и их разработки, как пособия для детального изучения истории внутреннего быта нашей родины. Следует однако, повторять, спешить с этим делом, особенно с розыском и изданием старых бумаг. Полагаем, что эту задачу отчасти, по мере средств, могла бы взять на себя и наша Комиссия" [9].

До історичних матеріалів відносився запропонований архівній комісії рукопис, який включав історію роду Іскрицьких. Автором цієї хроніки був полковник О.Іскрицький, який склав її у 1844 р. на основі родинних переказів і документів.

Автор відмітив важливість публікації комісією сімейних хронік і літописів, подав історіографію подібних публікацій та найважливіші історичні праці, виконані на основі сімейних архівів. Доповідь викликала значний інтерес у місцевих дослідників, і було вирішено надрукувати її у 8-му випуску "Трудов" Чернігівської архівної комісії.

На засіданні архівної комісії 29 листопада 1910 р. П.Дорошенко запропонував скласти загальний покажчик літератури з історії Чернігівщини за картковою системою. Для вирішення цього питання зібрання створило підкомісію у складі П.Дорошенка, М.Доброгаєва, А.Єфимова, Є.Корноухова, О.Шелухіна.

На черговому засіданні 6 травня 1911 р. П.Дорошенко доповів про клопотання Харківського історико-філологічного товариства про передачу йому з архіву Чернігівського губернського правління справ і книг скасованих адміністративних закладів Лівобережної України XVIII ст. Він ознайомив зібрання з долею установ Лівобережної України XVIII ст., з історією передачі частки справ з архіву губернського правління в Харків. З доповіді та дебатів з'ясувалося, що дійсно у 1880 р. за розпорядженням Харківського історико-філологічного товариства йому було передано частину справ з архіву Чернігівського губернського правління. Зі звіту Харківського історичного архіву з'ясувалося, що до 1883 р. Історико-філологічне товариство не мало власного приміщення, тому перевезені з Чернігова документи знаходились у тюках на хорах актового залу Харківського університету і у бібліотечному коридорі. Упорядкування Чернігівського архіву було закінчено лише у 1892 р., але опис документів до цього часу не складено. Тому документами

неможливо було користуватися. Доповідач повідомив що член комісії М.Доброгаєв нещодавно побував у Харківському архіві. Приміщення зручне і сухе, але він знайшов серед сміття документ часів гетьмана К.Розумовського, тобто можна сказати, що документи з Чернігівського архіву зберігаються погано. Окрім того, Харків за своїм топографічним положенням не грав значної ролі в житті Лівобережної України. Тому зібрання одностайно підтримало пропозицію П.Дорошенка не передавати решту справ архіву до Харкова.

П.Дорошенко не полишав поза увагою і музей Чернігівської архівної комісії. Продовжуючи кращі традиції українських меценатів, науковець передавав комісії цінні речі зі свого зібрання, зокрема залізний ключ часів Київської Русі. Він дуже обережно ставився до збереження документів комісії і на засіданні комісії 30 жовтня 1911 р. запропонував: якщо і проводити їх обмін, то дуже обережно і, безумовно, з вигодою для комісії [10].

Виступаючи на засіданні 14 грудня 1912 р., П.Дорошенко звернув увагу на високу якість виробів українського ливарного мистецтва, прикладом яких є гармати и дзвони. Він запропонував з'ясувати технічну сторону місцевої ливарної справи, яка, очевидно, досягла значних висот у Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. [11].

29 березня 1913 р. П.Дорошенко ознайомив присутніх з історією Рум'янцевського музею – славнозвісного просвітницького закладу Москви, який виник з ініціативи графа М.Рум'янцева – сина генерал-губернатора Малоросії, активного провідника колонізаторської-русифікаторської політики царату у XVII ст. П.Рум'янцева-Задунайського. П.Дорошенко доповідав, що М.Рум'янець, отримавши гарну освіту, зібрав гарну бібліотеку, картини, історичні матеріали і предмети, а також організував і давав кошти на екскурсії. Після смерті його колекція, що знаходилась у Петербурзі, була перенесена до Москви [12]. П.Дорошенко з успіхом займався й бібліографією, зокрема тривалий час збирав статті та замітки про свій старовинний Глухів. У нього зібрався багатий матеріал, яким він хотів би поділитися з комісією. І тому не випадково, що він першим увійшов до складу створеної 29 листопада 1910 р. Бібліографічної комісії [13]. На засіданні комісії 15 листопада 1913 р. він коротко ознайомив зібрання з науковими працями бібліографа С.Пономарьова, частина праць якого мала пряме відношення до історії Чернігівщини. З успіхом вивчав історик і питання фалеристики.

Досить тісні стосунки склалися у П.Дорошенка з відомим на той час істориком та архівістом В.Модзалевським. Про це свідчать численні листи, в яких глухівський знавець старовини надсилав В.Модзалевському необхідні генеалогічні матеріали й отримував від нього цікаві для себе відомості. Саме завдяки турботі П.Дорошенка В.Модзалев-

ського було запрошено до Чернігова, обрано секретарем дворянської управи й архівної комісії.

П.Дорошенко став одним із фундаторів сформованого в травні 1917 р. Комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині [14], не полишав праці й у Чернігівській архівній комісії. У 1917 р. він на деякий час навіть очолив її роботу. Про це свідчить, зокрема, лист Архівної комісії до Московського археологічного товариства від 14 жовтня 1917 р., підписаний головою комісії П.Дорошенком та керуючим справам В.Модзалевським.

Із 1903 р. П.Дорошенко працював співробітником Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Він брав участь у справах міського самоврядування Чернігова. У травні 1918 р. П.Дорошенка було обрано до ради Чернігівського народного університету. В липні 1918 р. він погодився обійняти в Українській Державі посаду керівника Головного управління в справах мистецтва та національної культури. Життя його трагічно перервалося у липні 1919 р. [15].

Отже, перебуваючи в Чернігові, П.Дорошенко активно працював у Чернігівській губернській вченій архівній комісії, створив низку наукових праць, присвячених історії та побуту України.

Література

1. Курас Г. Життя и смерть Петра Дорошенка / Г. Курас // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 48–55.
2. Журнали засіданий комісії // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 85.
3. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 64.
4. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 год. – Чернигов, 1905. – С. 590.
5. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 55.
6. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 66–67.
7. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 25.
8. Забаревський М. Памяти П.Я.Дорошенка / М. Забаревський // Хліборобська Україна. – 1920. – Зб. 1. – С. 99–100.
9. Журнали засіданий комісії // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 152–156.
10. Отчёт Черниговской архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов. 1913. – С. 15.
11. Журнали засіданий комісії // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 251.

12. Журналы заседаний комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 195–196.
13. Журналы заседаний комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 206.
14. Заседания комитета // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – 8 июня. – С. 8.
15. Курас Г. Життя и смерть Петра Дорошенка / Г. Курас // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 48–55.

УДК 94(477)"16"

Л.І.Шаповал

Ключові проблеми гетьманування Івана Виговського у праці Дмитра Дорошенка "Нарис історії України"

У статті висвітлюються ключові проблеми гетьманування Івана Виговського, які розглядаються у праці Дмитра Дорошенка "Нарис історії України". Автор даної наукової розвідки наголошує на складній, суперечливій і багатогранній постаті гетьмана Івана Виговського. Слід зазначити, що Д.Дорошенко порушує ряд важливих проблем, а саме: характер взаємовідносин І.Виговського з Б.Хмельницьким, історію обрання гетьмана, первісну зовнішньополітичну орієнтацію до розриву з Москвою, чинники, що зумовили Гадяцький вибір Виговського, оцінку українського політичного компромісу 1658 р., причини втрати гетьманської булави.

Ключові слова: проблема, гетьманування, постать, Гадяцький договір, компроміс, гетьманська булава, причина.

Данная статья раскрывает ключевые проблемы гетманства Ивана Выговского, которые анализируются в работе Д.Дорошенка "Очерк истории Украины". Автор данной работы ставит акцент на сложной, противоречивой и многогранной личности Ивана Выговского. Следует, отметить, что Д.Дорошенко поднимает ряд важных вопросов, а именно: характер взаимоотношений И.Выговского с Б.Хмельницким, историю прихода к власти гетмана, внешнеполитическую ориентацию, которая привела к разрыву с Москвой, факторы, которые привели к подписанию Гадяцкого договора Выговским, оценка украинского политического компромисса 1658 р., причины потери гетманской булавы.

Ключевые слова: проблема, гетманство, личность, компромис, причина, Гадяцкий договор, гетманская булава.

At the article show hey problems of seamanship I. Vyhovskiy that examined in the work Dmitro Doroshenko "Essay of the history of Ukraine". The

author of present scientific explorative underlines on difficulty, contradictorily, manning – seedily figure of hetman Ivan Vyhovskiy. It is important to say, that Dmitro Doroshenko toughest a lot of different problems: sutras the character of condition between Ivan Vigovskiy and, Bogdan Hmelnitskiy, the historical choice of hetman, firstly out sidpolicctffly direct to the break vith Moskov, treatment that stipulated Hadiatskiy choice of Vihovsky the marks of Ukrainian political compromise 1658 and the causes of putting hetmans mace.

Key words: problem, hetman ship, figure, Hadiatskiy agreement, compromise, hetmans mace, causes.

З плином часу не втрачають свого наукового значення праці видатних дослідників національної минувшини. Серед них чільне місце належить доробку Д.І.Дорошенка (1882–1951) – політика, державного діяча часів Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського; яскравого репрезентанта державницької школи вітчизняної історіографії [7, с. 139]. Його ім'я в нашій історіографії донедавна було затавровано. Він першим дав науковий огляд історії України як процесу розвитку національної державності, є автором близько тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, релігії. Історичні дослідження вченого науковці кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу [2, с. 222; 4].

Своєрідним підсумком наукових студій ученого став двотомний "Нарис історії України", який уперше був виданий у Варшаві (1932–1933). За фінансової підтримки Союзу українців Великобританії названа праця побачила світ удруге в 1966 р. у Мюнхені у видавництві "Дніпрова хвиля". Автор передмови до цього видання Олександр Оглоблин так характеризує Дмитра Дорошенка як історика: "Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше і яскравіше виступав правдивий образ історичної України... Стара схема української історії наповнювалася новим багатим змістом, перед пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 р., втілений у бездоганну наукову форму [6; 14]. Українська історіографія вважає цей твір Д.Дорошенка одним із великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби. У своєму доробку автор прагне розкрити складну, суперечливу й багатогранну постать гетьмана Івана Виговського.

"Після смерті Богдана Хмельницького (6 серпня 1695 р.), – оповідає дослідник, – була скликана в Чигирині рада старшин "при зачинених воротах"... На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й

хоче поки що вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Ю.Хмельницький, має бути тимчасово доручене генеральному писареві І.Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті, за пару місяців, 25 жовтня 1657 р. відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада підтвердила вибір Виговського на гетьмана... Взнявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив як справжній гетьман", – вважає Дмитро Іванович [3, с. 285]. Аналізуючи його попередню біографію, він наголошує, що останній був найближчим співробітником, найдовіренішою особою Б.Хмельницького. Роль найближчих радників і помічників відіграла низка талановитих представників української шляхти, а серед них найпомітнішою постаттю був Юрій Немирич.

Д.Дорошенко стверджує, що в догадяцький період І.Виговський дотримувався зовнішньополітичних орієнтирів свого попередника: уклав воєнно-політичний договір із Швецією, поновив мир із Кримським ханством, союз із Трансильванією, уклав перемир'я з поляками, прагнучи дотримуватися паритетних взаємин із Москвою на основі "Березневих статей" 1654 р. Але "шведсько-український союз не мав практичного значення й проіснував недовго.... Поляки з свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною" [3, с. 286]. Як наслідок виявилось, що проти Виговського сформувалася сильна опозиція, насамперед було незадоволене Запорожжя на чолі з кошовим Яковом Барабашом і полтавським полковником Мартином Пушкарем, який сам мріяв про булаву. "Про Виговського писалося в Москву, що він "лях" і замишляє запродади Україну полякам. У такому дусі провадилася агітація проти гетьмана й на Україні" [3, с. 287]. Учений розкриває чинники, що породили антигетьманський заколот Мартина Пушкаря та Якова Барабаша, зауважуючи на диригентській ролі Москви в започаткуванні Руїни. Все, що відбувалося на Гетьманщині (зокрема блокада Запорожжя), було сприятливим для московського уряду, який уважно стежив за темпом процесу класової диференціації населення та загостренням суспільних протиріч. Д.Дорошенко вказує, що "козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично привілейованою верствою, яка не тільки вела військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на

економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками" [3, с. 287]. Вдало підмічено, що "виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 р., мусив природно зосередити в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини... Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусила накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам "послушенство", себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння маєтками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян ... за часів Хмельницького щойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорізька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана "ляха", який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових "панів та дуків". Серед самої козачини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніше козацькі круги, й на козацьку "чернь", з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Постають ніби дві партії: старшинська – аристократична – й партія "черні" – демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ. Виокремлюючи промосковську орієнтацію провідників "демократичної" партії Барабаша і Пушкара вчений підкреслює, що "традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній пієтет і пошана до польського короля переноситься на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце панів. Уряд московський піддержує їх, а вони за те стають опорою московських впливів на Україну" [3, с. 288].

Питання про владу на Україні ставилося на козацькій раді, яка була скликана в лютому 1658 р. у Переяславі. Вона одностайно підтвердила вибір І.Виговського. "Всі козаки були за нього як за того, що голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи. Хитрово в імені царя мусив потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусив зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини зі Швецією", – наголошує Д.Дорошенко [3, с. 289]. Підкреслюючи двозначність московської політики стосовно І.Виговського після Переяславської ради 1658 р., він змальовує хід антигетьманського повстання під проводом М.Пушкаря і Я.Барабаша: "Полтава була спалена, багато людей татари похалили в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову

старшину з людей, собі вірних. Тим часом Лубни й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення... Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50000 українських людей" [3, с. 289]. Саме ця історія з Пушкарем, як зазначає Д.Дорошенко, "мусила переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Московією. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею, – наголошує вчений, – справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України й на обернення її в звичайну провінцію Московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимості й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських "холопів" (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям... Бачачи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші уступки, українські політичні круги почали схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність" [3, с. 290].

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники укладання Гадяцького договору, Д.Дорошенко погоджується з поглядами авторитетного дослідника політики І.Виговського В.Гарасимчука, який стверджує, що непереможені обставини підштовхували гетьмана до злуки з Польщею [1]. "Ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилевих обставин... Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком" [3, с. 290]. До думки про союз із Польщею схилились українські політичні кола (козацька старшина, вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном, українська шляхта – волинська, подільська, брацлавська) на чолі з гетьманом І.Виговським. Історик-

державник наголошував на депопуляризації ідеї злуки з Польщею серед українського загалу (міщан, рядових козаків і селян). Подібні настрої активно використовували ті українські політики, що стояли у відкритій опозиції до Виговського, будуючи власні корисливі та честолюбні плани, які вміло відкориговувала Московія [3, с. 291].

У праці "Нарис історії України" автор детально розкриває зміст Гадяцької унії, укладеної 16 вересня 1658 р. в місті Гадяч, підкреслює, що гетьманський варіант передбачав трансформацію Речі Посполитої у федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. "Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного..." [3, с. 292]. Наступні три розділи мали постанови щодо внутрішнього устрою Великого князівства Руського, релігії та просвіти. Звістка про українсько-польський компроміс стала приводом для початку польсько-московської війни за Україну. Звісно, московський монарх оголосив І.Виговського зрадником свого народу. Український уряд із свого боку розіслав "Маніфест до всіх європейських дворів", сповіщаючи про мотиви свого розриву з Царством [3, с. 292–293]. Д.Дорошенко скрупульозно аналізує текст документа у зазначеній праці. Особливу увагу надає дослідник з'ясуванню чинників краху І.Виговського як гетьмана. Пояснює, що "його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він запродав Україну ляхам і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей Гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною" [3, с. 295]. Виговський уповні усвідомлював небезпеку подальшої конфронтації громадянства у поєднанні з московською інтервенцією. У листі до Яна II Казимира з болем визнавав, що "ціла середина Полтавщини, цвітучі полки Полтавський, Ірклівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого – так і татари погнали в неволю. У людей утрачався всякий інтерес до громадської справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові" [3, с. 295]. А тому, аби запобігти подальшій Руїні, гетьман у вересні 1659 р. на "Чорній раді" під Германівною добровільно склав свої клейноди.

В українській історіографії Гадяцький трактат, а у зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, отримали неоднозначну оцінку. "Сумно скінчилося, – говорить М.Костомаров, – гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу"; "Гадяцька унія впала через те, що вона пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні... народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі" [3, с. 295]. Д.Дорошенко в "Нарисі Історії України" виокремлює погляди українських істориків, – В.Вовка-Карачевського, М.Стадника, М.Грушевського, О.Левицького, М. Драгоманова, В.Антоновича, В.Гарасимчука, С.Наріжного, які негативно чи позитивно оцінювали Гадяцьку угоду, гетьманство І.Виговського. Зокрема, В.Гарасимчук сприймає Гадяцьку умову як "величезний пам'ятник козащини", а самого Виговського – як великого українського патріота, з ясною національною свідомістю, пройнятого любов'ю до свого народу, який "ніколи не споганив свого імені коштом свободи свого народу" [1, с. 43]. Дослідник доби І.Виговського В.Липинський уважав, що він, "незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України" [5, с. 134].

Таким чином, Дмитро Іванович Дорошенко, виходячи з державницьких засад розуміння історичного процесу, високо поціновує Івана Виговського, як поборника незалежної й соборної України у своїй праці "Нарисі історії України". Водночас він пояснює, чому Гадяцький договір, як спроба паритетного співжиття трьох народів у реорганізованій Речі Посполитій, залишився нездійсненим, а гетьман, зважаючи, передусім, на його негативні політичні наслідки, змушений був зректися булави.

Літератури

1. Гарасимчук Василь. Виговщина і Гадяцький трактат. – Б.м., Б.р. – 105 с.
2. Довідник з історії України (А–Я): [посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – [2-ге вид., випр. і доповн.]. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко / [передмова І. О. Денисюка]. – Львів : Світ, 1991. – 573 с.
4. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державницька школа: Історія. Політологія і право / Д. І. Дорошенко. – К. : Генеза, 1996. – 254 с.

5. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.

6. Оглоблин О. Думки про сучасну советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.

7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.

УДК 94(477.4)"1905/1914"

М.В.Гаухман

**Правобережна Україна в складі Російської імперії (1905–1914 рр.):
три національних питання в політиці губернської влади**

Аналізується національна політика Російської імперії в Правобережній Україні в контексті національного питання. Робиться висновок, що національна політика губернської влади спрямовувалася на реалізацію проекту "великої російської нації" в спосіб боротьби з проектом "великої польської нації" та національними рухами українців і євреїв.

Ключові слова: національне питання, національна політика, національний проект, губернська влада.

Анализируется национальная политика Российской империи в Правобережной Украине в контексте национального вопроса. Делается вывод, что национальная политика губернских властей была направлена на реализацию проекта "великой российской нации" путём борьбы с проектом "великой польской нации" и национальными движениями украинцев и евреев.

Ключевые слова: национальный вопрос, национальная политика, национальный проект, губернские власти.

National politics of Russian empire in Rightbank Ukraine is analyzed in the context of national question. The author concludes that national politics of governor authorities was directed at realization of project of "great Russian nation" by means of struggle against project of "great Polish nation" and national movements of Ukrainians and Jews.

Key words: national question, national politics, national project, governor authorities.

Передумовою вивчення політичного виміру регіональної історії є встановлення місця даного регіону в політико-правовій структурі держави. Особливістю Правобережної України у складі Російської імперії було те, що цей регіон був політичною ареною трьох національних питань: українського, польського та єврейського. Окремішні національні питання, такі як українське, польське та єврейське, були витоком національного питання як загальної проблеми соціальної дійсності Російської імперії в "епоху націоналізму". Перша російська революція (1905–1907) позначилася карколомним розвитком національних рухів на імперських окраїнах. Відтоді національне питання, проблема російського націотворення та рівноправності російських підданих було усвідомлене російською владою й громадськістю як одна з ключових проблем громадсько-політичного життя, від вирішення якої залежало подальше майбутнє Росії в ХХ ст.

Базовими для вивчення "епохи націоналізму", періоду націотворення й розгортання національних рухів є праці класиків дослідників феноменів нації й націоналізму Е.Гелнера і Б.Андерсона. Обидва автора виступають проти есенціалізму (незмінності сутності) в розумінні нації, а вважають нації за явища модерного (або пізньомодерного, залежно від термінології) суспільства. Книжка Е.Гелнера присвячена націотворенню в контексті процесів модернізації [1]. З точки зору британського філософа, націотворення зумовлюється тим, що національна культура, заснована на традиційній етнічній культурі, є умовою входження представника етнічної спільноти в модерне суспільство, а відтак націотворення є культурною модернізацією. Теорія нації як уявленої спільноти Б.Андерсона пояснює націотворення бюрократичними й освітніми практиками модерного суспільства: спочатку нації як проект "уявляються" інтелектуалами, а згодом дійсність облаштовується відповідно до проекту [2]. Теорія Б.Андерсона застосовувалася для дослідження української історії. Прикладом цього є стаття Р.Шпорлюка, у якій історія України розглядається як історія українського національного проекту, що виграв історичне змагання проектів "великої російської нації" та "великої польської нації", які розглядали українські населення як складову цих "великих націй" [3]. Послідовником Р.Шпорлюка є С.Плохій, який присвятив монографію науковій творчості М.Грушевського [4]. С. Плохій, спираючись на тезу Р.Шпорлюка, що національна історія є історією "творення, руйнування і відтворення" ("making, unmaking and remaking") націй, розглядає М.Грушевського як творця української нації ("nation-builder") та руйнівника російської імперської нації. Теорія Б.Андерсона стала методологічною основою для монографії О.Міллера про російську національну

політику та громадську думку щодо "українського питання" в 60–70-і рр. XIX ст., коли постали і українській, і російській національні проекти [5].

Уперше Правобережну Україну і загалом західний край "східні креси" колишньої Речі Посполитої як етнополітичне пограниччя розглянув М.Драгоманов у статтях, написаних для журналу "Вестник Европы" в 1870-х рр. Проблеми націотворення (зрозуміло, автор не вживав цього терміна) у Східній Європі – польському, литовському, українському та білоруському національним рухам – у контексті відносин між Росією та новопосталою Німеччиною присвячувався цикл статей "Восточная политика Германии и обрусение" [6]. Міжнародні відносини на Правобережжі висвітлювалися М.Драгомановим у статті "Евреи и поляки в Юго-Западном крае" [7].

Сучасна українська історіографія російської національної політики в Правобережній Україні представлена монографією Н.Щербак, у якій досліджені регіональні вияви політики щодо трьох національних питань: українського, польського та єврейського [8]. Дана праця цінна, насамперед, значним обсягом фактичного матеріалу, але авторці бракує власної концепції національного питання й національної політики в Російській імперії, що дало б можливість увести фактичний матеріал у визначене теоретичне річище. Відносини між російською владою та польським, українським і єврейським населенням Правобережної України в 1863–1914 рр. стали об'єктом дослідження в монографії Д.Бовуа [9]. Проблеми відносин у трикутнику українського, російського та польського національних проектів у Правобережній Україні присвячена стаття К.Мацузато [10].

Проблемною залишається характеристика Правобережної України як арени проведення місцевою, губернською й поліційною владою російської національної політики, спрямованої на вирішення трьох національних питань. Причому національна політика на місцевому рівні розуміється не як місцева проекція російських заходів проти представників тої чи іншої спільноти, а як відносно окремий процес. Адже Російська імперія складалася з різних регіонів, до яких неможливо застосовувати однакові критерії націотворення та однакове розуміння національної політики. Правобережна Україна була одним із окраїнних регіонів Росії. Національне питання на Правобережжі набувало гіпертрофованого значення. Саме під таким кутом зору ми пропонуємо досліджувати російську національну політику в Південно-Західному краї.

Процес централізації державного управління є лейтмотивом історії модерних імперій. "Старорежимні монархії", такі як дореволюційна Франція та імперії Центрально-Східної Європи – Німецька, Російська та Австрійська (до 1867 р., коли центральний уряд знайшов компромісні варіанти відносин з деякими місцевими елітами), були класичними

модерними імперіями. Імперські уряди прагнули створити "вертикаль влади", проводячи уніфікацію місцевого законодавства та інкорпорацію місцевих елітарних груп, тобто їхню культурну асиміляцію. Витворення єдиної імперської ієрархії означало б культурну уніфікацію імперського простору. Зауважимо, що під єдиною імперською культурою в ранньомодерну епоху, тобто до перемоги буржуазних революцій і встановлення промислового капіталізму, розуміється наднаціональна культура імперської еліти.

Виклик модерним імперіям кинула індустріалізація, що позначила перехід від ранньо- до пізньомодерного суспільства. Ранньомодерні імперії – це імперії, які формувалися на позанаціональних підставах навколо ядра, яким була імперська еліта, що належала до різних етноконфесійних спільнот. Пізньомодерна епоха тотожна "епосі націоналізму": масове суспільство постає замість станової й конфесійної мозаїки ранньомодерного суспільства, а індивіди ідентифікують себе як представники національних спільнот. Особливістю етноконфесійної структури ранньомодерного суспільства Центрально-Східної Європи (XVI – середина XIX ст.) була етноконфесійна строкатість, що мала два виміри: 1) *горизонтальний вимір*, під яким розуміємо ущільнене просторове розміщення етноконфесійних груп у сільській місцевості та між районами міст; 2) *вертикальний вимір*, під яким розуміємо збіг (цілковитий або частковий) станово-класового й професійного розшарування населення з його етноконфесійним розподілом. Націотворення пізньомодерної епохи, що супроводжувалося руйнацією станів, перетворювало етноконфесійні спільноти на спільноти національні, які вимагали визнання власних, національних, прав як прав, так би мовити, колективної особистості. Ідеологією націотворення був націоналізм, що пропонував атомізованому капіталістичному суспільству альтернативу у вигляді солідарної спільноти – нації. Однак наявність різноманітних проектів націотворення, які поширювалися на одне й те ж саме населення, призводила до конкуренції між національними проектами. Саме конкуренція проектів, з одного боку, і ненаціональний характер модерних імперій, з іншого боку, призводили до появи національного питання – проблеми визнання національних прав.

Структурна концепція імперій О.Мотиля дозволяє розглянути механізм функціонування модерної імперії. Особливістю будь-якої імперії, що відрізняє її від усіх інших типів держави, є характер відносин між центром і периферією: периферії пов'язані між собою винятково через центр [10]. Російську імперію "довгого XIX ст." (1789–1914 рр.), з огляду на строкатість її регіонів, варто розглядати як багаторівневу структуру. Підставовим показником для структурування периферії був культурний показник – культурна приближеність або віддаленість від

імперського центру. Ступень наближеності або віддаленості залежав, по-перше, від етноконфесійної ідентичності населення регіону, по-друге, від збереження місцевою елітою власних державницьких традицій, по-третє, від поширення на регіон чинності виключного законодавства, що поширювалося на окремі етноконфесійні спільноти російських підданих.

Територію Правобережню України (офіційна назва – Південно-Західний край) утворювали Київська, Подільська та Волинська губернії, які об'єднувалися генерал-губернаторством. Наявність інституту генерал-губернаторства, що поєднував адміністративну й воєнну владу, свідчила про слабкість російських позицій у регіоні. Правобережна Україна в російському політичному просторі уявлялася як російсько-польське прикордоння, поле змагання двох національних проєктів: проєкту "великої російської нації" та проєкту "великої польської нації". Обидва проєкти включали місцеву українську (за тогочасною офіційною термінологією – малоросійську) людність як один з елементів національного проєкту. Міжнародні відносини також ускладнювалися наявністю єврейського питання, адже Правобережна Україна була одним із центрів світового єврейства.

Чотири національних проєкти, чотири поля інтелектуальних дискусій і практичної діяльності спиралися на національну (точніше – етноконфесійну) структуру населення Правобережної України. Дані перепису населення Російської імперії 1897 р. не дають змоги визначити національну структуру населення. Анкета перепису не містила показника "нація" чи "національність". Відтак для приблизного встановлення чисельності представників тої чи іншої нації доводиться звертатися до показників "рідна мова". Опора на показник "рідної мови" при обчисленні національної структури населення Росії є загальною практикою в історіографії російської й української історії.

Серед населення регіону, що складалося з 9 млн. 567 тис. осіб, українці (особи, які за показником "рідна мова" вибрали "малоросійське наріччя російської мови") становили 76,91% (7 млн. 358 тис. чол.) населення; євреї (особи, які за показником "рідна мова" вибрали "єврейську мову", тобто ідиш) – 12,5% (1 млн. 195 тис. чол.); росіяни (особи, які за показником "рідна мова" вибрали "великоросійське наріччя російської мови") – 4% (413 тис. чол.); поляки (особи, які за показником "рідна мова" вибрали "польську мову") – 3,4% (322 тис. чол.) [11].

Центром Правобережної України та одним із культурних та економічних центрів Російської імперії був Київ. Чисельність киян дорівнювала, за переписом 1897 р., 247,7 тис. чол. Етнічний розподіл населення Києва був таким: росіяни – 54,2% (134,3 тис. чол.); євреї – 31,0% (142,2

тис. чол.); українці – 22,2% (55,0 тис. чол.); поляки – 6,7% (16,6 тис. чол.) [12, с. 71–73]. Представники чотирьох згаданих національних спільнот боролися за посилення в Києві власних культурних і політичних позицій.

Особливе правове становище регіону визначалося тим, що в ньому було чинним виключне законодавство, спрямоване проти національних спільнот: українців, євреїв і поляків. Виключне законодавство надавало національному питанню повсякденного характеру. Наявність виключного законодавства і питання доцільності та ефективності його впровадження тримало національне питання в фокусі політики центральної й місцевої влади, навіть якщо безпосередньо не йшлося про визнання й дотримання прав тої чи іншої нації.

Виключне законодавство проти українців було спрямоване не проти українців як корінного населення українських земель, а проти української інтелігенції. Остання апелювала до місцевого етнічно українського населення, переважно селян, як до української нації. Іншими словами, виключне законодавство проти українців спрямовувалося проти процесу українського націотворення, адже українське населення підлягало включенню в поле дії російського національного проекту – проекту "великого російського народу". Антиукраїнське законодавство кінця XIX ст. утворювалося Емським указом 1876 р. про заборону українського письменства, що фактично був чинним до Першої російської революції. Емський указ унеможлилював будь-яку легальну діяльність української інтелігенції: окремішня мова була єдиною очевидною ознакою українства, що відрізняла його від росіян і поляків. Провідникам українства після 1905 р. довелося починати свої націотворчу діяльність практично з нуля. Пореволуційними політико-правовими кроками влади, спрямованими проти українського націотворення, було переслідування активістів українського руху, цензурні обмеження, що накладалися на україномовну пресу, та закриття "Просвіт" на Правобережжі в 1909–1910 рр.

Особливість ситуації в Правобережній Україні виявлялася в тому, що Київ і регіон загалом був центром російського радикального націоналізму, чорносотенства, відомим своїм агресивним антисемітизмом, україно- і полонофобією. Серед чорносотенців було чимало етнічних українців, "тоже малоросов", і, вірогідно, цим також визначається антиукраїнська риторика радикальних націоналістів. Адже український рух кидав виклик і проекту "великої російської нації", й особистій ідентичності представників місцевої еліти як росіян, хоча й українського походження, а не українців. Збіг цілей місцевої влади і місцевих правих штовхав їх до співпраці. Саме чорносотенці підтримували обвинувачення українського руху в тому, що він є "австро-польською інтригою",

та були ініціаторами закриття "Просвіт" і заборони відзначення сотих роковин Т.Шевченка. Радикальні націоналісти давали місцевій владі ідеологічну аргументацію при проведенні національної політики.

Виключне законодавство проти євреїв поширювалося на всіх російських підданих, які сповідували юдаїзм. Єврейське питання в Правобережній Україні визначалося тим, що цей регіон, окрім Києва, входив до смуги єврейської осілості, де було дозволено постійне проживання російських євреїв. Євреї перебували під тиском Тимчасових правил 1882 р., за якими євреям заборонялося проживати в сільській місцевості, окрім євреїв-землеробів, купувати й орендувати нерухоме майно в сільській місцевості, а також торгувати по неділях і під час найбільших християнських свят. Євреї були обмежені в можливості отримати освіту. За циркуляром Міністерства народної освіти 1887 р., була встановлена норма прийняття євреїв до навчальних закладів у смузі осілості в 10%, поза смугою осілості – в 5% та в обох столицях, Санкт-Петербурзі та Москві, – в 3%. Звісно, що в межах смуги осілості цю норму неможливо було виконати, інакше місцевій владі довелося б закрити середні навчальні заклади через невелику чисельність учнів-неєвреїв. Виключне законодавство проти євреїв було настільки суперечливим, що ставало джерелом зловживань і корупції з боку місцевої влади.

Нерівноправність євреїв поєднувалася з антисемітськими настановами влади та правої громадськості, які вбачали в євреях експлуаторів корінного населення, а на початку XIX ст. ототожнили єврейську молодь з революційним рухом. Для того щоб усунути єврейське питання, питання про рівноправність євреїв з порядку денного політичного життя, центральна влада разом із правою громадськістю були ладні висунути проти євреїв середньовічне звинувачення у вживанні християнської крові та "новітне" звинувачення у світовій змові з метою підкорення світу: Міністерство юстиції за ініціативи чорносотенців сфабрикувало "справу Бейліса" (1911–1913), судовий процес за якою проходив у Києві; закордонна розвідка сфабрикувала "Протоколи сіонських мудреців", що з 1903 р. поширювалися правими колами.

Вивчення історії антисемітизму вимагає застосування нових підходів, пов'язаних із постмодерністськими й постструктуралістськими дослідженнями. Адже неможливо обґрунтувати або спростувати аргументи антисемітів з точки зору класичного наукового раціоналізму. Євреї уявляються "чужими", а відтак, по-перше, вони є "своїми" навпаки, патологією щодо норми, по-друге, вони перебувають усюди, на периферії простору "своїх", як нездоланна загроза [13, с. 220–228]. Постулати антисемітизму – обвинувачення євреїв у вживанні християнської крові, економічної експансії, організації революційного руху та

прагненні світового панування – обертаються в межах конкретних дискурсів. Поняття "євреї" є "порожнім сигніфікантом" – знаком, що сам себе обмежує, створюючи межі антисемітського дискурсу, у якому уявлені "євреї" відповідають обвинуваченням антисемітів [14, с. 12].

Виявом антисемітизму в Російській імперії були хвилі погромів 1881–1882 рр. і 1903–1906 рр. Виникнення кризових ситуацій, як-от убивство Олександра II в 1881 р. або Перша російська революція (1905–1907), звертало увагу населення на винуватців кризи, всюдисущих чужинців, тобто євреїв, "чужих" par excellence. Представники місцевої, воєнної й поліційної, влади не перешкождали погромникам, як правило, у перші три дні погромів. Беручи участь у погромах, населення отримувало змогу випустити "пару" невдоволення кризовою ситуацією. Офіційною причиною другої хвилі погромів (1903–1906) була названа уявна революційність єврейства: представники влади ототожнювали революціонерів і єврейську молодь. Опозиційна громадськість закидала владі організацію погромів для здобуття підтримки населення. Найбільш масштабні погроми на Правобережжі відбулися в Києві та Житомирі.

Польське питання в Правобережній Україні визначалося тим, що після повстання 1863–1864 рр. було введено виключне законодавство проти поляків, що діяло в межах Західного краю. По-перше, у 1865 р. були введені обмеження на польське землеволодіння. Відтепер польським поміщикам заборонялося продавати землю полякам. Отримувати землю від польських поміщиків мали змогу лише їхні прямі спадкоємці. За наступне півстоліття польське поміщицтво втратило близько половини своєї земельної власності. По-друге, була заборонена освіта польською мовою. Були заборонені польські навчальні заклади, з 1892 до 1906 рр. був чинним закон про переслідування таємного навчання польській мові, Київський університет Святого Володимира наприкінці XIX ст. призначався для русифікації поляків. Метою виключного законодавства проти поляків було позбавлення польської шляхти та молоді польської інтелігенції, провідних верств польського націотворення домінуючого становища в Південно-Західному краї.

У 1906 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор закрити щойно засновану мережу польського культурно-просвітницького товариства "Освята", пояснюючи своє рішення чинністю в Південно-Західному краї Положення про надзвичайну охорону. Позаяк вага польського населення в регіоні була відносно невеликою, місцева влада висловлювала переконання, що насправді метою "Освятити" є ополячення "погано освіченого малоросійського населення". Після Першої російської революції товариство відновило свою діяльність. У

1909 р. за рішенням Сенату було остаточне припинено існування "Освяти". Навіть у діяльності польського театру в Києві місцева влада вбачала пропаганду агресивного польського націоналізму.

Таким чином, Правобережна Україна була окраїнним регіоном Російської імперії, культурно віддаленим від російсько-православного центру. Політико-правове становище Правобережної України в структурі Російської імперії визначалося наявністю в регіоні трьох національних питань: українського, єврейського та польського. Національне питання на Правобережжі обумовлювалося, з одного боку, чинністю виключного законодавства проти українців, євреїв і поляків, а з іншого – процесами творення російської, української, єврейської й польської націй, пришвидшеними в 1905–1914 рр. Репресивний характер національної політики в Правобережній Україні обумовлювався змаганням двох національних проектів: проекту "великої російської нації" та проекту "великої польської нації". Український проект опинився між жорнами двох "великих" проектів. Ідеологічне обґрунтування національної політики на Правобережжі надавали чорносотенці, радикальні російські націоналісти.

Перспективними напрямками подальшого вивчення національного питання в Правобережній Україні в 1905–1914 рр. є, по-перше, визначення відносин між національними рухами в регіоні, по-друге, порівняння Правобережної України з іншими периферійними регіонами Російської імперії, насамперед порівняння з Лівобережною та Південною Україною.

Література

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Ернест Гелнер; [пер. з англ. Г. Касьянова]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с. – (Ex professo).
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон / [пер. з англ. В. Морозов]. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
3. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Роман Шпорлюк ; [пер. с англ.] // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.
4. Ploky S. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / Serhii Ploky. – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press Incorporated, 2005. – 614 p.
5. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с.
6. Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение / Михаил Петрович Драгоманов // Драгоманов М. П. Политические сочинения / [под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского]. – М. : Б. и., 1908.

Т. 1: Центр и окраины. – 1908. – С. 1–216.

7. Драгоманов М. П. Евреи поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края / Михаил Петрович Драгоманов // Драгоманов М. П. Политические сочинения / [под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского]. – М. : Б. и., 1908.

Т. 1: Центр и окраины. – 1908. – С. 217–267.

8. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К. : ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.

9. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863–1914 / Даніель Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк ; за ред. Н. Яковенко. – К. : Критика, 1998. – 336 с.

10. Мацузато Кимитака. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века [Электронный ресурс] / Кимитака Мацузато // Ab imperio. – 2000. – № 1. – Режим доступа:

<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=616&idlang=2&Code=gd2OF15waVS7zfw1sCSdTzeMQ>.

11. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – К. : Критика, 2009. – 199 с.

12. Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Вольнская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=36; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Киевская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=44; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Подольская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=61.

13. Іванюк О. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / Олег Іванюк // Красзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 71–77.

14. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры / Марина Юрьевна Савельева. – К. : Видавець Парапан, 2003. – 272 с.

15. Циман Б. "Лінгвістичний поворот" у культурно-історичному дослідженні. Роздуми на прикладі опису історії сучасного антисемітизму / Бен'ямін Циман // Схід-Захід : [історико-культурологічний збірник]. – К. ; Харків : Критика, 2006.

Вип. 8. Спеціальне видання : Порубіжжя. – 2006. – С. 7–29.

Історичне товариство Нестора-літописця – осередок етнографічних досліджень Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається етнографічна діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Автор аналізує етнографічну проблематику, яка висвітлювалася на сторінках часопису, що видавався товариством, – "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца". Автором розкривається внесок членів Товариства у дослідження та популяризацію етнографії України.

Ключові слова: Історичне товариство Нестора-літописця, "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца".

В статье рассматривается этнографическая деятельность Исторического общества Нестора-летописца. Автор анализирует этнографическую проблематику, которая освещалась на страницах журнала, что издавался обществом, – "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца". Автором раскрывается вклад членов Общества в исследование и популяризацию этнографии Украины.

Ключевые слова: Историческое общество Нестора-летописца, "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца".

The article looks at the ethnographic activity of Nestor's Chronicler Historical Society. The author analyses ethnographic range of problems, which was given on the pages of magazine and was published by society "Readings of Nestor's Chronicler Historical Society". The author also discovers the contribution of Society's members to research and popularization of the Ukrainian ethnography.

Key words: Nestor's Chronicler Historical Society, "Readings of Nestor's Chronicler Historical Society".

Наприкінці XIX – на початку XX ст. етнографічне вивчення України було невід'ємною складовою наукової діяльності різноманітних наукових організацій, що функціонували в той час у Наддніпрянській Україні. Серед таких наукових інституцій варто виділити Історичне товариство Нестора-літописця, Подільське церковне історико-археологічне товариство, Товариство дослідників Волині (Правобережна Україна), а також Ніжинське історико-філологічне товариство, Харківське історико-філологічне товариство, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (Лівобережна та Південна Україна).

На Правобережній Україні однією з найпотужніших наукових інституцій, що досліджувала історію, археологію, етнографію, фольклор, народне право, українську літературу, було Історичне товариство Нестора-літописця. Окремі аспекти діяльності Товариства досліджували М.Колесник [1], С.Наріжний [29], О.Медалієва [28], Л.Баженов [3], О.Нагірняк [27] та багато інших учених. Проте питання, що стосуються етнографічної діяльності Товариства, досліджувалися або фрагментарно, дотично до інших проблем, або взагалі залишалися поза увагою дослідників. Такий стан речей обумовлює необхідність дослідження внеску цієї наукової інституції у розвиток етнографічної науки в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у висвітленні діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, характеристиці його внеску у дослідження етнографічних проблем, аналізу етнографічних матеріалів, вміщених на сторінках періодичного видання товариства – "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца".

Історичне товариство Нестора-літописця діяло в Києві з 1873 до 1931 р. Весь період його функціонування умовно поділяють на три етапи: перший етап (1873–1893), другий етап (1894–1917), третій етап (1917–1931). Для нас найбільшу цікавість представляє саме другий етап діяльності Товариства як період найбільшої активізації його діяльності та зростання авторитету серед громадськості [1, с. 54].

Товариство об'єднувало навколо себе переважно науковців із Києва, меншою мірою – з інших міст. Завдячуючи тому, що Товариством у різні часи керували такі авторитетні вчені-патріоти, як В.Антонович, О.Лазаревський, М.Дашкевич, М.Василенко, у ньому створилися об'єктивні можливості для входження в це об'єднання вчених – прихильників українського національного відродження, зокрема подальшого розвитку української національної гуманітарної науки [3, с. 92].

З іншого боку, діяльність Історичного товариства Нестора-літописця припадає на складний період існування та розвитку власне української науки з яскраво вираженим національним забарвленням. Це був час, коли, за висловом відомого вченого О.Гермайзе, українська наука мала змогу розвиватися двома шляхами: або українофільськи пристосовуватися до обставин, працювати над "южно-руською" історією, огортаючи все лояльною формою поміркованих висловів, уникаючи всього дражливого для імперської науки; або відверто, безкомпромісно відстоювати своє рідне, національне, українське, окремишнє [2, с. 31–32]. Саме другим шляхом намагалися йти такі авторитетні вчені, як О.Лазаревський, М.Дашкевич, М.Василенко, М.Грушевський, І.Лучицький, О.Левицький, А.Лобода та багато інших,

котрі брали безпосередню участь у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, були творцями власне української науки.

Наукова спадщина Історичного товариства Нестора-літописця, діяльність його членів дає нам змогу побачити та висвітлити процес розвитку таких наук, як історія, археологія, правознавство, нумізматика, етнологія, фольклористика, краєзнавство, у ключі об'єктивності та національної справедливості. Протягом 1873–1914 рр. у Товаристві відбулося 500 протокольних засідань, прочитано близько 1000 доповідей та повідомлень з археології, історичної географії, історичного краєзнавства, літератури, мистецтва, фольклору, етнографії [3, с. 92].

Важливою передумовою організації безпосередньо етнографічних досліджень, які проводилися в Історичному товаристві Нестора-літописця, була наявність серед його членів людей, які прагнули вивчити й дослідити обряди і традиції, матеріальну культуру українського народу. Імпульсу ж їм надали сама епоха кінця ХІХ ст., коли етнографія стала одним із критеріїв національного самопізнання.

З моменту свого виникнення в Історичному товаристві Нестора-літописця, як зазначає М.Дашкевич, велася розробка методики етнографічних досліджень України, розроблялися та складалися для цього програми й опитувальники, оскільки безпосередньо збір "живого" матеріалу є завжди одним із найважливіших джерел поповнення етнографічних знань про населення України. Ще 13 лютого 1883 р. на засіданні Товариства розглядалося питання про організацію комісії для створення "Програми для збирання етнографічно-археологічних даних (про форми суспільних відносин, звичаї, установи) на території Київщини [4, с. 96]. Проте всі ці починання так і не були доведені до кінця. Але вже в 1899 р. схожий задум все-таки вдалося втілити в життя. Членами Товариства до ХІ археологічного з'їзду в 1899 р. була створена "Програма для збирання відомостей про старожитності" [5, с. 146–155]. Із членів Товариства було організовано спеціальну комісію, яка у квітні 1901 р. звернулася до всіх міських та сільських священників і народних учителів Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній із проханням дати короткі відповіді на п'ять запитань про стан місцевих старожитностей. Як відмічає І.Каманін, відповіді на запитання були цінним джерелом для висвітлення етнічної історії, дослідження матеріальної та духовної культури Наддніпрянщини, з'ясування впливів та взаємовпливів місцевого населення у побуті, господарстві, одязі, звичаях, обрядах, сімейних і громадських стосунках [6, с. 52].

Активно етнографічна проблематика досліджувалася, обговорювалася на засіданнях та висвітлювалася на сторінках "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца". Одним із найактивніших

дописувачів "Чтений..." з етнографічної тематики був О.Левицький. Переважна більшість його статей, заміток, виступів присвячена дослідженню історії сім'ї, сімейного побуту, побутуванню норм звичаєвого права у владнанні сімейних суперечностей. У доповіді "Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVIII в." учений розкриває поєднання норм звичаєвого та писаного права при розірванні шлюбу. О.Левицький підкреслює, що головним фактором розірвання шлюбу у зазначений період була добра воля як чоловіка, так і дружини [7, с. 28]. За нормами звичаєвого права, невинний чоловік, який прощав свою винну дружину, не лише мав право відновити її подружні права, яких її позбавили судовим декретом, а й звільнити її від тієї кари, яка їй була присуджена. Аналогічно могла зробити невинна жінка щодо свого чоловіка [7, с. 29]. Окрім того, приводом до розірвання шлюбу також могла бути злочинство одного із подружжя, чародійство, невжиття з родиною.

Не менш цінною є доповідь О.Левицького "Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI и XVII вв.", яка була прочитана на засіданні Товариства 26 вересня 1905 року [8]. Цінність повідомлення виявляється насамперед в тому, що в ньому розкрито місце та права жінки у тогочасному українському суспільстві. Автор підкреслює, що в XVI–XVII ст. жінка користувалася широкою волею, свободою та незалежністю, майже не поступаючись своїми громадянськими правами чоловіку [8, с. 68]. Незважаючи на те, що, за Литовськими статутами, жінка все життя була під опікою батьків, чоловіка, родичів, реальне її становище було набагато самостійнішим. Навіть дівчата, будучи ще при батьківській оселі, могли володіти на правах особистої власності рухомим і нерухомим майном, яке отримали шляхом подарунку, купівлі чи спадку. Виняток був лише в успадкуванні родового, батьківського майна. В цьому разі права дочок були обмеженими на користь синів, проте материнське майно дочки успадковували із синами в рівних частинах, із батьківського дочки отримували лише придане на суму, що дорівнювала вартості однієї четвертої частини всього майна [8, с. 69]. Фактично, О.Левицький намагався довести, що вже в XVI–XVII ст. в галузі сімейного права панував принцип рівноправ'я статей і, незважаючи на існування деяких рудиментів архаїчних звичаїв, наприклад звичаю змови малолітніх, визнання свободи особи і шлюбного вибору глибоко проникало в народні маси.

На засіданні 3 квітня 1905 р. О.Левицький виступив з доповіддю "О формах заключения браков в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв." [9]. Етнограф намагався донести до аудиторії факт, що визначальне значення в оформленні шлюбу мало не стільки церковне вінчання,

скільки саме весілля. Церковне вінчання без виконання звичайної громадянської сторони шлюбу не мало юридичної сили, тому після церковного вінчання, яке проходило перед весіллям, але без весілля, внаслідок смерті жениха обвінчана дівчина офіційно залишалася дівчиною [9, с. 22]. Через два роки на сторінках "Записок Українського наукового товариства в Києві" О.Левицький опублікував статтю "Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст.", де зазначив що історично для простого народу ближчим був шлюб у своїх домівках з піснями і танцями, а церковний шлюб був здебільшого привілеєм князів, і такі тенденції зберігалися аж до XVI–XVII ст. [10, с. 46]. Саме живучість старих народних поглядів на шлюб і є доказом визначального значення в суспільстві не церковного вінчання а народного весілля.

Не менш актуальною була доповідь О.Левицького на засіданні Товариства 13 березня 1894 р. "Из истории обычного права в Юго-Западной Руси в XVI в." [11]. Учений наводить тут цікавий звичай: якщо засудженого на смерть злочинця побажає взяти собі за чоловіка якась дівчина, то він звільняється від кари. Автор доповіді підкреслює і доводить, що цей звичай має не українське походження, а потрапив до нас із Західної Європи через Польщу. На Заході ж його започаткували римляни [11, с. 14].

На засіданні Товариства 18 березня 1891 р. О.Левицький виступив із доповіддю "Как относились у нас в старину к самоубийству" [12], у якій акцентується увага на тому, що у давньому язичницькому світі переважало байдуже ставлення до самогубства та самогубців. Уперше засудило його християнство, а звичай хоронити окремо самогубців перейшов із Греції на Русь [12, с. 5]. Як бачимо, автор намагався довести те, що перманентно до виникнення та поширення християнства акт самогубства належав до числа звичайних буденних явищ, які не викликали осуду чи негативних асоціацій.

Досліджував сімейні традиції також інший дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця М.Владимирський-Буданов. Зокрема, варта уваги його стаття "Черты семейного права Западной России в половине XVI века" [13]. Вчений зазначає, що в жодній галузі права звичаї не стали настільки живучими, як у сімейній сфері [13, с. 42]. Автор, як і О.Левицький, робить висновок про те, що шлюб і розлучення жителі укладають без участі церкви і навіть без участі світської влади [13, с. 45]. У XVI ст. населення визнавало шлюб невінчаний рівносильним із вінчаним. Окрім того, для того щоб шлюб був легітимним, потрібна була ще згода батьків, публічний вияв почуттів, побутові обряди. М.Владимирський-Буданов у своїй роботі дає також роз'яснення щодо причин розлучення, влади чоловіка у сім'ї, батьківської влади. Автор доводить, що і в XVI ст. влада чоловіка над жінкою серед

нижчих прошарків народу носить зовнішні ознаки рабського становища жінки, особисті стосунки між подружжям знаходяться у тісному зв'язку з майновими, чоловік, що живе у домі дружини, має обмеження власних прав, і навіть до 2-ї половини XVI ст. зберігся звичай продавати батьками своїх дітей у вічне рабство.

На засіданні Товариства 24 листопада 1892 р. з доповіддю етнографічного характеру, яка носила назву "Этнографические данные о Барской околичной шляхте до конца XVIII века", виступив відомий учений М.Грушевський [14]. Він не лише висвітлив історію Барського староства, а й спробував розкрити етнографічні риси місцевої шляхти. М.Грушевський констатує, що етнографічною її основою було безпосередньо місцеве населення, а такі іноземні елементи, як поляки, волохи, південні слов'яни, татари, хоча і проникали в її середовище, проте асимілювалися нею [14, с. 16]. Цінність доповіді М.Грушевського визначається тим, що вона дозволяє констатувати факт збереження околичною шляхтою національних етнографічних рис, свідченням чого є і мова, і вірування, і побутова обрядовість.

Привертає до себе увагу стаття етнографічного характеру російського вченого Е.Аничкова "Весенние очистительные обряды" [15]. Автор відмічає те, що традиційно так склалося, що в народній медицині будь-яка хвороба була чимось стороннім, що увійшло в людське тіло, і, відповідно, обряд очищення займав важливе місце [15, с. 58]. Існує два цикли очищень (гігієнічний та релігійно-сільськогосподарський), які відповідають двом циклам весняних обрядів (миття та прибирання на Паску та очищення тварин і посівів). Висвітлюється у роботі факт проходження очищення з допомогою води, вогня, обходу, качання.

А.Лобода представив громадськості 4 квітня 1910 р. доповідь "Н.И.Костомаров, как этнограф и писатель" [16], де розкривається особистість ученого М.Костомарова з точки зору його внеску в етнографію. Також варто згадати виступ 13 березня 1911 р. російського філолога А.Сонні "О первоначальном смысле некоторых родинных, свадебных и похоронных обрядов" [17].

Дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця Л.Падалка займався дослідженням етнічних самоназв населення Лівобережної України. За результатами своїх досліджень він зробив висновок, що більшість населення Полтавської губернії не має власної самоназви. Серед народу поширення набуло лише "козаки" чи "мужики", натомість "хохла" сприймається як глузлива назва, а "малороси" – назва, малознайома простому народові [18, с. 47]. Висновки, які зробив учений у процесі свого дослідження, мали важливе значення з погляду зміни стереотипів щодо самоусвідомлення українського народу не як "малороса" чи "хохла", тобто представника меншовартісної нації у

складі Російського імперського організму, а як "козака", чим доводиться спадкоємність і безперервність власне української самобутньої етнічної історії.

Значну увагу приділяли вчені-етнографи, члени Історичного товариства Нестора-літописця також дослідженню не лише народної культури, побуту та звичаїв жителів сіл, а й міст. Зокрема, дослідження такого типу проводив дійсний член Товариства О. Андрієвський, який також був активним дописувачем "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца". З даної тематики він є автором статей "Архівна справа о личном составе киевского общества в конце прошлого столетия" [19], "Об отношениях между мещанами и казаками в г.Киеве в XVIII в." [20], "Материал по характеристике последних киевских сотников" [21]. Значну увагу дослідженню народної культури міста також приділяв О. Левицький, автор "Луцкой старины" [22] а також О. Лазаревський [23]. У цих працях не лише представлено особливості життя населення міст, його чисельності, етнічного складу, занять, а й показуються взаємини між різними соціальними прошарками, загальний стан культури міст.

Важливим є той факт, що на той час найбільше бракувало досліджень не історичного характеру, у яких би у хронологічному зрізі подавалася історія того чи іншого міста, а етнографічного, де б інформувалося про духовний розвиток українського народу. Такого характеру дослідженнями займалися члени Історичного товариства Нестора-літописця. Прикладами є праці Л. Падалки "По вопросу о времени основания г.Полтавы" [24], І. Каманін "Страница из истории Киевского городского самоуправления в XVI веке" [25].

Дослідження іноземних етнічних груп, які проживали на території України, також перебували в центрі уваги членів товариства. Зокрема, етнограф О. Дмитрієвський у дослідженні "Нежинское греческое братство и его устав" [26] з'ясував основи існування грецької громади та принципи, на яких вона трималася. Першоосновою існування ніжинської грецької громади, як встановив О. Дмитрієвський, було безпосередньо духовне братство, а найбільший внесок у розвиток братства та збереження його самобутньої спадщини зробили безпосередньо купці.

Отже, в період існування, який нараховує декілька десятків років, Історичне товариство Нестора-літописця значну увагу приділяло етнографічним дослідженням. Однак об'єктивні умови розвитку етнографії України не дозволяли в повному обсязі займатися етнографічними дослідженнями, оскільки етнографія як невід'ємна складова українознавства, як наука, яка, маючи національне забарвлення, належала до числа тих наук, які суперечили Російській самодержавній владі. Проте Історичне товариство Нестора-літописця, проводячи засідання,

заслуховуючи доповіді, друкуючи матеріали на сторінках "Чтений...", залучаючи до збору етнографічних матеріалів місцеве населення, співпрацюючи з місцевими науковими товариствами та краєзнавчими організаціями, було тією інституцією, діяльність якої сприяла розвитку етнографічної науки, пробуджуючи таким чином національну самосвідомість українства.

Література

1. Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) / М. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50–56.
2. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. – 1929. – № 1–2 (кн. 32). – С. 31–37.
3. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л. Баженов. – Хмельницький, 1995. – 256 с.
4. Дашкевич Н. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – С. 17–98.
5. Программа для собирания сведений о древностях (список вопросов, ответы на которые желательно получить к XI археологическому съезду) // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – С. 146–155.
6. Каманин И. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца за сентябрь и октябрь 1901 г. / И. Каманин // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вип. IV. – С. 49–94.
7. Левицкий О. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии в 2-й половине XVII в. / О. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вип. 2. – С. 27–30.
8. Левицкий О. Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI и XVII вв. / О. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вип. 3–4. – С. 68–71.
9. Левицкий О. О формах заключения браков в Юго-Западной Руси в XVI и XVII вв. / О. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – Вип. 2. – С. 22–23.
10. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки / В. Онопрієнко. – К., 1998. – 242 с.
11. Левицкий О. Из истории обычного права в Юго-Западной Руси в XVI в." / О. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. 9. – С. 14–16.
12. Левицкий О. Как относились у нас в старину к самоубийству / О. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн. 5. – С. 5–6.
13. Владимирский-Буданов М. Черты семейного права западной России в половине XVI века / М. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – С. 42–78.

14. Грушевський М. Етнографічні дані про Барську околицю шляхти до кінця XVIII століття / М. Грушевський // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – С. 15–16.
15. Аничков Е. Весняні очищення обряди / Е. Аничков // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14. – Вип. 3. – С. 58–61.
16. Сонні А. Про початковий зміст деяких родинних, шлюбних і похоронних обрядів / А. Сонні // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 23. – Вип. 1. – С. 18.
17. Лобода А. Н. И. Костомаров, як етнограф і письменник / А. Лобода // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 22. – Вип. 3. – С. 92.
18. Падалка Л. Що сказало населення Полтавської губернії про своє життя / Л. Падалка // Відомості XII археологічного з'їзду в Харківі 15–17 серпня 1902 г. – Х., 1902. – С. 47–48.
19. Андриєвський А. А. Архівна справа про особливий склад киевського товариства наприкінці минулого століття / А. Андриєвський // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – С. 9.
20. Андриєвський А. А. Про відносини між міщанами і козаками в г. Києві в XVIII ст. / А. Андриєвський // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 247.
21. Андриєвський А. А. Матеріали до характеристики останніх киевських сотників / А. Андриєвський // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10. – С. 3–22.
22. Левицький О. І. Луцька старина / О. Левицький // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – С. 54–90.
23. Лазаревський А. М. Історичний опис Батурина (1625–1760) / А. Лазаревський // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 105–122.
24. Падалка Л. Про питання про час заснування г. Полтави / Л. Падалка // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10. – С. 15–33.
25. Каманін І. М. Сторінка з історії киевського міського самоуправління в XVI столітті / І. Каманін // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вип. III. – С. 115.
26. Дмитрієвський А. А. Нежинське грецьке братство і його устав / А. Дмитрієвський // ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 15.
27. Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) / О. Нагірняк. – К., 2007. – 651 с.
28. Медалієва О. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Медалієва. – Черкаси, 2005. – 20 с.
29. Наріжний С. Історичне товариство Нестора-літописця у Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1995. – № 6. – С. 29–44.

Військова цензура і "єврейське питання" в Російській імперії (1914–1917)

У статті на основі архівних матеріалів розкрито військово-цензурну політику в Російській імперії щодо "єврейського питання" в роки Першої світової війни, визначено місце "єврейського питання" у роботі військово-цензурних органів українських губерній Російської імперії.

Ключові слова: військова цензура, "єврейське питання", Перша світова війна, єврейська преса.

В статье на основе архивных материалов раскрыта военно-цензурная политика в Российской империи относительно "еврейского вопроса" в годы Первой мировой войны, определена степень важности "еврейского вопроса" в работе военно-цензурных органов украинских губерний Российской империи.

Ключевые слова: военная цензура, "еврейский вопрос", Первая мировая война, еврейская пресса.

In the article on the base of the archive materials a military-censorial policy in the Russian empire in relation to "Jewish question" in the years of First world war are exposed, role of "Jewish question" in work of military-censorial organs in the Ukrainian provinces of the Russian empire are definite.

Key words: military censorship, "Jewish question", First World War, Jewish press.

Одним із важливих і найбільш складних питань національного життя Росії було і залишається "єврейське питання". Жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. До 1914 р. у Російській імперії проживало більше половини всіх євреїв, що населяли земну кулю, тому "єврейське питання" в національній політиці цієї держави набувало чи не найголовнішого значення.

Одним із способів контролю за життям та настроями євреїв у Російській імперії, складовою частиною якої була також Україна, була цензура єврейських видань.

До 1796 р. у Російській імперії спеціальних цензурних установ не існувало, тому окремі єврейські книги і твори заборонялися за розпорядженнями монархів або інших органів державної влади. Систематична цензура єврейських книг і рукописів уперше була введена в

Російській імперії в 1797 р., коли для цензурної перевірки всіх книг, що ввозилися до Росії з-за кордону, були створені цензурні комітети при митницях і введені спеціальні посади цензорів єврейських книг [10, с. 48].

Розвиток журналістики та літератури в середині XIX ст. призвів до появи єврейської періодичної преси, збільшення статей та книжок з єврейської тематики. Єврейська періодична преса, книги проходили прискіпливий цензурний контроль, і під різними формальними приводами самодержавна влада намагалася закрити єврейські періодичні видання, забороняти єврейські книжки. Серед заборонених тем для висвітлення у пресі були юдофобія, безправне становище єврейського населення Російської імперії, єврейські погроми. Цензура чітко слідкувала, аби у пресу не просочилися якісь факти, які б вказували на несправедливу політику влади щодо єврейської національності у той чи інший період історії імперії Романових.

Ураховуючи загальні етапи розвитку цензури та специфіку політики російського уряду щодо "єврейського питання", дослідники виділяють дев'ять основних періодів у цензурній політиці щодо "єврейського питання": початковий (1797–1802), період дії першого цензурного статуту (1804–1826), цензура єврейської друкованої продукції миколаївської епохи (1827–1855), період послаблення цензурного гніту і реорганізація цензури (1856–1867), період нового посилення репресій проти єврейської преси та книговидавання (1868–1880), цензура епохи Олександра III (1881–1894), цензура епохи початку правління Миколи II (1895–1905), період переслідування єврейської преси та книговидавання після маніфесту 17 жовтня (1906–1913), період військової цензури єврейської преси та книговидавання (1914–1917) [12].

В історіографії цензурна політика російського уряду щодо "єврейського питання" в XIX – на початку XX ст. знайшла своє відображення у працях таких учених, як О.Безаров [9], С.Боровой [10], І.Галант [11], Д.Ельяшевич [12], С.Цинберг [13]. Однак малодослідженим залишається період цензурної політики російського самодержавства щодо "єврейського питання" в роки Першої світової війни. Тому мета нашого дослідження полягає у вивченні військово-цензурної політики російського самодержавства щодо "єврейського питання", з'ясуванні його місця у роботі військово-цензурних органів українських губерній Російської імперії протягом 1914–1917 рр.

Як засвідчили попередні етапи розвитку цензури в російській державі, війни та внутрішньополітичні загострення призводили до посилення цензурного режиму в імперії, в ході якого змінювалися також цензурні умови для єврейської періодичної преси та книговидавання. Чергове таке посилення цензурних умов відбулося з початком Першої світової війни, коли в імперії було введено військову цензуру.

Військова цензура в Російській імперії була введена указом імператора Миколи II та Сенату від 20 липня 1914 р. Того ж дня ним було підписане "Тимчасове положення про військову цензуру". Згідно з цим документом, завданням військової цензури було запобігати завчасному оприлюдненню планів з мобілізації до війська, оголошенню і розповсюдженню через друковане слово, поштово-телеграфні зносини та публічні виступи відомостей, які можуть зашкодити військовим інтересам держави. Уся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей мали розглядатися військовою цензурою, і якщо їхній зміст якимось чином стосувався зовнішньої безпеки Росії, її Збройних сил та оборонних споруд держави, то вони заборонялися [1, арк. 165–166].

Відповідно до "Тимчасового положення про військову цензуру" військова цензура встановлюється у повному обсязі або частково. Військова цензура в повному обсязі вводилася лише на театрі воєнних дій, підпорядковуючись Штабу Головнокомандувача армій театру військових дій. І її функціональними обов'язками визначалося: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перелюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції [1, арк. 166].

Часткова військова цензура вводилася і на решті територій Російської імперії. Вона передбачала перелюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції і тільки в окремих випадках – внутрішньої. Реалізацію цензурних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, місцеві військово-цензурні комісії при штабах військових округів та військових цензорів на місцях [1, арк. 167].

На території України, яка до початку Першої світової війни перебувала у складі Російської імперії, військова цензура у повному обсязі була введена у Волинській, Київській, Подільській губерніях, деяких повітах Чернігівської та Полтавської губерній [2, арк. 4].

Як стверджує дослідник "єврейського питання" в Російській імперії Д.Ельяшевич, передумовою репресивного наступу на єврейську пресу та книговидання напередодні та в роки Першої світової війни було те, що влада доклала максимум зусиль, щоб створити з єврея образ ворога, нав'язати цей образ масовій свідомості і покласти на нього відповідальність за всі невдачі і біди – як глобальні, загальнодержавні, так і особисті [12, с. 24].

Окрім ідеологічних заходів, з осені 1914 р. імперська влада почала кампанію поголовного вигнання з прифронтової смуги єврейського населення, офіційно звинуваченого в масовому шпигунстві на користь ворога [12, с. 23].

На викриття фактів єврейського шпигунства на користь ворога, обмеження та контроль комунікації єврейською мовою були спрямовані значні зусилля всіх військово-цензурних органів імперії Романових.

Органи військової цензури у своїй діяльності з приватною кореспонденцією, періодичними та неперіодичними виданнями, написаними єврейською мовою, керувалися спеціальними інструкціями [3, арк. 346, 351].

Розгляд приватної кореспонденції, написаної єврейською мовою, було виокремлено у спеціальне діловодство. Так, у листопаді 1915 р. розпорядженням Верховного Головнокомандувача було визначено порядок і форми звітності військових цензорів з перлюстрованої кореспонденції, відповідно до яких цензорський звіт має подаватися кожні десять днів до військово-цензурного відділу Штабу Головнокомандувача арміями театру військових дій або до аналогічного відділу при штабах військових округів. Звіт складався з двох частин: перша містила відомості про кількість переглянутих, затриманих та знищених цензором листів із процентним розподілом за наступними розділами: патріотичні, з побажаннями про якнайшвидше закінчення війни, зі скаргами щодо харчування, з критикою дій військового начальства, про державну таємницю, листи єврейською мовою; друга частина складалась зі зведень найбільш типових витягів з солдатських листів, у яких зберігались авторська мова та стиль [3, арк. 531–532].

Для перекладу та військово-цензурного розгляду листи єврейською та іншими невідомими цензору мовами відправлялися у спеціально створені пункти, де їх не тільки перекладали, а й ретельно досліджували, шукаючи прихований або умовний текст.

Взагалі, процедура розгляду чиновниками військово-цензурних органів кореспонденції єврейською мовою протягом Першої світової війни неодноразово змінювалася. Так, зокрема, протягом 1914–1916 рр. уся кореспонденція цією мовою ретельно перевірялася у спеціально створених пунктах, результати перевірки відправлялися до Головної військово-цензурної комісії, яка намагалася з'ясувати ставлення єврейського населення до військової повинності, готовності чоловіків-євреїв до виконання військового обов'язку [4, арк. 6]. У 1916 р. вийшло розпорядження Верховного Головнокомандувача, у якому зазначалося, що через складнощі перекладу та використання єврейської мови у шпигунських цілях уся кореспонденція єврейською мовою підлягає знищенню [5, арк. 25].

У такий спосіб вище військове командування вирішило уникати додаткової тяганини з перекладом кореспонденції єврейською мовою і просто відмовило жителям імперії у міжособистісному спілкуванні рідною мовою [6, арк. 37].

Окрім пильного контролю за приватної кореспонденцією, написаною єврейською мовою, військово-цензурні органи у тісній співпраці з жандармськими управліннями здійснювали адресний контроль за листуванням окремих осіб єврейської національності та єврейськими організаціями.

Показовим прикладом такого аспекту діяльності є робота військово-цензурних органів Подільської губернії. Зокрема, як свідчить листування військово-цензурних пунктів губернії з губернським жандармським управлінням, у березні 1915 р. військово-цензурні органи на місцях починають активно перлюструвати кореспонденцію сіоністських організацій, перевіряючи, чи не причетні вони до шпигунської діяльності [7, арк. 38–39]. Увагу військових цензорів, які займалися перлюстрацією єврейської приватної кореспонденції, привернули описані у листах способи уникнення євреями мобілізації до діючої армії через самокалічення. Так, наприклад, у березні 1915 р. завдяки перлюстрації приватної єврейської кореспонденції у м.Вінниця жандармським управлінням було розкрито злочинне угруповання на чолі з Мойшею Абрамовичем, яке за гроші робило умисні каліцтва [7, арк. 80–83].

Не менш пильна увага військово-цензурних органів була прикута до єврейських друкованих видань. Перший наказ про заборону друку єврейською мовою був виданий 24 березня 1915 р. Головним начальником Київського військового округу на театрі військових дій. У наказі зазначалося, що на час дії військового становища на території Київського військового округу (Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Волинська, Подільська губернії) забороняється видання будь-якої літератури та періодики єврейською мовою. І хоча 15 квітня 1915 р. Головний начальник Київського військового округу (далі – КВО) підтвердив те, що на територію округу дозволяється ввозити твори єврейською мовою за умови обов'язкового їх представлення на розгляд військової цензури, фактично, як свідчать архівні матеріали, вся така література після розгляду відповідними органами військової цензури була заборонена для продажу та розповсюдження. 28 червня 1915 р. черговим наказом Головного начальника КВО на територію округу взагалі було заборонено ввозити будь-яку літературу єврейською мовою, а місцевим військово-цензурним органам ще раз наголошено на забороні видавати дозволи на друк єврейських періодичних видань на території округу протягом дії військового стану [8, арк. 40, 41, 46].

26 липня 1915 р. майже подібні за змістом накази головнокомандувачів Південно-Західного і Північно-Західного фронтів призупинили вихід у світ усієї єврейської книжкової продукції на територіях, які їм підпорядковувалися, тобто по всій "смузі осілої євреїв".

Що стосується Петербурга, то тут у квітні—червні 1915 р. розпорядженнями командувача 5-ю армією генерала П.Плеве був припинений вихід провідних російсько-єврейський журналів – "Нового восхода", "Рассвета". На початку листопада того ж року припинили своє існування всі друковані видання на мовах іврит та ідиш. Формальним приводом до заборони на публікацію єврейськими мовами стали, за твердженням влади, використання єврейської преси та книговидавництва для передачі таємної військової інформації ворожій стороні, складнощі у роботі військово-цензурних органів, пов'язані з перекладом цих видань.

Додатковою аргументом у цій історії була сформульована одеським генерал-губернатором М.Ебеловим легенда про те, що у статтях і повідомленнях, опублікованих на сторінках єврейської періодики, друкувалися якісь "таємні знаки", призначені для передачі шпигунських відомостей. Насправді ж ці "таємні знаки" були звичайними буквами єврейського алфавіту, якими позначали авторство кожного матеріалу [12, с. 26].

Лише після Лютневої революції постановою Тимчасового уряду у березні 1917 р. було скасовано розпорядження військового командування про знищення кореспонденції єврейською мовою і вона почала розглядатися військовими цензорами на загальноприйнятих засадах. І лише у квітні 1917 р. дозволено було видання друкованої продукції єврейською мовою [6, арк. 149].

Таким чином, "єврейське питання" займало особливе місце у роботі військово-цензурних органів, а введена в Російській імперії військова цензура використовувалася урядом для контролю за настроями єврейського населення імперії в ході Першої світової війни. З метою недопущення активізації та консолідації євреїв у Російській імперії уряд, використовуючи військове становище та введenu військовою цензуру, під формальним приводом заборонив друк та поширення єврейських періодичних та неперіодичних видань на територіях компактного проживання цієї національності.

Література

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп. 864, спр. 296.
2. ЦДІАК, ф. 295, оп. 1, спр. 485.
3. ЦДІАУК, ф. 735, оп. 1, спр. 1.
4. ЦДІАУК, ф. 313, оп. 2, спр. 3118.
5. ЦДІАУК, ф. 363, оп. 1, спр. 181.
6. ЦДІАУК, ф. 363, оп. 1, спр. 212.
7. ЦДІАУК, ф. 301, оп. 1, спр. 1804.

8. ЦДІАК, ф. 1262, оп. 1, спр. 263.

9. Безаров О. Т. Особливості правового становища єврейського населення Росії в останній чверті XIX ст. / О. Т. Безаров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003.

Т. 11. – 2003. – С. 328–338.

10. Боровой С. Я. Нариси з історії єврейської книги на Україні / С. Я. Боровой // Бібліотечні вісті. – 1925. – № 1/2 (8/9). – С. 47–58; 1926. – № 1 (10). – С. 36–48.

11. Галант И. К истории Киевского гетто и цензуры еврейских книг (1854--1855) / И. Галант // Еврейская старина. – 1913.

Т. 6. – 1913. – С. 264–278.

12. Еврейская печать, политика и цензура в России, 1797–1917: К постановке вопроса // Евреи в России: История и культура : [сб. науч. тр. / под ред. Д. А. Эльяшевича]. – СПб., 1998. – С. 38–100.

13. Цинберг С. Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями / С. Л. Цинберг. – Пг., 1915.

УДК (477.51)"16/17":78

С.В.Щербина

Музичний цех Чернігова (друга половина XVII – XVIII ст.)

Статтю присвячено діяльності музичного цеху Чернігова у другій половині XVII–XVIII ст. Висвітлено стан розробки проблеми, проаналізовано законодавчу базу, права та обов'язки ремісничої корпорації.

Ключові слова: Чернігів, ремесло, цех, музика, універсал, привілей.

Статья посвящена деятельности музыкального цеха Чернигова во второй половине XVII–XVIII вв. Раскрыт уровень исследования проблемы, проанализирована законодательная база, права и обязанности ремесленной корпорации.

Ключевые слова: Чернигов, ремесло, цех, музыка, универсал, привилегии.

The article is devoted to the practice of the Chernihiv musical guild corporation in the second half of XVII–XVIII century. The historiography of this problem, main sources, legislation base are analyzed in this article. The particular attention is paid to the rights and duties of the musical guild.

Key words: Chernihiv, craft, guild, music, universal, rights.

Значну роль у музичному житті Чернігово-Сіверщини у другій половині XVII – XVIII ст. відігравали музичні цехи – корпорації музик-професіоналів. Ці об'єднання забезпечували музичну складову всіх форм громадського життя у містах. Попит на послуги музик був досить великим, без них не відбувалися урочисті церемонії, сімейні обряди та військові походи. Репертуар цехових музик складався з різноманітних інструментальних п'єс, переважно танцювально-побутового характеру. Це – горлиця, зуб, гопак, метелиця, гайдук, козачок, санжарівка, третяк, журавель, коломийка тощо [1, с. 7].

Музичні цехи на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст. були достатньо поодиноким явищем. Діяльність потужних ремісничих корпорацій у Чернігові, Ніжині та Стародубі регламентувалася спеціальними статутами початку XVIII ст. Ці документи лише задекларували та надали офіційний дозвіл уже існуючим об'єднанням музик. Так, ремісники Ніжинського музичного цеху керувалися у своїй діяльності

універсалами гетьманів і полковників від 1652 р., тоді як статут набув чинності лише у 1729 р. [2, с. 164].

За відсутності спеціального профільного об'єднання духовні потреби міщан здебільшого задовольняли музики, котрі входили до ремісничих корпорацій інших спеціальностей. Крім того, характерною рисою цехів Північного Лівобережжя була наявність багатопрофільних об'єднань, до яких входили майстри різних спеціальностей, що, напевне, визначалося конкретними умовами розвитку ремесел у тому чи іншому місті. У невеликих містечках зазвичай був один цех, який об'єднував усіх ремісників. Наприклад, у містечку Літки на Чернігівщині до одного цеху належали ковалі, бондарі, римарі, млинарі, теслярі, пильщики і музики [3, с. 100].

Привілей на Магдебурзьке право Чернігову 1623 р. усіляко заохочував створення цехів. У другій половині XVII–XVIII ст. традиційний порядок заснування ремісничих об'єднань за рішенням магістрату дуже часто порушувався внаслідок втручання козацької старшини. Саме гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим [4, с. 512–513]. Водночас ремісники прагнули заручитися підтримкою як магістрату, так і гетьманської адміністрації.

У другій половині XVII – XVIII ст. цехи поділялися на дві групи. До першої відносилися ремісничі об'єднання, підпорядковані безпосередньо магістратам чи ратушам. Другу групу становили цехи, підпорядковані полковій адміністрації, – зазвичай слюсарські, ковальські й музичні корпорації. У 1732 р. ніжинський війт П.Тернавіот скаржився на те, що козацька старшина взяла під свою протекцію ремісничі цехи ковалів і музик [5, с. 131–133]. Ніжинські міщани у Наказі своєму депутату, обраному до складу Уложеної Комісії 1767 р., прохали, "чтоб в силу привилегій и высочайших грамот все в городе ремесленные люди ... в том числе и ... цехи ковальские и музыкальные, тесляры и столяры и тершичники были-б под ведением магистратским и под правом магдебургским", бо фактично під владою магістрату перебували лише цехи "кравецькій, шевській, ткацькій, гончарській, калачницькій й різницькій; а два цеха, як то: ковальській і музичській, також тесляри, стельмахи, столяры и шершичники, полковая нежинская канцелярия ... от відомства магистратского и от права магдебурского отлучила и содержит тех всех, також и многих других цехов ремесленных людей, кушнеров, кравцов, шевцов прочих под своею командою, называет козаками и судит правом статутовым" [6, с. 101].

У Чернігові досить тривалий час існував цех музик. Питання про його діяльність досі не було предметом спеціального дослідження. Вивчення історії ремісничих цехів у Чернігові значною мірою

ускладнене втратою цехових книг та внутрішньої документації. Одним із перших почав вивчати історію чернігівських цехів М. Білозерський. Він власноруч у середині XIX ст. виготовив копії універсалів чернігівських полковників ремісничим корпораціям міста. Скоріше за все, М. Білозерський мав на меті систематизувати відомості з історії чернігівських цехів, про що свідчать зроблені ним записи. Деякі аспекти діяльності ремісничих об'єднань Чернігова були висвітлені у розвідці О. Ковалевського [7, с. 1–2], а також у збірнику "Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901" [8]. Історія чернігівських ремісничих цехів здебільшого розглядалася у працях, присвячених соціально-економічній історії міст Північного Лівобережжя. Першу ґрунтовну розвідку з історії музичного цеху Чернігова у 20-х рр. XX ст. надрукував О. Гермайзе [9, с. 39]. Свідчення про існування корпорацій музик на території Чернігово-Сіверщини у своїх працях наводять Г. Швидько [10, с. 47] і Г. Доманова [11, с. 512–519]. Дослідження О. Васюти [12] та Л. Масол [13, с. 28–34] присвячені питанням історії музичної культури Чернігівщини, її ролі у житті українського народу та зв'язку з національно-культурним відродженням у середині XVII ст. Значний інтерес становить книга Г. Самойленка та С. Самойленка з історії культурного життя Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст. [14]. Зокрема, вони звернули увагу на існування музичних цехів на території Північного Лівобережжя, їх атрибутуку і специфіку.

Дослідники наголошували, що для музик, як і для ремісників інших спеціальностей, у XVII–XVIII ст. були характерні усі особливості, притаманні ремісничим корпораціям цього періоду. Музичні цехи мали власні цехові подвір'я, де відзначали свята, відбувалися збори, церемонії прийому нових майстрів і обряди поховання. Забудова цехового двору залежала від заможності ремісничої організації. Саме тут знаходилася цехова світлиця, в якій зберігалися цехові клейноди: ікони, емблеми, прапори, статути і привілеї на заснування цеху, скринька, цехова книга, ритуальний посуд, жезл цехмістра, печатка. На прапорі ремісничого об'єднання зображувалися знаряддя праці, лики святих, у тому числі покровителів об'єднання та міста, розміщувалися відповідні написи. Так, Ніжинський музичний цех мав датоване 1779 р. "знамя штофное малиновое. На середине написан с одной стороны образ святого Георгия, а с другой – имя Ея Императорского величества Государыни Екатерины Алексеевны Вторья и над оным нынешний городской герб", "края обшиты золотым позументом и по углам пришиты золотыя кисти. На древке железная позолоченная гелебарда" [15, с. 483]. Емблему із зображенням знаряддя праці називали ціхою, або цешкою. Наприклад, за таку ознаку в Ніжинському цеху

музик правила невеличка скрипка з міді [16, с. 96–97]. Ціха зазвичай знаходилася у цехмістра і використовувалася для скликання ремісників до цехового двору. Також музичні цехи мали дерев'яні ноші, які використовувалися при похованні, – так звані мари, та вишукане покривало, яке у поховальному обряді знаменувало "гробные плены" [17, с. 3]. У своїй повсякденній діяльності цехи керувалися статутами, які визначали правила поведінки й обов'язки його членів і посадових осіб, становище та кількість учнів і підмайстрів, періодичність цехових зборів та дотримання певних етикетних правил, а також стосунки цеху з іншими корпораціями й установами. Вони також регламентували обрядове життя ремісничого об'єднання. Статути, як правило, вироблялися самими корпораціями на підставі норм звичаєвого права відповідно до "звичаїв предків" і "за прикладом звичаїв інших міст" [18, с. 21]. Соціальна структура музичних цехів характеризувалась ієрархічністю. Цех поділявся на соціально-вікові групи майстрів і підмайстрів. "Підмайстри-молодики" після навчання отримували свідоцтво про набуті знання та майстерність [19, с. 165].

На чільному місці у благодійницькій діяльності музичних цехових об'єднань перебувало піклування про церкву. У грамоті цеху ковалів, бондарів, римарів і мельників, теслів, пильщиків та музик м.Літок від 1770 р. зазначалося, щоб "были з собою в едином братстве, и в едином цеху и абы таковой порядок межи собою заховали, яковой везде заховуется; то есть повинны напрод пильное мети о церкве Божой, и о украшенье ей старанье, так теж и о иных учинках добрых и милосердных не занедбанье". Крім того, цех зобов'язувався "мети баченье на нищих и уломных ведлуг промोजенья своего, болезнующих зась межи собою братію, должны суть посещать, а преставлшихся о госпде до гроба з належным порядком, сполне все, запроважати" [20, с. 213].

Чернігівський цех музик ("городові музики") порівняно з іншими ремісничими корпораціями міста перебував у доволі привілейованому становищі. Обтяжливість міських повинностей та відбування робіт, пов'язаних з обслуговуванням війська, зумовлювали перехід ремісників під протекцію козацької старшини.

19 травня 1664 р. чернігівський полковник С.Башта надав музичному цеху привілей, яким вйту та магістратським урядовцям заборонялося обкладати музик "мескими поборами": "у оних звичай такий есть, меючи межи собою брата старшого, складку давать не на мескую потребу, только на церковь Божию, що теж ми повинни не встановлюючи варуем и упевняем сим универсалом нашим, дабы як с козаков и мещан никто до сих жодной справи не имел и поборов не вибирал, и до жодних меских фильварков не потягал" [21, арк. 30]. 1665 р.

Д.Многогіршний підтвердив права цеху, наголошуючи, аби "пан атаман городовой и пан войт Черниговский помененных музик черниговских которие в реестр старшого брата их зостают и з иных городов приходячих" на ярмарок "до жодних поборов меских потягаты и кривды им чинить не важился" [22, арк. 31].

Надання подібних документів чернігівськими полковниками стало звичайною справою. Привілеї, надані музичному цеху В.Борковським у 1677 р., Я.Лизогубом – у 1689 р. та Ю.Лизогубом – у 1699 р., звільняли ремісників від усіх міських повинностей, але наголошували на необхідності допомоги церкві: "Що колвек з их брацкой складки грошми зберут запасу, то на потребу оборочают церковную, а яко реч добрую и церкви Божественной потребную" [23, арк. 33]. Цей звичай зберігався і у XVIII ст. Зокрема, у 1720 р. бунчуковий товариш В.Полоницький підтвердив звільнення музик від "станции драгунской и от всяких городоных тяжестей" та зазначив: "Музиканти должны будут по прежнему обykleю здавна установлений до церкви святой вистачати даток" [24, арк. 35–35 зв.]. Цікавим є той факт, що розмір благочинного внеску на користь церкви в універсалах не визначався, у даному питанні братчики керувалися традицією: "чинячи складку до церкви Божественной щорок вистачают оную почом с кого доведеться" [25, арк. 34].

У 1734 р. музичний цех Чернігова нараховував 8 чоловік, включаючи і цехмістра Л.Волошина. Економічне становище об'єднання було досить складним: у ревізійній книзі Чернігівського полку 1734 р. зазначалося, що "музиканты весьма нищетные которие во время походу чинных во всем скомацествованіе на полкового капеляна здавна к податем меским не прилеглие бывали кроме означенного походу" [26, с. 39].

27 жовтня 1758 р. музики на чолі з цехмістром Т.Грищенком та підскарбієм Т.Библецьким звернулися до чернігівського полковника І.Божича із проханням підтвердити надані раніше привілеї. Свої дії ремісники мотивували тим, "что де от сотенного полкового Черниговского правления и от магистрата Черниговского их музикант к податям привлекают" [27, арк. 39 зв.]. Проаналізувавши ревізії 1723–1756 рр., урядовці з'ясували, що "жительствоющие музиканты написали в тех ревизиях вне числа по указным расположениям принадлежащих дач" та "что де когда поход бывает в то время они виправляют капеляна на своем коште", а також "имеются прежних полковников универсалы оных де войту с товарищи ни до каких податей притягаты не велено" [28, арк. 36 зв.]. У 1759 р. своїм універсалом І.Божич підтверджував, "аби всяк до кого сіе будет касатся о вишеписанном ведая до них в городе Чернигове жительствоющих музикантов дела не имел и не в чем кривды не чинил", а музики "чиня между собою складку до церкви Божой со всепоможением виправляемого иногда в походе от

полку капеляна вистачать чрез поданное в полковую Черниговскую канцелярию доношение обовязались" [29, арк. 37].

У 1763 р. чернігівський полковник П.Милорадович на прохання ремісників-музик підтвердити їхні права та привілеї ("о непритяганіи к дачам и о ненасиланіи на дома их постоев") надав новий "откровенній ордер", який підтверджував традиційні права та привілеї і наказував магістрату та іншим мешканцям міста "ни в чем кривди им не чинить и никаких поборов не брать" [30, арк. 38–38 зв.]. Крім того, у документі зазначено, що музичний цех Чернігова на той час складався з цехмістра Т.Грищенка, підскарбія М.Пархомовича та Л.Кузьмовича, Л.Зезюлі, М.Дем'янова, І.Єфімова, І.Хмельницького, Л.Костюкова і Т.Мартінова [31, арк. 38]. Нарешті, в універсалі П. Милорадовича було зазначено, що цех музик завжди підпорядковувався Чернігівській полковій канцелярії [32, арк. 38–38 зв.].

За даними О.Шафонського, у Чернігові у 80-х рр. XVIII ст. цеху музик уже не було, натомість 5 музик надавали відповідні послуги самостійно [33, с. 293]. У збірці "Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901" зазначалося, що 1785 р. у місті з 185 ремісників-майстрів, не враховуючи підмайстрів і учнів, працювали 2 музики [34, с. 269].

Таким чином, діяльність цеху музик у Чернігові протягом другої половини XVII – XVIII ст. цілком регламентувалася козацьким урядом. Чернігівські полковники своїми універсалами намагалися запобігти втручанню магістрату у цехові справи, всіляко захищали права музик і заохочували їх до "допомоги церкви Божой".

Література

1. Рудчук Ю. А. Духова музика України у XVIII–XIX ст. : автореф. дис. ... канд. мист. : спец. 17.00.01 "Теорія та історія культури" / Рудчук Ю. А. – К., 2001. – 19 с.
2. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин, 2007. – 241 с.
3. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986. – 263 с.
4. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова / Ганна Доманова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : [зб. наук. праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів]. – Чернігів, 2007. – С. 512–519.
5. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. / Анатолій Єршов // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1929. Кн. IX. – 1929. – С. 123–136.

6. Ершов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. / Анатолій Ершов // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. Кн. VI. – 1926. – С. 81–124.
7. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия / А. Ковалевский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С. 1–2.
8. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г., с очерком истории г.Чернигова. – Чернигов, 1901. – СХХХ, 334 с.
9. Гермайзе О. З архіва української музики. Чернігівський цех музикантів в XVIII ст. / О. Гермайзе // Музика : [місячник музичної культури]. – 1923. Ч. 6–7. – 1923. – С. 39.
10. Швыдько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины / А. К. Швыдько – Днепропетровск, 1985. – С. 100.
11. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова / Ганна Доманова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : [зб. наук. праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів]. – Чернігів, 2007. – С. 512–519.
12. Васюта О. Сторінки музичної освіти Чернігівщини / Олег Васюта. – Чернігів, 2003. – 88 с.
13. Масол Л. До питання про розвиток музичної культури та освіти / Людмила Масол // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 28–34.
14. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин, 2007. – 241 с.
15. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
16. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVII століття / Л. А. Пляшко. – К., 1980. – 152 с.
17. Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды 13-го Археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. Т. 2. – 1908. – С. 74–78.
18. Балушок В. Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Г. Балушок. – К., 1993. – 117 с.
19. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко – Ніжин, 2007. – 241 с.
20. Клименко П. Матеріали до історії цехів м.Літок на Чернігівщині / Пилип Клименко // Записки историко-філологічного відділу УАН. – К., 1928.

Кн. XVIII. – 1928. – С. 211–213.

21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 22907. Привілегии ремесленных цехов в Чернигове (с 1627–1763 год), 43 арк.

22. Там само.

23. Там само.

24. Там само.

25. Там само.

26. Гермайзе О. З архіва української музики. Чернігівський цех музикантів в XVIII ст. / О. Гермайзе // Музика : [місячник музичної культури]. – 1923.

Ч. 6–7. – 1923. – С. 39.

27. ІР НБУВ, ф. II, спр. 22907. Привілегии ремесленных цехов в Чернигове (с 1627–1763 год), 43 арк.

28. Там само.

29. Там само.

30. Там само.

31. Там само.

32. Там само.

33. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

34. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – СXXX, 334 с.

УДК 94(477.51)"18":023

Н.О.Ципляк

З історії учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії

У розвідці йдеться про створення та функціонування учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто джерела поповнення і склад книгозбірні, її роль у навчальному процесі та житті семінаристів.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, бібліотека, книги, періодичні видання.

Статья посвящена созданию и функционированию ученической библиотеки Черниговской духовной семинарии. Детально рассмот-

рены источники пополнения и состав библиотеки, а также ее роль в учебном процессе и жизни семинаристов.

Ключевые слова: Черниговская духовная семинария, библиотека, книги, периодические издания.

The article is devoted to creation and functioning of the students' library of Chernigiv theological seminary. Particular attention is given to the source of replenishment and structure of the library, its role in educational process and students' life.

Key words: Chernigiv theological seminary, library, books, periodicals.

Чернігівська духовна семінарія, яка проіснувала майже півтора століття (1786–1919) давала можливість своїм випускникам обіймати посади священослужителів і вчителів, а також продовжувати своє навчання як в духовних, так і у світських вищих навчальних закладах. Семінарія була не лише духовним навчальним закладом, а й своєрідним культурним та науковим осередком. Зазвичай, коли йдеться про бібліотеку Чернігівської духовної семінарії, мається на увазі її фундаментальна, або наукова, книгозбірня, в якій було зосереджено справді унікальні рукописи і стародруки [1]. Але в Чернігівській духовній семінарії існувала ще одна бібліотека, призначена для потреб її вихованців, якій, власне, і присвячена ця розвідка.

Статутом 1867 р. дозволялося "на добровольные пожертвования учеников заводитъ при семинарияхъ ученическіе библіотеки, на основаніяхъ определенныхъ Правленіемъ семинарии" [2]. Але слід зауважити, що перші учнівські бібліотеки почали з'являтися в семінаріях ще на початку 1860-х рр., причому вони створювалися на кошти вихованців і благодійників. Учнівську бібліотеку при Чернігівській духовній семінарії було засновано у 1860–1861 навчальному році, коли професор словесності Л. Білоусович зініціював придбання перших 20 назв книг, якими могли вільно користуватися семінаристи. Наступного 1862 р. це починання підтримав ректор семінарії архімандрит Євгеній, який закликав усіх вихованців взяти у нього участь. Було зібрано 132 крб., відтак кількість книг у бібліотеці збільшилася до 50 назв: "Таким образомъ положено основаніе библіотеке, которая по проекту начальника заведенія, должна постоянно поддерживаться и умножаться в числе выпискою книг и лучшихъ периодическихъ изданій на посильные ежегодные, в известные сроки, пожертвования всехъ учениковъ семинарии. Библіотека должна быть собственностью наличныхъ воспитанниковъ, так чтобы права каждаго изъ нихъ на библіотеку прекращались с выходомъ его изъ семинарии; а такая библіотека оставалась в пользу приемниковъ" [3]. Бібліотека мала свій статут. Його перший параграф визначав призначення бібліотеки: "Она не должна ограничиваться

каким-нибудь родом или направлением литературы, а доставить полезное и приятное чтение ученикам всех классов по всем отраслям знания" [4].

Поява окремої учнівської бібліотеки, як зазначали викладачі, "возбудила охоту к чтению у большинства воспитанников". Але, оскільки в семінарії натовді налічувалося 300 вихованців, не всі вони могли одержати необхідні книжки та періодичні видання.

Щорічно вихованці на придбання книг збирали до 120 крб. [5]. Водночас книги надходили й від благодійників. Так, у 1867 р. ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (Шерешілов) передав до учнівської бібліотеки 106 книг, архієпископ Філарет (Гумілевський) – 9, інші особи – 30 [6]. У 1869 р. учнівська бібліотека збагатилася завдяки пожертві архімандрита Євгенія, ректора Литовської семінарії, який передав 89 назв книг (латиномовних – 16, з богослов'я – 29, з історії – 15, з мовознавства – 3, з філософії – 2, з фізико-математичних наук – 2, статистичних матеріалів – 21 та ін.) [7].

У 1878 р. виконуючий обов'язки інспектора О.Дмитревський, який опікувався учнівською бібліотекою, домігся від єпархіального з'їзду духовенства асигнування 300 крб. на учнівську бібліотеку [8]. Відтоді майже щорічно з єпархіальних коштів виділялося 200–300 крб. на поповнення учнівської книгозбірні.

Педагогічне зібрання Чернігівської духовної семінарії у 1866 р. виробило спеціальні правила користування учнівською бібліотекою. Кошти на утримання та поповнення бібліотеки вихованець, який за неї відповідав, збирав після відпусток – на Різдво, Великдень – та вакацій у розмірі не менше 20 коп.; ті, хто сплачував більшу суму, користувалися перевагами. Було заведено спеціальну книгу для запису пожертв. Зібрані кошти передавалися ректору для придбання книг. Видавали зазвичай не більше двох книжок терміном не більше двох тижнів. За несвоєчасне повернення стягувався штраф у розмірі 5 коп. за добу. За втрату чи пошкодження книжки сплачувалася її вартість [9].

Книги зберігалися у шафах у спеціальному приміщенні, ключі від якого знаходились у бібліотекаря. Видача книг здійснювалася щодня, але вихованці користувалися учнівською бібліотекою переважно по четвергах та суботах.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. було складено каталог учнівської бібліотеки. Усі книги було розподілено за розділами: богослів'я – 140 назв, історія – 97, посібники та атласи – 90, словесність – 96, мовознавство – 18, математика – 22, філософія – 16. Крім книг та брошур із різних предметів семінарського курсу, книг для читання, передплачувались і періодичні видання: духовні й світські журнали та газети [10].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. учнівська книгозбірня постійно зростала. Якщо у 1867 р. у ній налічувалося близько 610 назв книг, то у 1883 р. – 762 назви книг, 13 духовних журналів та 430 назв підручників [11]. У 1909 р. надійшло книг богословського змісту – 65 назв, філософського – 7, церковно-історичного – 2, з розколу – 1, художніх – 10, біографій – 2, зі словесності – 15, з природознавства – 2. Було передплачено духовні журнали "Труды Киевской духовной академии", "Миссионерское обозрение", "Богословский вестник", "Христианское чтение", а також газети "Новое время", "Киевлянин" та "Черниговское слово" [12]. Згодом, у 1914 р. було передплачено 27 назв періодичних видань різного спрямування [13]. Їх поява в учнівській бібліотеці була пов'язана з постановою Св. Синоду від 8 лютого 1906 р., що рекомендувала семінарським Правлінням "расширять состав ученических библиотек, не ограничиваясь книгами, бывшими на рассмотрении Учебного Комитета ... при выборе книг для приобретения в ученические библиотеки разрешается удовлетворять и просьбы воспитанников" [14].

Про популярність учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії свідчить такий факт. Під час заворушень у семінарії в 1910 р. однією з причин вихованці називали вилучення з учнівської бібліотеки деяких книг. За дорученням ректора семінарії, інспектор склав перелік книг, "по своему содержанию вредных для воспитанников", який налічував 114 томів, зокрема твори Горького, Толстого, Салтиков-Щедріна, Успенського, Золя та ін. Рішенням Педагогічного зібрання частина книг була залишена в учнівській бібліотеці, а решта передана до фундаментальної книгозбірні [15].

Крім того, за свідченнями І.Подвойського, який навчався в семінарії на початку ХХ ст., у семінарії існувала ще одна "подпольная библиотека, о которой, конечно, мало кто знал, и которая скромно помещалась и действовала тут же, в ученической библиотеке, не вызывая подозрений. Там можно было по секрету достать политическую и вообще недозволенную литературу, а также запрещенные книги, изданные за границей" [16].

Таким чином, учнівська бібліотека Чернігівської духовної семінарії за час свого існування перетворилася на значну книгозбірню, яка мала не лише необхідні підручники та посібники, а й книги для читання та періодичні видання різного спрямування. На жаль, учнівська бібліотека Чернігівської духовної семінарії, як і її фундаментальна книгозбірня, до наших днів не збереглася.

Література

1. Див.: Травкіна О. Архієпископ Варлаам Шишацький та бібліотека "Чернігівських Атен" / Ольга Травкіна // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : [зб. наук. праць,

присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів]. – Чернігів, 2007. – С. 601–606.

2. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 г. – СПб., 1908. – С. 175.

3. Ученическая библиотека при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 15 января. – Часть неофициальная. – С. 75.

4. Мащенко С. Чернігівська духовна семінарія як культурно-освітній осередок України / Станіслав Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 61–62.

5. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 802, оп. 9, спр. 22, арк. 14 зв.

6. Ученическая библиотека при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 15 января. – Часть неофициальная. – С. 78.

7. Список книг, пожертвованных Архимандритом Евгением, ректором Литовской семинарии в пользу Черниговской семинарской ученической библиотеки 12 февраля 1869 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1869. – № 8. – С. 275.

8. РДІА, ф. 797, оп. 50, спр. 101, арк. 78.

9. Ученическая библиотека при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 15 января. – Часть неофициальная. – С. 77.

10. Там само. – С. 78.

11. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 79.

12. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк. 18 зв.

13. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк. 19 зв.

14. РДІА, ф. 802, оп. 10, спр. 688, арк. 12.

15. Там само, арк. 10–11.

16. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 55, арк. 18.

УДК 94(477)"17..."

Н.М.Товстоляк

Чернігівські садиби графа П.О.Рум'янцева

В статті розповідається про формування й організацію садибного господарства графа П.О.Рум'янцева та його життя на території Чернігівщини. На основі маловідомих документів досліджено процес будівництва садиб Вишеньки та Качанівка.

Ключові слова: садиба, граф П.О.Рум'янцев, Качанівка, Вишеньки, К.І.Бланк, М.К.Мосципанов.

В статтє рассказывается о формировании и организации усадебного хозяйства графа П.А.Румянцева и про его жизнь на территории Черниговщины. На основе малоизвестных документов исследовано процес строительства усадеб Вишеньки и Качановка.

Ключевые слова: усадеб, граф П.А.Румянцев, Качановка, Вишеньки, К.И.Бланк, М.К.Мосципанов.

In the article told about the forming and organization of farmstead economy of count P.Rumyancev and his life on the territory of Chernigiv's region. On the base of unknown documents the author investigates the process of building Vishenky's and Kachanivka's country-seats.

Key words: country-seat, count P.Rumyancev, Kachanivka, Vishenky, K.Blank, M.Moscipanov.

Фельдмаршал, голова Другої Малоросійської колегії граф Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський – один із найвідоміших історичних європейських діячів другої половини XVIII ст. Його талант полководця, політика, адміністратора мав значний вплив на міжнародні події та внутрішнє життя Російської імперії, за часів його управління українськими територіями вони остаточно були інкорпоровані до її складу. Його правління на посаді президента Другої Малоросійської колегії мали певний вплив на розвиток українських земель. Немає однозначної оцінки його діяльності, мало ґрунтовних наукових досліджень з цього періоду. Тому вивчення процесу формування садибної системи дворянського господарства на території України у другій половині XVIII ст. не втрачає своєї актуальності.

Метою нашої статті є формування та організація садибного господарства графа П.О.Рум'янцева на території Чернігівщини, основним завданням – на основі документів з'ясувати біографічні відомості про його життя та господарську діяльність, зробити аналіз особливостей формування великого прибуткового маєткового господарства.

"Не лише зброєю" – девіз на дворянському гербі Петра Олександровича Рум'янцева (1725–1796). Цей девіз став не лише гербовим, але й девізом життя знаменитого графа. Його життя було оповите легендами. Не без підстав сучасники вважали П.О.Рум'янцева сином російського імператора Петра I. Його мати, Марія Андріївна Рум'янцева, дочка одного з найближчих сподвижників імператора Андрія Артемоновича Матвєєва (1666–1728), отримала європейську освіту, жила з батьками в Парижі, Лондоні, привернула увагу самого Петра I й, за її словами, не була проти його бажань. Імператор особисто видав її заміж за свого улюбленого денщика Олександра Івановича Рум'ян-

цева, що був майже удвічі старшим за свою наречену. Як і його тесть, він зробив блискучу кар'єру дипломата.

Син подружжя Рум'янцевих, Петро, народився в Москві на початку січня 1725 р., за три тижні до смерті Петра I, на честь якого його назвали. Але Д.О.Ясновський, ад'ютант П.О.Рум'янцева, згадував, що граф показував на один будинок на молдавському кордоні та говорив, що саме тут він і народився, коли мати поїхала зустрічати свого чоловіка, що був послом у Константинополі. Чекаючи чоловіка в с.Строєнці між Раковом та Єгорликом, вона народила сина [8, с. 374]. Розповідають, що свого батька він уперше побачив у п'ять років, тому що О.І.Рум'янецв постійно бував за кордоном. Потім разом із батьками їздив різними місцями і Петро. Предки П.О.Рум'янцева неодноразово бували в Україні. Так, його прадід, Артамон Сергійович Матвєєв (1625–1682), служив на українських землях за часів царя Олексія Михайловича.

О.І.Рум'янецв також неодноразово бував в Україні. Так, саме його Петро I відправив до України, щоб з'ясувати думку старшини про П.Полуботка та його оточення. У 1738 р. старший Рум'янецв був призначений резидентом в Україну, змінивши на цьому посту князя Барятинського. Вихователем молодого Рум'янцева став Тимофій Михайлович Сенютювич, випускник славетного Чернігівського колеґіума. В Україні Петро разом із мамою прожив декілька років, і чекаючи батька, якого знову було призначено за кордон.

У листопаді 1764 р. граф П.О.Рум'янецв був призначений президентом Малоросійської колеґії, що знаходилася у Глухові. Російська імператриця Катерина II вирішила остаточно "прибрати до рук" волелюбне та непокірне українське козацтво, стати повноправною господинею плодючих українських земель. Відсилаючи П.О.Рум'янцева до Малоросії (як тоді називали в Росії Україну), вона досягала бажаної мети. П.О.Рум'янецв був розумним, талановитим, наполегливим у досягненні своїх цілей. Малоросія була зоною постійних військових конфліктів, потрібен був намісник-полководець, до того ж вона віддаляла від себе та двору людину, яку щиро не любила. Є думка, що імператриця вважала П.О.Рум'янцева здатним очолити її опозицію. Самому графу не подобалося столичне життя, на українських територіях, далеко від столиці та її порожньої метушні, він почував себе вільно, повним власником значних територій.

Імператрицею йому було наказано: "... изучить в подробности все местности края: города, села, монастыри, степи, пустоши, леса, болота, пути сообщения, составит верно описи тому и чертежи". А також наказано було скласти перепис усього населення, "... положить конец обыкновению переходит с места на место к расстройству земледелия и самих семей их". Катерина наказувала: "... Пещись о

размножении произведений земли, табаку, селитры, тонкошерстного овцеводства", йому треба було "стараться о распространении ремесел и торговли, способствуя последней ... заботами о дорогах, мостах и речном пути" [10, с. 116].

П.О.Рум'янцев повинен був "обратить внимание на способы продовольствия народа солью, на неправильное употребление лесов, на новые посевы их, так как эти предметы особенно важны в стране, которая ими не изобилует" [10, с. 117]. Йому приписувалося: "... наблюдать и за благоустройством городов, брать меры при появлении заразных болезней, которые могут вкрадываться из-за южной границы" [10, с. 117]. Особливо страшними були епідемії чуми від якої в ті часи вимирали цілі міста. На українські землі це лихо приходило, як правило, з півдня.

Діяльність графа П.О.Рум'янцева в Україні оцінюють по-різному. В Малоросії він розгорнув активну діяльність, яка, попри все, сприяла розвитку українських земель. Головним було те, що будучи головнокомандувачем російських військ у Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., він наніс Туреччині та її союзникам декілька руйнівних ударів, які послабили її агресію проти європейських країн. Унаслідок успішних бойових дій російських військ, серед передових частин яких були українські козацькі формування, було припинено напади на українські землі, ліквідовано могутнього васала Туреччини – Кримське ханство.

У 1770 р. у розпалі російсько-турецької війни війська на чолі з П.О.Рум'янцевим одержали кілька блискучих перемог. За розгром турків при Кагулі він був відзначений чином генерала-фельдмаршала, а ще раніше, за бій на р.Ларга, він став першим кавалером ордена св. Георгія. Катерина II нагородила П.О.Рум'янцева регаліями та цінними подарунками, надала йому звання фельдмаршала і титул "Задунайського", подарувала йому численні земельні володіння.

У 1774 р. після підписання мирного договору з Туреччиною фельдмаршал П.О.Рум'янцев повернувся до виконання своїх посадових обов'язків президента Малоросійської колегії та облаштування своїх маєтків. Можливо, тому, що з дитинства він постійно подорожував, змінював місце проживання, а потім змолоду знаходився у військових походах, граф з особливим захопленням налагоджував життя та організовував господарство у своїх численних маєтках.

Першою резиденцією графа П.О.Рум'янцева був палац у гетьманській столиці України часів К.Розумовського Глухові. Після скасування у 1764 р. гетьманського правління на замовлення президента Другої Малоросійської колегії графа П.О.Рум'янцева архітектор А.В.Квасов побудував у Глухові триповерховий будинок Малоросійської колегії,

який сучасники називали "восьмим чудом світу". Будинок мав 250 кімнат. Це була чудова резиденція.

Неподалік від палацу К.Розумовського у Верігині (пригород Глухова) А.В.Квасовим на березі озера було побудовано ще один архітектурний шедевр – оточений парком двоповерховий палац графа П.О.Рум'янцева, церкву Різдва Богородиці, оранжереї. Парк мав канали, бесідки, чудову пристань, фонтани, багато античних скульптур. У Глухові знаходилася величезна бібліотека графа, її каталог займав 434 сторінки великого формату. До бібліотеки входили книги п'ятьма мовами. Книгами бібліотеки було дозволено користуватися усім чиновниками канцелярії Малоросійської колегії. П.О.Рум'янець любив живопис, віддавав перевагу театральному мистецтву, багато читав. Він із захопленням збирав колекцію гравюр західних та російських майстрів, старовинні рукописи, за його наказом записувалися казки та легенди. На жаль, у серпні 1784 р. усі ці архітектурні комплекси разом із містом були знищені страшною пожежею.

Із середини 70-х рр. XVIII ст. П.О.Рум'янець постійно співпрацював з відомими архітекторами Росії К.І.Бланком, В.А.Баженовим та їх учнями з України – М.К.Мосципановим, Д.Г.Котляревським та іншими. За десять років на замовлення графа були побудовані чудові українські садибні комплекси, невід'ємною складовою яких були парки. Головною резиденцією графа став готичний палац в маєтку Ташань (не зберігся до нашого часу), але за будівництвом кожної зі своїх українських садиб граф слідував особисто, а потім постійно ревізував своє господарство.

Чернігівські землі з їх мальовничою природою, рельєфом, кліматом захопили П.О.Рум'янцева. У 1767 р. він придбав маєток Вишеньки і почав будувати там палац із парком. Роботи проводилися під керівництвом місцевого українського архітектора Дмитра Григоровича Котляревського майже до 1787 р. Саме цей маєток графа відвідала Катерина II під час своєї подорожі в Україну в січні 1787 р. Про свої враження від палацу у Вишеньках Катерина II згадувала: "Я обідала у графа Румянцева в Вишенках, где он построил дом весьма изрядный, каменный, в готическом вкусе, сколько зимой судить можно о положении места, то кажется, что оно очень быть должно приятным" [1, с. 408]. На обіді в палаці Вишеньок звучала вокальна та інструментальна музика, виконавцями були кріпосні музиканти і хористи графа. Імператриця побачила фейерверк, біля палацу салютували гармати.

У 1782–1787 рр. Д.Г.Котляревський будував у садибі церкву, будинки в Кочуровці та Гомелі. За наказом П.О.Рум'янцева, він будував Миколаївську церкву в Парафіївці у 1796 р. З листа кн. П.С.Мещерського про Вишеньське господарство від 18 липня 1769 р. відомо про

значні роботи у Вишеньках та Черешеньках: значні земляні роботи на греблях, розпис палацу, який робили художник та вісім помічників, масштабні роботи у парку, висадку квітів тощо [9, с. 391]. Отже, перші палацово-паркові комплекси були побудовані графом на територіях, що були придбані за власний кошт.

Відомим українським істориком ХІХ ст. О.М.Лазаревським було зроблено виписку з реєстру маєтностей, отриманих П.О.Рум'янцевим (за наказами Катерини ІІ 1770 і 1775 рр.). У Ніжинському полку йому було передано с.Кучеровка, с.Володкова Дівця, с.Райгородок, с.Царевка, с.Литвиновичі, с.Рожновка, с.Максимовка, с.Велика Кошелівка; Чернігівському – с.Біженки, с.Разльоти; Прилуцькому – с.Парафіївка; Переяславському – с.Циблі, с.Городище, с.Чоботки, с.Яненки, с.Капустинці; Стародубському – с.Щербиничі, с.Денисовичі, с.Синій колодязь, х.Чертовичі тощо [6].

У Вишеньках, Черешеньках, Ташані, Парафіївці, Кочуровці та інших селах граф побудував за європейським зразком палацові комплекси з необхідними господарчими спорудами. У садибах було закладено парки з бесідками, фонтанами, скульптурами, різними парковими вигадками. Документи підтверджують, що палацово-паркові комплекси будувалися графом одночасно за кресленнями та консультаціями архітектора К.І.Бланка. Про це свідчать листи графа до К.І.Бланка від 25 лютого 1776 р. з с.Парафіївка, в якому граф називає Карла Івановича "моїм кращим архітектором" [3]; від 10 квітня 1776 р., у якому він висловлює вдячність за консультацію щодо очистки підлог та план будинку в Кайнарджі [2].

На Чернігівщині у графа було 4 великих економії: Кочуровська, Вишенська, Девіцька, Парафіївська. Кожна економія мала свого управителя. З 1792 р. граф призначив над усіма особливого ревізора – надворного радника Йосипа Подлузького. Звіти Й.Подлузького дозволяють нам уявити господарство графа на прикладі двох економії. Так, у кінці травня 1792 р. він інспектував Кочуровський маєток. Усередині палацу було чисто, цінні речі зберігалися в належному стані, біля палацу в ставках багато риби, в оранжереях – екзотичні дерева з квітами та плодами, є зелень для столу, в саду та на полях – усе свідчило про старанну роботу керуючого економією Старцева [8, с. 82–83]. У тому ж звіті Й.Подлузький пише про незадовільний стан Вишенської економії, Черешенського маєтку цієї економії, недбалість управляючого Д.П.Юркевича. Згадуються крадіжки дощок, сіна, загибель узимку риби під льодом у ставках графа [8, с. 84].

Максима Климентійовича Мосципанова, що багато років працював у графа, вважають одним із перших українських архітекторів. У 1759–1763 рр. він служив військовим канцеляристом, у 1763 р. гетьман

К.Г.Розумовський призначив канцеляриста М.Мосципанова для навчання архітектурним науками "для нації малоросійської" до талановитого московського архітектора, професора В.П.Баженова. До 22 січня 1766 р. М.Мосципанов відповідно контракту навчався у архітектора А.В.Квасова.

До листопада 1866 р. М.Мосципанов стажувався у В.П.Баженова, який дав йому хорошу характеристику та рекомендації. У вересні 1867 р. архітектор М.Мосципанов звернувся до графа П.О.Рум'янцева з проханням призначити йому посаду та жалування відповідно до його кваліфікації [7, с. 8–9]. Майже одразу йому було наказано повернутися в Україну. Граф призначив його на військову службу, а через кілька місяців почалася російсько-турецька війна. П.О.Рум'янцеву були потрібні спеціалісти, що знали фортифікацію та інженерні споруди, тому під час війни М.К.Мосципанов служив при штабі. У 1773 р. він мав чин поручика, а у 1774 р. обіймав посаду флігель-ад'ютанта "рангу капітанського".

Після війни він ще залишався на службі у фельдмаршала П.О.Рум'янцева. У 1779 р. дослужився до чину секунд-майора, керував будівництвом майже всіх маєтків графа П.О.Рум'янцева. Лише у жовтні 1781 р. його було призначено городничим у м.Короп, де він жив в останні роки. Отже, будучи військовим архітектором, М.К.Мосципанов працював у маєтках свого начальника. Можливо, тому, що у нього не було можливості повноцінно працювати та розвивати свій талант, нам так мало відомо про його споруди.

Качанівський хутір, що входив до волосного с.Парафіївка, граф П.О.Рум'янець придбав в 1771 р. за порадою чернігівського намісника О.С.Милорадовича. В Качанівці графа зачарували прекрасні краєвиди, цікавий та своєрідний рельєф місцевості, дзеркальна поверхня ставків і річок, старі гаї й діброви. Керівництво будівництвом нового палацу граф доручив М.К.Мосципанову, автором проекту та креслень був К.І.Бланк. Будівництво палацово-паркового комплексу на такому чудовому місці відповідало смаку та культурним інтересам сановного вельможі. Для успішного будівництва на протилежному боці Майорського ставу в с.Петрушівка було побудовано цегельний завод, який працював ще багато років, а ставок, на березі якого був завод, й досі називають Цегельним.

П.О.Рум'янець особисто контролював хід будівництва в Качанівці та інших садибах, надавав необхідні вказівки. Так, у 1777 р. він писав М.К.Мосципанову: "Дом Коченевский с флигелями викрасить сероватою краскою по приложеному при сем обрацику, мебели же оной и Ташанской по приезде определяю, где и какой быть..." [5]. Можливо, саме цей колір сприяв тому, що палац стали називати блакитним.

Чимало легенд було складено про новий палац. Одну з них розповів у своєму романі "Таємниця блакитного палацу" письменник Анатолій Дрофань. Мова йде про селянські повстання, які неодноразово проходили в ті часи. У 1768 р. розгорнулася Коліївщина, а пізніше в цих краях неодноразово бували загони народного ватажка Гаркуші. Легенда розповідає про пожежу в графському палаці у 1778 р. Селяни, над якими постійно знущався управитель маєтку, підпалили щойно побудований палац. Але вже в 1779 р. П.О.Рум'янець відновив палац.

Із листування Рум'янцевих можна зробити висновок, що палац почали будувати не пізніше 1777 р., одночасно розпочалися роботи зі створення садибного парку. У 1777 р. П.О.Рум'янець писав М.К.Мосципанову: "... хотелось бы мне, чтоб не упуская удобного времени и в Кочановском хуторе начатые Вами перспективы, что от одной роши к другой ведены вплоть к березовой роще, а с левой стороны дороги, что садовником назначена на полуостров" [4]. Як бачимо, над закладкою качанівського парку із самого початку працювала група освічених фахівців. Вони вміло використовували те, що створила сама природа. І зараз у парку Ви знайдете дерева, які старіші за парк. Так, на березі Майорського ставу в районі альтанки Глінки є група дубів-патріархів, яким понад 400 років.

За традиціями другої половини XVIII ст., у парку поряд із декоративними деревами і кущами саджали плодові дерева. Опис маєтку вказує, що в куртинах припалацової частини парку росло понад 200 дерев – яблунь, груш, слив різних сортів, а також 150 виноградних кущів біля палацу. Пізніше плодовий сад заклали окремо, там, де він знаходиться і зараз. Граф любив квіти. Спочатку їх виписували з Батурина, а потім вирощували в Качанівці [4]. З того часу Качанівка була знаменита своїми квітами та садівниками.

Подружжя Рум'янцевих керувало господарством своїх садіб, Катерина Михайлівна виконувала численні доручення свого чоловіка, але жити в українських садибах їй так і не судилося. Їх спільне життя не склалося. Ще у 1748 р. граф одружився з Катериною Михайлівною Голіциною, донькою фельдмаршала М.Голіцина, але через кілька років охолов до неї. Його дружина була на 12 років старша за свого чоловіка. Подружжя постійно листувалося, раділося, виховувало синів, але Катерина Михайлівна жила з синами окремо, мала титул, становище у суспільстві, величезні багатства – все, крім сімейного щастя.

Завдяки художнику Олександрю Кунавіну, якого запросив на початку XIX ст. генерал-губернатор О.Б.Куракін, збереглося зображення Качановського палацу часів графа. Палац був великим, одноповерховим, на думку фахівців, його периметр збігається із периметром

сучасного палацу. З півночі та півдня до нього були прибудовані по два двоповерхових флігеля, що закінчувалися круглими баштами. Зовні палац прикрашали башточки, зубці, машикулі, інші архітектурні елементи. Споруда нагадувала східний палац. Зараз його стиль часто пов'язують із прихильністю графа до східної архітектури. План садиби початку XIX ст. свідчить, що палац дійсно мав курдонер (напівзакритий внутрішній двір).

Проте ці башти, зубці, вузькі вікна-бійниці другого поверху флігелів лише зовнішньо були декоративними. Насправді блакитний палац був палацем-фортецею, зручним для оборони до підходу військових частин, що були розквартировані навколо. Відомо, що в цей час в Іваниці, Ічні, Парафіївці були штаби підрозділів Софіївського карабінерного полку. Виносні башти та виступи дозволяли з усіх боків прострілювати підходи до палацу. З нього в різні боки йшли підземні ходи, які дозволяли непомітно залишити палац. Деякими з них користувалися наступні його власники в XIX ст. Частина їх існує й досі. Отже, власник блакитного палацу, будучи військовим, чудово орієнтувався у подіях того неспокойного часу селянських повстань.

Зберігся опис того палацу. В центрі його був великий зал із розписом, справа від нього – парадна їдальня, зліва – вітальня і три кімнати розписом. У кожній були кахельні печі, дорогі меблі, картини, дзеркала, порцеляна, килими. Деякі з цих речей перейшли до наступних власників. Цікаво, що планування другого поверху сучасного палацу приблизно таке ж.

Кожний флігель палацу, мав свою назву. В "биллиардному" флігелі стояв більярд, а також було кілька жилих кімнат на першому і другому поверсі. В "гостинному" флігелі були кімнати для гостей. В "оранжерейному" флігелі знаходився кабінет, три спальні та кілька кімнат [12]. Судячи з того, що одна зі спалень була багатшою за інші, саме в цьому флігелі були апартаменти господаря.

У "людському" флігелі, крім кімнат для прислуги, була й мала куховарня. Опис називає також "людские избы о двух этажах, внутри оных большая поварня з очагом", а також жилі кімнати, а під ними "каменный поварной погреб". Скоріше за все, цей флігель зі сплячими левами, пізніше, у XIX ст., був перебудований, зараз його називають південною службою. Отже, вже у цей час парадний двір мав вигляд обмеженої будинками площі, яка є і зараз. Від неї прямо на схід було прокладено головну алею – вісь палацового ансамблю, вона є і зараз. Вїзд до садиби був окреслений "брамою о двох поверхах з проїзними воротами", вона нагадувала триумфальну арку. Отже, за часів П.О.Рум'янцева невеликий хутір було перетворено на розкішну дворянську садибу, яка відповідала чину господаря та його становищу у суспільстві.

Садиба мала усі необхідні господарські споруди. Так, запаси вина зберігалися у спеціальному погребі під каретним сараєм. Карет та екіпажів було багато, один із них тривалий час використовували наступні власники Качанівки Тарновські під час урочистостей. Саме Качанівському маєтку судилося стати найвизначнішим українським історико-культурним осередком. До нашого часу архітектурні споруди збереглися в перебудованому вигляді, але те, що зараз на території садиби існує Національний історико-культурний заповідник "Качанівка", дає надію, що він стане одним із наукових центрів дослідження садибного господарства та мистецтва.

Оцінюючи садибне будівництво графа П.О.Рум'янцева, необхідно звернути увагу на те, що головним джерелом фінансування великого будівництва на території Чернігівщини була підприємницька діяльність графа та товарне виробництво в його маєтках. Це дозволило витратити великі кошти, купувати коштовні побутові, антикварні предмети, мистецькі твори. Маєтки графа наприкінці його життя були високоприбутковими, вони стали значними населеними пунктами. Описи Малоросійської губернії це підтверджують: винокурінні заводи графа в с.Щербиничі, 14 винокурінних заводів у Глухівському повіті [11, с. 112]. Граф мав кінські заводи в Кошарах, Парафіївці, суконні мануфактури, тютюнові ділянки. На 1800 р. в с.Кочуровка проживало 875 чоловіків податного стану, в с.Володькова Дівиця – 1678, с.Парафіївка – 1148, д.Кошари – 469, с.Вишеньки – 503 [11, с. 136–153]. Таким чином, вивчення садибного господарства графа П.О.Рум'янцева має значення для наукового дослідження складних соціально-економічних та політичних історії України другої половини XVIII ст.

Література

1. Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 году / Г. В. Есипов // Киевская старина. – 1890. – Т. 31, № 12. – С. 391–412.
2. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. VIII. Колекція університету св. Володимира, од. зб. 677, арк. 1.
3. ІР НБУВ, ф. VIII. Колекція університету Св. Володимира, од. зб. 675, арк. 1.
4. ІР НБУВ, ф. VIII. Колекція університету Св. Володимира, од. зб. 773, 2 арк.
5. ІР НБУВ, ф. VIII. Колекція університету Св. Володимира, од. зб. 927, 2 арк.
6. ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 58190, 1 арк.
7. Лазаревський А. Архитектор Мостипанов / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – Т. 77, № 4. – С. 8–11.

8. Лазаревский А. По поводу ста лет смерти графа П.А.Румянцова / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – Т. 55, № 12. – С. 374–394.

9. Лазаревский А. Черты характера гр. П.А.Румянцова / А.М.Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – Т. 55, № 12. – С. 80–85.

10. Меерович Г. И. Румянцев в Петербурге / Г. И. Меерович. – Л. : Лениздат, 1987. – 236 с.

11. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 22–126.

12. Чернігівський історичний музей, ф. 515, спр. 28, арк. 1.

УДК 94(477.51)"18"

Н.П.Слобожаніна

Українознавча мозаїка С.Носа на сторінках "Киевской старины"

У статті систематизовано і проаналізовано публікації С.Носа з українознавчої тематики, що були оприлюднені у другій половині XIX ст. у журналі "Киевская старина".

Ключові слова: С.Ніс, українознавчі студії, етнографія, "Киевская старина".

В статье выявлено, систематизировано и проанализировано статьи С.Носа на украиноведческую тематику, которые были опубликованы во второй половине XIX в. в журнале "Киевская старина".

Ключевые слова: С.Нос, украиноведение, этнография, "Киевская старина".

In the article an attempt to expose, briefly analyze and systematize the articles of S.Nose on an Ukrainian knowing subject, which were published in the second part of the 19 century in a magazine "Kievskaja starina" is made.

Key words: S.Nis, Ukrainian knowing subject, "Kievskaja starina", ethnography.

Минулого, 2009 року майже непомітно пройшла 180-та річниця від дня народження Степана Носа (1829–1901). У листі П.Куліша від 22 червня 1860 р. до Д.Каменецького з Чернігова йдеться: "Особенно приятная личность Нис, автор Заверухи, который пришлет вам много и много драгоценных этнографических материалов. Это имя у нас будет бессмертным. Это такой человек, в которых и историк, и поэт наиболее нуждается. Он меж народом – свой, без малейшей натяжки" [1].

Біографічні розвідки про цю постать дійсно підтверджують її непересічність [2–5]. Досить повну і цікаву версію життєвого шляху Носа у 60-х рр. XIX ст. подали нещодавно Є. та О.Нахліки [6].

Один із біографів С.Носа слушно зауважив: "Йому б народитися раніше! Він би правдиво вписався в звичайне козацьке товариство і, певне, був би там не останнім чоловіком, а, можливо, що й гетьманської булави б удостоївся, мав же у своєму характері всі необхідні для того чесноти" [4, с. 39].

Як відомо, перші публікації С.Носа з'явилися у 50–60-х рр. XIX ст. у часописах "Чениговские губернские ведомости", "Черниговский листок" та "Основа". Співпраця С.Носа з редакцією "Киевской старины" розпочалася з перших номерів. Питання про загальну кількість вміщених у часопису праць С.Носа залишається відкритим. У біобібліографічному покажчику згадано 18 публікацій [7]. Але, як слушно зазначили Є. та О.Нахліки [6, с. 31–32], частина цих праць, підписаних Н.С., належить або Миколі Сумцову, або Миколі Стороженку (він також користувався даним криптонімом) [8]. Більш достовірним є перелік публікацій у систематичному покажчику змісту журналу "Киевская старина", підготовленому до друку М.Палієнко [9], але, здається, й він не повний. На цю обставину вказали Є. та О.Нахліки, які назвали дві не враховані у вищеназваному покажчику праці [6, с. 32]. Проте й нам пощастило виявити публікацію С.Носа, яка не була відзначена М.Палієнко [24]. Прізвище публікатора наприкінці її не вказане, а інформація, що документ отримано від С.Носа, вміщена у самому тексті. Проблемним може стати авторство, непідписаних сюжетів, яких чимало трапляється у відділі "Документи, повідомлення і замітки". Отже, не можна не погодитися з дослідниками, що спадщина С.Носа не вивчена, не впорядкована та належним чином не виявлена.

Згідно з нашими підрахунками, упродовж 1882–1901 рр. у журналі "Киевская старина" побачили світ 13 робіт С.Носа. Різні за жанром і тематикою, вони об'єднувалися українознавчим спрямуванням.

Найбільше сюжетів чернігівського лікаря, етнографа й краєзнавця з'явилося у перших томах часопису (за 1882–1883 рр.) [10–17]. Усі публікації цієї доби підписано "Ст. фон Нос". Автор у цей час жив у місті Люцин Вітебської губернії (тепер м.Лудза у Латвії). Як відомо, він змінив декілька місць роботи у цій губернії, але саме це місцеперебування підтверджується П.Єфименком [18].

Історія "українського Соломона" – смілянського сотника (Роменщина) Тарана – викликала інтерес у читачів. Значно пізніше А.Кримський вказав на те, що хоча подібний сюжет і зустрічається у знаменитому романі "Дон Кіхот" М.Сервантеса, але витоки його сягають XIII ст. Більше того, є підстави вважати, що він прийшов у Європу з перських

та індійських легенд. У зв'язку з цим А.Кримський цікавився у С.Носа, чи не збереглася інформація у "родинних спогадах" про те, що сотник читав "Дон Кіхота", чи є якісь інші пояснення явного збігу [19]. З позицій сьогодення варто перечитати цей твір під дещо іншим кутом зору. Дуже актуально виглядають міркування автора щодо обставин, які зруйнували гетьманщину. С.Ніс уважав, що однією з них стала зажерливість верхівки: "В бывые дни гетьманщины хорошо жилось козачьей старшине. Широкая децентрализация управления – остаток давней свободы [...] оставляла еще много места не только власти, но и произволу" – слушно наголошував він [17, с. 492].

По тому була велика перерва. Можливо, її спричинив виїзд С.Носа до Болгарії (1883–1886), а можливо, і якийсь конфлікт із редакцією. У листі П.Куліша до нього від 1 травня 1888 р. знаходимо приписку: "Киевская старина" вихваляє таких людей, що своїми вчинками наше руське ім'я зневажали. Вона малює зрадників нашої національності строїтелями нашого народу, тим і не личить мені печататись в ній" [20]. Цілком ймовірно, що це відповідь П.Куліша на запитання його адресата, чому він не друкується у популярному журналі, але, можливо, й відлуння якихось образ С.Носа.

Початок наступного циклу публікацій С.Носа припадає на кінець 1890 р. [21–24]. Остання його публікація "Конотопская старина по устному преданию" із стислим вступом О.Лазаревського з'явилася у першому номері журналу за 1901 р. – вже після смерті С.Носа [25]. Редакція уже знала про його смерть і повідомила про цю втрату читачів приміткою. Матеріали підписано "С.Д.Нос" у двох місцях у тексті вказано, що вони з колекції етнографа. "Эпитафион" дивом уцілілого під час арештів родин мазепинців нащадка Дмитра Чечеля, возного Роїської сотні Чернігівського полку Андрія Чечеля (помер у 1765 р.) підготував до друку теж О.Лазаревский [24, с. 67]. На це є вказівка у змісті 67-го тому "Киевской старины". Складається враження, що вченого не залишила байдужим "Заява" Носа – щире прохання до меценатів допомогти надрукувати зібрані упродовж десятиліть українознавчі документи, записи, свідчення, легенди тощо. Сам збирач уважав, що вони є основою, щоб побачити "духовную, бытовую, смысловую, песнетворческую и прочие стороны нашего народа, которыми он живет и управляется в своей внутренней жизни" [23]. Можна трактувати ці слова як життєве й духовне кредо автора. Ще у своїй публікації про місце народження С.Палія С.Ніс, вказавши на випадковий характер знахідки документа, який дав змогу визначити ім'я батька Палія і місто, у якому він народився, зазначив: "Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописных сокровищ, нередко валяющихся в домашней рухляди, и хранящих в себе подчас такие

драгоценные сведения, каких не найти в официальных хранилищах" [11, с. 610]. В інших його працях також досить часто трапляються подібні думки. Можливо, це вболівання у широкому розумінні за долю духовної і культурної спадщини українського народу і сприяло тому, що фрагменти з колекцій С.Носа почав друкувати О.Лазаревський. У стислій передмові до посмертної публікації С.Носа "Конотопская старина по устному преданию" він зазначив: "Недавно мы имели возможность пересмотреть несколько десятков тетрадей разных записей из живых уст почтенного малорусского этнографа Ст. Дан. Носа (ныне пораженного нервным ударом); некоторое понятие об этих записях могут дать приводимые здесь их отрывки. Бесконечно жаль будет, если эти единственные в своем роде сборники, начатые в 1855 г., не будут сохранены. Желательно, чтобы на них обратил внимание какой-нибудь меценат" [25, с. 1]. Хоча пройшло вже понад століття, а це побажання не втратило своєї актуальності. Багата спадщина С.Носа, яка містить матеріали, що стосуються до різних гуманітарних наук – етнографії, історії, краєзнавства, фольклористики, історії народної медицини, чекає на свого дослідника.

Література

1. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому 1857–1865 // Киевская старина. – 1898. – Т. 61, № 6 (июнь). – С. 386.
2. Коваленко Гр. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа (1829–1901) / Гр. Коваленко // Киевская старина. – 1901. – Т. 74, № 9 (сентябрь). – С. 363–404.
3. Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія / Р. Засс // Дзвін. – 1991. – № 12. – С. 120–124.
4. Малюк М. Життя й писання доктора Носа / М. Малюк // Берегиня. – 1992. – № 1. – С. 39–47.
5. Ковалець Я. Степан Ніс // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 78–81.
- 5^а. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2003. – С. 100–102.
6. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження з додатком невідомого листування / Є. Нахлік, О. Нахлік. – Львів, 2009. – С. 26.
7. Степан Данилович Ніс (Рекомендаційний бібліографічний покажчик) / [уклад. Г. Середенко, П. Грищенко]. – Чернігів, 2000. – С. 2–3.
8. Палієнко М. "Киевская старина" (1882–1906) : [систематичний покажчик змісту журналу] / М. Палієнко. – К., 2005. – С. 132.
9. Палієнко М. "Киевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005. – С. 298–299.

10. Нос С. Покрытка / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 2 (февраль). – С. 427–429.
11. Нос С. Месторождение Семена Паляя" / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 1, № 3 (март). – С. 609–611.
12. Нос С. Неизвестные памятники памятных лиц / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 2, № 6 (июнь). – С. 552–554.
13. Нос С. Невольное переселение и тоска по родине как подозрительное чувство / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 3, № 7 (июль). – С. 189–190.
14. Нос С. Курта / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 3, № 8 (август). – С. 385–387.
15. Нос С. Письмо кн. Н.В. Репнина к императору Николаю Павловичу (по делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний) / С. Нос // Киевская старина. – 1882. – Т. 4, № 12 (декабрь). – С. 557–563.
16. Нос С. Изгон иудеев начала XVII века / С. Нос // Киевская старина. – 1883. – Т. 5, № 1 (январь). – С. 214–215.
17. Нос С. Украинский Соломон. Его кейф и суд. (По фамильным воспоминаниям) / С. Нос // Киевская старина. – 1883. – Т. 6, № 7 (июль). – С. 492–505.
18. Див.: Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – Т. 1, № 1 (январь). – С. 196. С.Д.Ніс згадується як "любитель старины, врач", "состоящий ныне на службе в г.Люцине Витебской губернии".
19. Крымский А. К истории бродячих сказаний о мудрых судьях. (По поводу одной малорусской литературной обработки) / А. Крымский // Киевская старина. – 1896. – Т. 55, № 10 (октябрь). – Отд. II. – С. 13–15.
20. Из писем П.А.Кулиша к С.Д.Носу (1860–1892) / [напечатал М. Чалый] // Киевская старина. – 1899. – Т. 65, № 6 (июнь). – С. 14.
21. Нос С. Благодарственное письмо Гр.Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в Комиссию для сочинения проекта нового уложения. Москва августа 24 д[ня] 1767 / С. Нос // Киевская старина. – 1890. – Т. 31, № 11 (ноябрь). – Отд. II – С. 334 – 335.
22. Нос С. Страничка из моих воспоминаний / С. Нос // Киевская старина. – 1893. – Т. 41, № 6 (июнь). – Отд. II. – С. 510–513.
23. Нос С. Заявление // Киевская старина. – 1893. – Т. 42, № 9 (сентябрь). – Объявления. – С. 1.
24. [Нос С.] Эпитафион возного Андрея Чечеля 1765 г. // Киевская старина. – 1899. – Т. 67, № 11 (ноябрь). – Отд. II. – С. 67–69.
25. А. Л. Конотопская старина по устному преданию // Киевская старина. – 1901. – Т. 72, № 1 (январь). – Отд. II – С. 1–2.

Михайло Старицький та національно-культурний рух в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст.

У статті автором зроблена спроба проаналізувати громадсько-культурницьку, видавничу, театральну та драматургічну діяльність і драматургічну спадщину М.Старицького у контексті розвитку національно-культурницького руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.

Ключові слова: М.Старицький, Київська громада, український національно-культурницький рух, театр, драматургія.

В статье автором сделана попытка комплексного анализа общественно-культурной, издательской, театральной деятельности, драматургического наследия М.Старицкого в контексте развития украинского национально-культурного движения во второй половине XIX века.

Ключевые слова: М.Старицкий, Киевская община, украинское национально-культурное движение, театр, драматургия.

In the article the author makes attempt of the complex analysis of socially-cultural, publishing, theatrical creativity, dramaturgic inheritance of M.Staritskiy in a context of development of the Ukrainian national-cultural movement in second half of 19 century.

Key words: M.Staritsky, the Kiev community, the Ukrainian national - a cultural movement, theatre, dramatic art.

Сучасний національно-культурний розвиток України вимагає формування молодого покоління креативно мислячих особистостей. Для виявлення талановитої молоді серед теперішнього українського соціуму розроблено та впроваджено ряд державно-комерційних проектів. Незаперечним є те, що чим більше обдарованих людей буде працювати в галузі української культури, тим вагомішими будуть її здобутки, тим швидшими темпами будуть здійснюватися євроінтеграційні процеси, тим швидше складатимуться умови виходу України на світові рівні розвитку. Проте життєвий і творчий шлях діячів українського національно-культурного відродження другої половини XIX ст., до яких без перебільшення належить і Михайло Старицький, вивчено ще не зовсім достатньо. Тому, щоб досягти вищого рівня розвитку української культури XXI ст., необхідно більш детально

відтворити та проаналізувати біографію і національно-культурницьку діяльність Михайла Петровича Старицького.

Аспект нашого дослідження частково розкрито в історичних працях таких дослідників, як Л.Іванова, Р.Іванченко [4], А.Катренко [5], В.Сарбей [14], С.Світленко [9], О.Цибаньова [15].

Наукова новизна нашого дослідження полягає у необхідності комплексного вивчення ролі М.Старицького у національному русі Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

До активного громадсько-політичного життя та до участі в українському русі М.Старицький залучається, ставши разом із Миколою Лисенком у 1860 р. студентом Київського університету Святого Володимира. Він як зазначає дослідниця О.Цибаньова, з перших днів навчання почав цікавитися громадськими справами студентської молоді [14, с. 16]. Про ті роки свого життя Михайло Петрович у своїх спогадах писав: "Цей час, багатий подіями, сильними характерами, керівниками, сповненими розуму і великого серця, ще чекає занесення на сторінки історії" [12, с. 411].

Український національно-культурницький рух у другій половині XIX ст. був репрезентований у Києві Київською громадою, яка сформувалася в 1861 р. і складалася, як зазначає дослідник А.Катренко, зі студентів, викладачів, учителів, службовців, що не мали великого достатку [5, с. 82]. Але членами студентської громади троюрідні брати стали не відразу. У статті П.Житецького "Київська громада 60-х рр." зазначається, що студенти Михайло та Микола участі у гуртковому житті не брали [2, с. 15]. Це можна пояснити їхньою невизначеністю свого місця і завдання, відсутністю ідейного наставника у соціально-політичних проблемах. У своїх спогадах Михайло Старицький згадував: "Ми з Лисенком просиджували іноді ночі, міркуючи про національне завдання, про минуле нашої батьківщини, про долю-мачуху нашого селянина" [12, с. 407]. Щоб краще зрозуміти проблеми простого народу, в канікулярний час у родинному маєтку Лисенків Жовнин брати почали активно спілкуватися з сільською молоддю, записувати пісні та перекази про минуле українського народу, також обидва допомагали громаді у зборі коштів для роботи недільних шкіл, брали участь в організації платних концертів силами студентів та готували аматорські спектаклі [15, с. 18]. За участю Михайла Старицького протягом першої половини 1862 р., студентами-аматорами було показано 9 п'єс, репертуар яких, окрім драм і комедій, складався ще й з дивертисментів (музичних п'єс) – "Чумацький табір", "Вулиця", "Гульбище". На театральній сцені виступав і студентський хор, яким керував Микола Лисенко [15, с. 18–19].

У вересні 1862 р. відповідно до рішення Ради університету Михайла Петровича було відраховано зі складу студентів за непроплату навчання. Основною причиною таких обставин О.Цибаньова вважає одруження Михайла Старицького із сестрою Миколи Лисенка – шістнадцятирічною Софією Віталіївною, після якого молода сім'я залишилася жити в с.Лебехівка (масток родини Старицьких) [15, с. 21].

Отже, з першого року навчання в Київському університеті Михайло Старицький разом із Миколою Лисенком починають співпрацювати з Київською громадою, діяльність котрої, на думку дослідників, на той час носила національно-культурний характер.

Господарюючи в своєму маєтку, Михайло Петрович займався сімейними справами та веденням господарства, не полишаючи надії продовжити навчання в університеті. Постійно знаходив час на самоосвіту, багато читав, стежив за політичними та культурними подіями в житті імперії, займався поетичними перекладами. Намагався підтримувати зв'язок з університетськими друзями, зокрема зі своїм, як він його називав, наставником – Михайлом Драгомановим [15, с. 21].

Видання Валуєвського циркуляру у 1863 р. ускладнює суспільно-політичну ситуацію в Наддніпрянській Україні, погіршуючи умови для розгортання українського національно-культурницького руху. Михайло Петрович, шукаючи мудрого наставника, який допоміг би розібратися у цій складній ситуації, звертається до молодого історика – Михайла Драгоманова, навколо якого згуртувалися його друзі [15, с. 23]. Очоливши своїх однодумців, Михайло Драгоманов запропонував зайнятися виданням збірок народних пісень, дум, казок, тому що заборони на цей вид літературної діяльності в Валуєвському указі не було. Саме він порадив Михайлу Старицькому зробити переклади сербських народних дум і пісень українською мовою. Цей факт підтверджує Ю.Зиновієва, яка цитує самого Михайла Драгоманова: "По моїх поглядах, виложених в статтях "Література російська, великоруська, українська й галицька", українським писателям радилася певна система праці "знизу в гору" (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для простонародної літератури. І я можу сказати, що дехто почав працювати по моїх планах, напр., Старицький почав перекладати сербські пісні" [3, с. 17]. Титульна сторінка книги "Сербські народні думи і пісні" також містить авторську присвяту: "Моєму щирому другові і товаришеві Михайлу Петровичу Драгоманову" [13].

Восени 1865 р. Михайло Петрович з дружиною і донькою Марією приїздить до Києва. Відновлює навчання в університеті і знімає квартиру в будинку Войцеховського на Мало-Жандармській вулиці, де проживав Михайло Драгоманов [15, с. 27]. У цей час Михайло

Старицький продовжує займатися перекладацькою діяльністю, зокрема в журналі "Нива" №17 за 1865 р. він надрукував під псевдонімом "Гетьманець" кілька перекладів з Михайла Лермонтова: "Вітрило", "І тяжко і важко...", "Оповиті тьмою" та ін. У журналі "Правда" за 1867 р. було надруковано під його ж авторством переклад з Пушкіна "Козак" [15, с. 33]. За його ж рекомендацією також почала перекладати казки Андерсена рідня сестра Михайла Драгоманова Олена Пчілка [15, с. 35].

Навесні 1867 р., як відмічає О.Цибаньова справи у Михайла Петровича ускладнилися: "Хвороба серця прогресувала. А це породжувало думи про неминучу близьку смерть ... з цих причин не склавши випускних екзаменів, поїхав у село" [15, с. 33]. З цього часу його починають переслідувати невдачі: тяжка хвороба серця, відсутність достатнього заробітку та збиткове батьківське господарство спричиняли постійне безгрошів'я. До того ж у вересні 1868 р. у родині Старицьких народилася друга дочка [15, с. 35]. Щоб вирішити фінансові проблеми, молодий господар у січні 1869 р. продає батьківський маєток сусіду О'Коннору. За виручені кошти він розраховується з боргами та купує менший маєток на Поділлі [15, с. 35].

Отже, з 1863 р. Михайло Старицький підтримує приятельські стосунки з Михайлом Драгомановим та за його порадою починає займатися перекладацькою справою, але змушений наприкінці 1860-х рр. дещо її призупинити у зв'язку з погіршенням стану здоров'я та складними фінансовими проблемами у родині.

До активної національно-культурницької діяльності Михайло Старицький повертається у 1869 р., коли стає одним із найактивніших членів Старої Київської громади [15, с. 41]. Донька Михайла Петровича Людмила Старицька-Черняхівська у своїх спогадах про батька писала: "У всіх цих справах батько брав велику участь. Так, наприклад, той однодневний перепис, що його організувала "Стара Громада", студенти проводили під його керівництвом. Так само він брав участь і в третьому археологічному з'їзді, що відбувався в Києві. Він був співробітником "Київського телеграфу", Географічного товариства Крім того, потрібно ще відмітити про те, що на квартирі Старицьких почали збиратися протестуючі проти царського режиму громадівці. Організовувались також не тільки напівлегальні збори київської громади, а і легальні збори молоді, збирались кошти на підтримку революційної пропаганди та видання творів бібліотеки народного читання" [10, арк. 15–16].

У 70-х роках XIX ст. у середовище київських громадівців проникають популярні серед радикально налаштованої студентської молоді соціалістичні ідеї, які викликали палкі дискусії серед них щодо теоретичних питань політичної програми українського руху. Дехто з них дотримувался радикально-демократичних позицій (С.Подолинський,

Ф.Вовк, М.Драгоманов та ін.), але більшість залишалася вірною ліберально-демократичним принципам (П.Житецький, О.Русов, Ю.Цвітківський, М.Лисенко, М.Старицький та ін.) [5, с. 137–138].

Дослідник літературно-драматичної творчості Михайла Петровича В.Поліщук, аналізуючи сюжети ідеологічної повісті "Зарниця" і драми "Крест жизни" Михайла Старицького, зазначає, що автор критично ставився до революційних ідей і осмислено прогнозував їхню потенційну загрозу й утопічність [6, с. 37]. За таких обставин письменник відходить від радикально налаштованого крила громадівців і активніше прилучається до гурту культурників, котрі були послідовними прихильниками освіти селянських мас, прагнули засобами історії, художнього слова, літератури і мовознавства, мистецтва, права, статистики та інших галузей науки і культури об'єднати свідоме українське населення для вирішення національно-політичних і соціально-економічних проблем [5, с. 138].

У цей час Михайло Петрович захоплюється ідеєю створення власного друкованого органу [15, с. 43]. Так, у листі до Михайла Драгоманова 2 жовтня 1872 р. він писав: "Потребность в своем органе с каждым годом более и более растет, и скоро появится и на этом поле какие-нибудь Шульгины и Андрияшевы, которые предложат обществу своего печения блюдо, а мы будем чесать головы та ждуть слушного часу, а в конце концов звернем все на нашу долю щербату! [12, с. 434]. У цьому ж листі автор називає Олександра Русова своїм однодумцем у цій справі, зазначає необхідну суму грошей "деньжонок тысяч на шесть для видання газети чи журналу, також описує, яким має бути їхнє друковане видання: "Газета наша должна стать в дружеские отношения с московскими славянофилами и, преследуя широкие идеи единения и примирения славян, заняться исключительно местными интересами края и исследованием и изображением его жизни. Следовательно, в литературном отделе, посвященном местной народной жизни, будет допущен язык местный как лучшее орудие; прочие же отделы могут быть и на языке великорусском, кроме корреспонденций" [12, с. 434].

На початку 80-х рр. XIX ст. Михайло Петрович готував до друку альманах "Рада", швидше за все, обіймаючи на той час посаду його редактора [15, с. 156]. У листі до Пантелеймона Куліша 28 квітня 1883 р. Михайло Старицький писав: "Що це Ви, шановний добродію, взяли собі у думку, ніби я міг зважитись поправляти Вас? Я посилав до цензури Ваших 6 поезій, три зачеркнуто, а три покалічено, і я вже мусив їх як не як полатати, щоб мати успіху хоч полатаними їх бачити у своїй «Раді»" [12, с. 466]. Пантелеймон Куліш у відповідь писав М.Старицькому у листі від 11 грудня 1894 р.: "Спасибі Вам за привітне слово.

Воно мені нагадало Ваш єдиний відгук до мого "Байди"! Хвалити Бога, знаходяться люди, що квапляться на оповістку мого перекладу" [1, с. 291]. В альманасі "Рада" було надруковано вісім поезій Михайла Старицького, в тому числі "Учта" – переробка раніше забороненої цензурою "Обід на користь голодних" [15, с. 157].

Улітку 1883 р. редакторська діяльність Михайла Петровича в альманасі "Рада" припиняється, про що свідчить його лист до Пантелеймона Олександровича, написаний у липні 1883 р.: ««Раду» я припоручаю редакційному товариству, бо мені не буде більше часу орудувати нею: кладу весь мій час на сцену" [12, с. 466].

Отже, аналіз епістолярної спадщини Михайла Старицького та Пантелеймона Куліша, дозволяє нам стверджувати, що Михайло Петрович на початку 80-х рр. XIX ст. брав активну участь у виданні альманаху "Рада", в якому друкувалися твори відомих письменників українського національного відродження другої половини XIX ст.

Театральна діяльність Михайла Старицького розпочалася в 70-х рр. XIX ст. з драматургічної та режисерської праці, коли він разом з Миколою Лисенком написав п'єсу-оперету "Чорноморський побит", постановкою якої займався сам Михайло Петрович [15, с. 80]. Перша вистава цієї оперети відбулася 5 грудня 1872 р. [15, с. 80]. Учасниця аматорського театального гуртка Софія Русова у своїх спогадах писала: "Режисер Старицький, покручуючи вуса, навчав так щиро кожного, як найкраще виконати свою чи велику чи маленьку роль, аби все суцільне враження було забезпечене" [7, с. 80]. Наступною п'єсою, поставленою Михайлом Петровичем, була "Різдвяна ніч", спектаклі якої пройшли з аншлагами 15–17 лютого 1873 р. [15, с. 186]. Якщо п'єса "Чорноморський побит" була переробкою п'єси Якова Кухаренка з цією ж назвою, то "Різдвяна ніч" була авторською, вона писалася за мотивами оповідання Миколи Гоголя "Ніч перед Різдвом". Репетиції цих вистав виглядали досить незвично, тому що в особі Михайла Петровича одночасно діяв режисер і автор, ним "відкидалося все зайве, штучне, розраховане лише на сценічний ефект, і утверджувались реалізм у виконанні ролей, життєва й історична правдивість, простота, зростали й міцніли принципи ансамблевості вистави" [7, с. 186]. Але, незважаючи на всі старання і прагнення Михайла Петровича, налагодити діяльність українського театру не вдалося. По-перше, розпалася аматорська трупа, що складалася із студентів, які після закінчення університету залишили Київ. По-друге, відсутність сцени для спектаклів, по-третє, театр мав застарілий репертуар, що не приваблював глядачів [15, с. 82].

Новий етап відродження українського театру розпочався в 1881 р., коли було дозволено показувати українські вистави. Після таких подій

Марко Кропивницький організовує трупу і починає готувати український репертуар [15, с. 83]. Гастролі було вирішено розпочати з Києва, куди трупа планувала приїхати у 1882 р. За сприяння Михайла Старицького трупа Марка Кропивницького успішно гастролювала в Києві 10 січня 1882 р. в приміщенні театру Бергоньє [15, с. 83]. Під час київських гастролей серед громадивців відбулася нарада, яка вирішила, що трупу повинен очолити хтось із грошовитих громадян і поставити діло якнайкраще, бо актори не мали достатньо грошей на постановку професійних спектаклів [8, с. 19]. Тому після прохання Миколи Садовського очолити їхню трупу Михайло Старицький погодився. Сталося це у червні під час харківських гастролей. Він продав свій маєток на Поділлі і виручені 60000 крб. вклав у театральну справу [16, с. 189].

З перших днів свого антрепренерства Михайло Петрович почав створювати професійну трупу. Запросив до творчого колективу нових акторів: О.Саксаганського, Г.Затиркевич-Карпінську і І.Тобілевича. До складу трупи також увійшли хор із тридцяти жіночих і чоловічих голосів та великий оркестр. Значну суму коштів було витрачено на пошиття нових костюмів для акторів. До всіх вистав умілими майстрами було виготовлено нові декорації. З цього часу в трупи з'явилася бібліотека з українськими, російськими та зарубіжними драматичними творами, які керівник трупи планував перекласти українською мовою і включити до репертуару [15, с. 87].

Престиж української професійної трупи з кожним роком зростав, і вона стала популярною навіть у Москві та Петербурзі. У спогадах дочки Михайла Петровича Людмили Старицької-Черняхівської записані рецензії тогочасних російських критиків з "Русских Ведомостей" і "Нового Времени". "Спектакли малорусской труппы г.Старицкого, об открытии которых в театре Парадиз мы говорили в свое время, с каждым днем привлекают к себе симпатии всей публики", – писав рецензент "Р.В" "Репертуар состоит исключительно из пьес народного характера, переполненных задушевными малороссийскими песнями. Прекрасно срепертованные, заботливо поставленные и характерно без всякой шаржировки исполняемые пьесы, производят на зрителей очень хорошее впечатление" [11, с. 682].

Утримання професійного театального колективу вимагало значних коштів, а оскільки Михайло Петрович був щедрою людиною і не економив на гонорарах акторів, то часто виникали ситуації, коли витрати перевищували прибутки. Тяжке фінансове становище змушувало Михайла Петровича зменшувати платню деяким акторам, що привело до розпаду української трупи після закінчення зимового сезону 1884–1885 рр. [15, с. 90–91]. Але театральна діяльність Михайла

Старицького після цих подій не припинилася, він продовжував працювати антрепренером з новим складом трупи до 1891 р. [16, с. 192].

Протягом своєї театральної діяльності Михайло Петрович постійно турбувався про репертуар українського театру. Навіть ще не ставши антрепренером професійної трупи, він уже переробляв чужі і писав оригінальні свої п'єси, наприклад, "Утоплена", "Чорноморський побит" і "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" [14, с. 101].

Драматичним творам Михайла Петровича, як зазначає дослідниця Н.Шкода, притаманний певний етнографізм (народні пісні, танці і звичаї), але це не заважало драматургу бути реалістом і показувати у своїх п'єсах правду життя. Приділяючи значну увагу українській етнографії, вказує Н.Шкода, він виявляв співчуття та симпатії до простих людей, через народну пісню намагався донести до глядача провідну ідею твору, викликати в нього громадянські та національні почуття [16, с. 190].

Серед переробок Михайла Старицького сучасному глядачеві добре знайомі "За двома зайцями" та "Циганка Аза". В комедії "За двома зайцями" автор, використовуючи народний гумор, висміяв міщанське середовище [15, с. 110]. Драма про малоруське і циганське народне життя "Циганка Аза" до перегляду цензури називалася "Лиха доля" і мала дещо реакційний характер [15, с. 112]. На гостро соціальну тематику написані й оригінальні п'єси: "Не судилось", "Розбите серце", "У темряві" та ін. Крім соціальних сюжетів, у драматургічній спадщині Михайла Петровича особливе значення мають п'єси з історичної тематики. Вони представлені драмами "Богдан Хмельницький", "Оборона Буші", "Остання ніч" [15, с. 133].

Драма "Богдан Хмельницький" писалася протягом десяти років, і сам автор називав її найкращим своїм твором. Використавши історичні документи та народні перекази й легенди про Богдана Хмельницького, драматургові вдалося об'єктивно показати образ гетьмана [15, с. 133]. Друга драма – "Облога Буші" – також про часи Хмельниччини, у ній автор показує героїзм жінок під час оборони села Буша [15, с. 139]. Історична драма "Остання ніч" була надрукована в Київській старовині (№10 за 1899 р.). В сюжеті відображено дійсні події повстання волинських селян проти польської шляхти у 1702 р. [15, с. 142].

Отже, дослідження життєвого і творчого шляху Михайла Старицького, аналіз його громадсько-культурницької діяльності, драматургічної спадщини видавничої, театральної та драматургічної діяльності дає підстави стверджувати, що Михайло Петрович був активним учасником національно-культурного руху в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [Ю.Луцький (ред.) ; Ю.Шевельов (передм.)]. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
2. Житецький П. Київська громада 60-х рр. / П. Житецький // Україна. – 1924. – № 1. – 194 с.
3. Зиновієва Ю. "Сербські народні думи і пісні" у перекладі М.П.Старицького" / Ю. Зиновієва // Матеріали наукового семінару "Роль визначних особистостей, митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 2006. – 112 с.
4. Іванова Л. Суспільно-політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Іванова, Р. Іванченко. – К., 2000. – 352 с.
5. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.) / А. Катренко, Я. Катренко. – К., 2003. – 180 с.
6. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького. Проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника / В. Поліщук. – Черкаси, 2003. – 375 с.
7. Русова С. Мої спомини / С. Русова // Вітчизна. – 1969. – № 11. – 186 с.
8. Садовський М. Мої театральні згадки. 1881– 1917 / М. Садовський. – К., 1956. – 203 с.
9. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. Світленко. – Дніпропетровськ, 1999. – 240 с.
10. Архів М.Старицького, музею видатних діячів української культури. Старицька-Черняхівська Л. Слогади. Сторінки минулого 33 арк.
11. Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Л. Старицька-Черняхівська // М. Жулинський (головний ред.). – К., 2002. – 839 с.
12. Старицький М. Твори : у 8 т. / М. Старицький. – К., 1965. Т. 8. – 1965. – 751 с.
13. Сербські народні думи та пісні. Переложив М.Старицький. – К., 1876. – 432 с.
14. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : [монографія] : у 3 ч. / кол. авт. ; відп. ред. В. Г. Сарбей. – К., 1999. Ч. 1. – 1999. – 208 с.
15. Цибаньова О. Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / О. Цибаньова. – К., 1996. – 188 с.
16. Шкода Н. Театральна діяльність М.Старицького / Н. Шкода // Михайло Старицький: постать і творчість : [збірник праць Всеукраїнської наукової конференції: До 100-річчя з дня смерті письменника-класика]. – Черкаси, 2004. – 384 с.

Театр у повсякденному житті чернігівців у XIX – на початку XX ст.

У статті розкриваються особливості формування театральних традицій у Чернігові в XIX – на початку XX ст. Театр розглядається як складова частина повсякденного життя чернігівців. Звертається увага на репертуар театральних труп та вподобання глядачів. Досліджується соціальний статус публіки. Аналізується мотивація глядачів при відвідуванні театрів.

Ключові слова: губернське місто, повсякденність, театр, дозвілля, традиція, культура, вистава.

В статье раскрываются особенности формирования театральных традиций в Чернигове в XIX – в начале XX ст. Театр рассматривается как составная часть повседневной жизни черниговцев. Обращается внимание на репертуар театральных трупп и вкусы зрителей. Исследуется социальный статус публики. Анализируется мотивация зрителей при посещении театров.

Ключевые слова: губернский город, повседневность, театр, досуг, традиция, культура, спектакль.

The article is dedicated to the researching of the peculiarities of forming of the theatre traditions in Chernigiv in XIX – at the beginning of the XX century. The theatre is considered to be a component of the everyday life of chernigivites. Special attention is paid to the repertoire of the theatre companies and to the spectators' preferences. The social status of audience is researched. The motivation of spectators as for visiting the theatre is analysed.

Key words: province city, every day life, theater, leisure, tradition, culture, performance.

У житті мешканців міст XIX – початку XX ст. існувало чітке розмежування часу. Кожен день поділявся на дві частини: перша присвячувалася роботі, друга – сім'ї, домашнім турботам. Цим двом формам поведінки протиставлялася сфера дозвілля [1]. Способи організації дозвілля були різноманітними та залежали від приналежності кожного мешканця міста до певної соціальної групи. Представники можних верств населення відвідували звані вечори, бали, різні благодійні заходи та урочисті святкування, де панувала атмосфера невимушеного спілкування та світського відпочинку. Міщани, купці та бідні мешканці міста зазвичай відвідували народні "гуляння", які влаштовувались у місті на свята, де могли долучитися до "увеселений

и зрелищ", під якими розумілися циркові вистави, невеличкі театральні постановки в балаганах, розташованих прямо на вулицях міста. Також під час свят розважалися на каруселях і гірках, під відкритим небом. Місцем, де зустрічалися всі верстви населення і яке з часом зайняло провідну ланку у повсякденному житті чернігівців, був театр. Саме театр у XIX ст. – на початку XX ст. був осередком культурного життя майже кожного міста Російської імперії. Професійний театр зародився на території Російської імперії в середині XVIII ст. та почав глибоко вкорінюватися в повсякденне життя. Під час театральних сезонів однією з тем світських розмов було саме обговорення постановок. Театральні прем'єри нікого не залишали байдужими. На шпальтах газет також вміщувалися замітки критиків щодо вистав, професійності акторів та оздоблення сцени.

У Чернігові до 1853 р. приміщення театру та постійної трупи не було. Втім, артисти-гастролери ставили спектаклі у так званій "Хлібній шопі", яка була розташована на Красній базарній площі. Це був великий чотирикутний навіс на дерев'яних стовпах, призначений для торгівлі хлібом. Для цього простір між стовпами забивали дошками, і в цьому нашвидкуруч пристосованому приміщенні влаштовувалися сцена та зала для глядачів. За таких умов актори могли грати лише в весняно-літній період [2]. Підтвердження існування театральної традиції на початку XX ст. знаходимо в афішах, датованих 1828 р., у яких детально описувалися заплановані спектаклі [3].

1852 р. з'явився дерев'яний невеликий двоповерховий будинок міського театру, що знаходився посеред скверу (поблизу теперішніх вул. Кирпоноса і Магістратської). Партер театру, ложі (їх було 2 яруси) та галерея вміщували 600 відвідувачів [4]. Партер поділявся на дві частини: крісла, які називалися паркет, і безпосередньо партер. У театрі дуже добре була помітна соціальна ієрархія міста. Природним регулятором такого розподілу були ціни на квитки. Зі зміною соціального статусу змінювалось і місце [5]. Ложі займали заможні та відомі особи міста. Вони ставали окрасою всього залу. Театр перетворювався на своєрідне місце демонстрації вечірніх суконь та зачісок: "Все молодые девицы едут с прическами, как на бал, и с открытой шеей, все дамы в шляпах с цветами и перьями..." [6]. За ними розміщувалися ті, хто згоден був платити за крісла достатньо дорого. За кріслами, відділеними мотузком від іншої частини залу, знаходилися стоячі місця. Саме тут, як правило, розміщувалися справжні цінителі театрального мистецтва та "молодые обожатели очаровательных актрис" [7]. Ті, хто займали найнижчі сходинок соціального розшарування, в театрі, навпаки, були на самій вершині, на галереї. Її займали слуги, прикажчики, торговці – найбільш невимоглива і вдячна публіка [8].

Таким чином, міська публіка була дуже строката за своїм складом. Пристрасть до театру поділяли представники різних груп населення. Зала театру освітлювалася кількома керосиновими лампами, і легкі сутінки не заважали глядачам насолоджуватися виставою. Завіса, за спогадами сучасників, була майстерно розписана зображенням білосніжних руїн храму з розкиданими мармуровими колонами, залитими сонячними променями, а вдалині виднілося лазурове море [9]. Перед початком спектаклів і під час антрактів виконувалися музичні номери. В такі дні до театру з'їжджалася значна частина вищого світу міста, оскільки постановки вистав були справжньою подією для невеликого губернського міста і тому заслуговували на увагу.

У перший рік відкриття театру Чернігів відвідала трупа артиста імператорських московських театрів Т.М.Домбровського. Чернігівська публіка привітно зустріла гастролерів. Під час вистав зал був майже повним. Місцеві критики, зі свого боку, також позитивно оцінювали гру акторів та музичне оформлення [10]. Проте були й негативні відгуки: "Драма М.Кропивницького "Невольник", поставлена на сцені Чернігівського міського театру, зіграна була не зовсім вдало, оскільки виконання головної ролі було доручено артистові, який погано знав сценарій" [11].

Поступово театр усе глибше проникає в повсякденне життя чернігівців. Чернігівська публіка зарекомендувала себе справжньою шанувальницею театрального мистецтва. На вистави, що мали особливий успіх, збиралася велика кількість глядачів, зали були переповнені, люди стояли впритул один до одного. Крім того, глядачі приходили заздалегідь за дві-три години до початку вистави, щоб зайняти кращі місця [12]. Якщо раніше театр був лише одним із засобів проведення дозвілля, то пізніше він стає повноправною частиною життя всього міста. Гастролі різних труп, як столичних, так і маловідомих, для губернського міста стали певною традицією. На них завжди чекали з нетерпінням, і відповідно увага до них як із боку звичайних цінителів мистецтва, так і критиків була підвищеною. 1896 р. у міському театрі та в приміщенні Дворянського зібрання упродовж місяця давала вистави театральна трупа Миколи Садовського за участю Марії Заньковецької, яка грала головні ролі у водевілі "Чорноморці" за повістю Якова Кухаренка, історичній драмі "Мазепа" за творами Милославського-Вольського, "Лимерівні" Панаса Мирного, опері "Утоплена" Миколи Лисенка [13].

Перша професійна трупа з'явилась у Чернігові лише 1864 р. [14]. У ті часи, коли в Чернігові не було професійних акторів, спектаклі в театрі ставив місцевий музично-драматичний гурток під керівництвом Ф.Лизогуба, а з 1888 р. – лікаря І.Лагоди [15]. Проте, як і у кожного творчого колективу, у нього були свої слабкі місця. 1899 р. поставлена

на сцені міського театру відома на той час комедія "Дикарка" отримала негативні відгуки критиків: "Театр вдавав із себе пустелю, серед якої прочитана була відома комедія. Жодного більш-менш правильно створеного типу ми не бачили, починаючи від головної ролі і закінчуючи другорядними [16]. В кінці XIX ст. у місті діяла постійна драматична трупа. За оцінками критиків, п'єси, поставлені цією трупою, завжди були добре підготовлені, справляли цілісне враження, ролі були сумлінно вивчені [17].

Відміною рисою театру в губернському місті було те, що вистави, як правило, ставилися після їх прем'єри на столичних сценах, тобто місцеве населення отримувало театральні "новинки" із запізненням. Так, на кінець XIX ст. повідомлялося про постановку в міському театрі драми "Гусь Лапчатый", яка користувалася успіхом у столичній публіці. При цьому театральні критики наголошували, що драма хоч і має, з літературної точки зору, сильні сторони, проте не відрізняється оригінальністю теми, оскільки сюжет розорення дворянських сімей на сцені відтворювали починаючи з 60-х років XIX ст. [18].

1900 р. театр тимчасово закрили, а потім переобладнали під літній театр. У такому вигляді він існував, поки не був розібраний у 30-х роках XX ст. [19] 1904 р. цивільним губернатором та міською думою, була здійснена спроба вирішити питання щодо облаштування зимового театру. Розглядалося кілька варіантів: по-перше, перенесення зимового театру в міський сад, що забезпечило б використання приміщення театру рано на весні та пізно восени, по-друге, пристосувати залу Ремісничого училища під театральні постановки, по-третє, побудувати новий театр [20]. Але це питання так і не було вирішено. А в міському саду продовжував діяти літній театр, у якому майже щороку з успіхом гастролювала Київська українська трупа, що ставила такі вистави, як "Наталка-Полтавка", "Запорожець за Дунаєм" [21]. У серпні 1907 р. в цьому театрі проходили гастролі Першого пересувного театру з Петербурга [22].

Був у Чернігові ще один театр. Відкрився він 1875 р. у дерев'яній двоповерховій ротонді, яка знаходилася на найвищій точці Валу. Незважаючи на те, що театр працював лише влітку, популярність ротонди була дуже великою. Як зазначалось у місцевій пресі у 1875 р., "драматичне мистецтво, музика і чисте повітря – дуже хороша комбінація, ось чому публіка поставилась до такого нововведення вельми доброзичливо: майже під час кожного спектаклю зал заповнений глядачами" [23]. На початку XX ст. у цьому театрі глядачам пропонували російську оперету під керівництвом А.І.Розанова "Шалунья" й виставу "Пупсик" під керівництвом Ф.І.Шостацького та А.І.Роза-

нова. При цьому публіці повідомлялося, що вистави є новинками сезону, які на столичних сценах проходять з великим успіхом [24].

На початку ХХ ст. відкрили театр на Олександрівській площі (сучасний район Центрального базару), в приміщенні, яке займав до того цирк. Сучасники позитивно відгукувалися про новий театр: "Зовнішній вигляд будівлі залишився майже без зміни, проте внутрішній інтер'єр зазнав суттєвих перетворень. Артист А.Вольський, що узяв будівлю в оренду, доклав багато зусиль, щоб влаштувати дуже зручне театральне приміщення: партер (колишня арена цирку) покритий дерев'яною підлогою, потім йдуть ложі, а далі місця за ложами і галерея. Завдяки великій наповненості залу глядачами, є можливим встановити доступні ціни, що для Чернігова як небагатого міста особливо важливо. Сцена завширшки дорівнює сцені зимового театру, в глибину ж на 2 аршини більша. Рівень сцени значно вищий за партер, що дає можливість публіці однаково добре бачити зі всіх місць залу для глядачів. Місце для оркестру сильно поглиблене, що зручно в звуковому відношенні. Є багато запасних виходів. Взагалі, внутрішній вид театру справляє прекрасне враження" [25]. Вистави в новому театрі розпочала драматична труппа під управлінням артиста Московського театру Корша А.І.Тарського [26]. Для першого спектаклю була поставлена популярна на той час комедія О.Н.Островського "Без вини виноватые". Місцеві критики схвально сприйняли дану постановку: "Загальне враження від виконання п'єси О.Н.Островського залишилося прекрасне, як видно, в трупі є багато хороших дарувань, помітна досвідчена режисерська рука. Найбільший успіх припав на долю добре знайомої чернігівцям пані З.В.Горевой-Треськиної. Публіка залишилася цілком задоволена спектаклем, нагороджуючи дружніми аплодисментами виконавців" [27]. Важливими для місцевої публіки були постановки на чернігівській сцені "п'єс-новинок" з репертуару цього театру. До того ж ціни на квитки на "новинки" були невисокі, тому відвідувачі могли приємно провести вечір. Вистави постійно коментувалися критиками, що давало цінителям театрального мистецтва задоволення не тільки побачити постановку, але й отримати їй оцінку. Так, комедія "Фея Каприз" отримала дуже схвальні коментарі: "Написана п'єса дуже сценічно, а фігури головних дійових осіб Маріон, поета і барона намальовані красиво і яскраво. Переклад п'єси зроблений легкими і звучними віршами. Обставлена комедія була дуже добре, ми не впізнали нашої бідної сцени і старих декорацій. Публіки на нові п'єси зібралось досить багато, і спектакль носив дуже жвавий характер" [28]. Крім схвальних відгуків, були і зауваження як до самих артистів, так і до адміністрації театру: "П'єса "На дне" (М.Горького) пройшла майже при повному зборі. Але адміністрації театру слід було б звернути увагу на

те, щоб музиканти під час п'єси не скрипіли дверима, що ведуть з оркестру на сцену, а також не допускати публіку з галереї збиратися у великій кількості біля бар'єру оркестру, як це спостерігалось на спектаклях 30 квітня та 1 травня, коли тим, що сиділи в першому ряді, відтоптували ноги..." [29]. На сцені нового театру ставилися відомі на той час п'єси: "Вишневый сад" (А.П.Чехова) [30], "Красная мантия" (переклад з фр. А.Федотова) [31], "Идеальная жена" (переклад М.Лухманової) [32].

Іноді в пресі не лише розміщували відгуки щодо театральної постановки, але і намагалися передати зміст вистави: "Комедія "Герой". Сюжет п'єси нескладний. Бургомістр невеликого німецького містечка відправляється, за дорученням своїх співгромадян просити міністра про проведення залізної колії. Міністрові він встигає сказати "здрасуйте" і "прощайте", але повернувшись додому, оголошує, що він "поставив міністра на місце". Співгромадяни влаштували йому спочатку овації, а потім починають побоюватися, як би не втратити державних підрядів, а жених дочки бургомістра, що чекає призначення в прокурори, готовий відмовитися від нареченої. Проклинаючи свою брехню, нещасний бургомістр вирішує їхати до міністра вибачитися, а задоволені співгромадяни повторюють свої овації" [33]. Таким чином, читачі дізнавалися про сюжет вистав та робили вже свої висновки про доцільність їх відвідування. В місті на початку ХХ ст. відчувалася гостра потреба в постійному театральному приміщенні, тому місцеве населення розглядало відвідання нового театру як можливість заповнити порожнечу, що утворювалася в дозвіллі мешканців міста.

На початку ХХ ст. серед відвідувачів театрів збільшилася кількість учнів місцевих навчальних закладів. Це покращувало процес навчання, оскільки учням було легше і цікавіше подивитися виставу, аніж прочитати твір. Позитивні зміни для учнів сталися завдяки запровадженню денних спектаклів, оскільки раніше, коли в Чернігові діяв постійний зимовий театр, діти дуже рідко мали змогу потрапити на вечірні вистави [34]. Як правило, вони відвідували безкоштовні спектаклі, які влаштовувалися з благодійною метою [35]. Після нововведень учні могли на кожне свято за невелику плату отримувати естетичне задоволення від перегляду та краще розуміти особливості тієї чи іншої епохи, зображеної у спектаклі [36].

Серед репертуару, з яким виступали артисти на чернігівських сценах, були так звані "побутові" вистави, що характеризували українське минуле з його особливостями і традиціями. Одна з таких вистав – "Русская свадьба" передавала побутові особливості кінця ХVІ ст. [37].

Що стосується цін на квитки, то на кінець ХІХ ст. вони були такими: ложі коштували від 5 руб. 55 коп. до 7 руб. 55 коп., крісла – від 1 руб. до

3 руб. 20 коп., галерея – 45–50 коп., місця стоячі – 20 коп., програма – 10 коп. [38]. Іноді, коли вистави влаштовувалися з благодійною метою, за квитки могла сплачуватися сума в кілька разів більша за звичайну [39].

Театр у XIX – на початку XX ст. був нормою життя для заможної верстви населення. Молодь не уявляла себе без вистав – це була своєрідна данина моді, обов'язковий елемент повсякденного життя. Тому будь-які нововведення в цій сфері сприймалися позитивно. Театральні вистави майже завжди збирали повні зали глядачів, ця тенденція тільки іноді порушувалася за весь час існування в місті театру. Особливу атмосферу очікування серед жителів викликали прем'єри або гастролі відомих столичних труп. Театр не тільки виконував культурну функцію, але й слугував місцем зустрічі знайомих, обміну думками. Для жінок це була можливість показати себе, продемонструвати свої нові вечірні сукні. На шпальтах місцевих газет також однією з головних тем обговорення були театри, вистави, акторський склад і т.д. Театральні критики завжди тримали читачів у курсі всіх новинок сезону, висловлюючи свої думки з тієї чи іншої події в театральному житті. Таким чином, театр був окремим маленьким світом, що притягував до себе погляди всього міста і нікого не залишав байдужим.

Література

1. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. Лотман. – СПб., 1994. – С. 91.
2. Руденок В. До 150-річчя першого Чернігівського театру / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2003. – № 5. – С. 8.
3. Исторические афиши г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 48. – Часть неофициальная. – С. 4.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. р. 1275, оп. 1, спр. 16, арк. 11.
5. Гордин А. Гордин М. Пушкинский век: панорама столичной жизни / А. Гордин, М. Гордин. – СПб. : Издательство "Пушкинского фонда", 2006. – С. 51.
6. Там само. – С. 51.
7. Там само. – С. 52.
8. Марченко Н. А. Быт и нравы пушкинского времени / Н. А. Марченко. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – С. 52, 55; Гордин А. Пушкинский век: панорама столичной жизни / А. Гордин, М. Гордин. – СПб. : Издательство "Пушкинского фонда", 2006. – С. 51.
9. ДАЧО, ф. р. 1275, оп. 1, спр. 16, рк. 11.
10. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 405.

11. Яснопольский И. П. Театр / И. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. – 1899. – № 1716. – Часть неофициальная. – С. 1.
12. Марченко Н. А. Быт и нравы пушкинского времени / Н.А. Марченко. – Спб. : Азбука-классика, 2005. – С. 53.
13. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – С. 34–44, 84–85 ; Сапон В. М. Вулиці старого Чернігова : історико-краєзнавчі етюди / В. М. Сапон. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2007. – С. 21 ; Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 996. – Часть неофициальная. – С. 2.
14. Руденок В. Наш губерньський хутор (Чернигов в XIX ст.) / В. Руденок. – 2002. – С. 12.
15. Там само.
16. Яснопольский И. П. Театр / И. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. – 1899. – № 1789. – Часть неофициальная. – С. 1.
17. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 82. – Часть неофициальная. – С. 3.
18. Яснопольский И. П. Театр / И. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. – 1899. – № 1703. – Часть неофициальная. – С. 2.
19. Леус В. Сквер ім. Миколи Попудренка / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2003. – 22 серпня. – С. 17.
20. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 6, арк. 24–25.
21. ДАЧО, ф. р. 1275, оп. 1, спр. 16, арк. 14.
22. Ісаєнко О. Корида у Чернігові / О. Ісаєнко // Чернігівські відомості. – 1993. – 28 травня. – С. 6.
23. Леус В. Чернігів. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2008. – С. 12
24. Летний театр // Черниговское слово. – № 2195. – С. 1.
25. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 82. – Часть неофициальная. – С. 2.
26. Там само. – С. 2.
27. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 88. – Часть неофициальная. – С. 2.
28. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 95. – Часть неофициальная. – С. 4.
29. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 97. – Часть неофициальная. – С. 4.
30. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 109. – Часть неофициальная. – С. 4.
31. Летний театр А.А.Вольского // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 111. – Часть неофициальная. – С. 4.
32. Летний театр А.А.Вольского // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 100. – Часть неофициальная. – С. 4.
33. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 95. – Часть неофициальная. – С. 4.

34. Театр и музыка // Черниговское слово. – 1913. – № 2004. – С. 3
35. Яснопольский И. П. Театр / И. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 796. – Часть неофициальная. – С. 2.
36. Театр и музыка // Черниговское слово. – 1913. – № 2004. – С. 3
37. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 3.
38. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 996. – Часть неофициальная. – С. 2.
39. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 47. Часть неофициальная. – С. 365–366.

УДК 94(477)+7.074

Д.І.Кузіна

Діяльність Б.І.Ханенка зі створення колекції мистецьких творів

У публікації міститься інформація про життєвий і творчий шлях колекціонера та мецената Б.І.Ханенка. Особлива увага приділяється аналізу його роботи над створенням колекції мистецьких творів, відстежуються основні етапи даного процесу, висвітлюється професійне зростання Б.І.Ханенка як колекціонера і мистецтвознавця.

Ключові слова: антикваріат, аукціон, живопис, колекція, мистецтвознавець.

В публикации содержится информация о жизненном и творческом пути коллекционера и мецената Б.И.Ханенка. Особое внимание уделяется анализу его работы по созданию коллекции произведений искусства, прослеживаются основные этапы данного процесса, освещается профессиональный рост Б.И.Ханенка как коллекционера и искусствоведа.

Ключевые слова: антиквариат, аукцион, живопись, искусствовед, коллекция.

This article contains the story about life and career of the collector and maecenas B.Y.Khanenko. The special attention is devoted to the analysis of his work upon creating the collection of artworks, discovering the main stages of this process, highlighting the professional growth of B.Y.Khanenko as a collector and art historian.

Key words: antikvariati, art historian, auction, collection, painting.

Богдан Іванович Ханенко (1849–1917) – відомий український культурний діяч, колекціонер та меценат, засновник Київського музею

західного та східного мистецтва. За радянської доби його ім'я перебувало у забутті. Лише останнім часом з'явився ряд наукових праць, присвячених життю та діяльності Б.І.Ханенка [1]. Втім, вони не висвітлюють усі аспекти його багатогранної діяльності, і зокрема роботу з створення колекції мистецьких творів. Отже, у даній статті робиться спроба висвітлити саме цю проблему.

Б.І.Ханенко народився 11 січня 1849 р. в с.Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії в родині колезького секретаря І.І.Ханенка і походив з роду українських дворян, нащадків козацько-старшинської верхівки [2].

У родині Ханенків було чимало видатних постатей свого часу. Це, перш за все, Михайло, який був уманським полковником та гетьманом Правобережної України. Його онук Микола був генеральним хорунжим. Дядько Богдана, Олександр, був відомим громадським діячем, істориком та колекціонером [3].

Б.І.Ханенко не згяньбив своє шляхетне походження. Середню та вищу освіту здобув у Москві спочатку в гімназії, потім – на юридичному факультеті Московського університету. Завершив навчання в 1871 р., отримавши ступінь кандидата права, згідно з цим ступенем отримав чин колезького радника. Наполегливість та професіоналізм допомогли Б.І.Ханенку швидко просуватися службовими східцями, вже в 1875 р. він почав виконувати обов'язки мирового судді в Петербурзі [4].

Тут він познайомився і потоваришував з Ю.Дружинінін, братом відомого письменника, який збирав предмети мистецтва. Б.І.Ханенко відвідував вечори, які організовувалися в будинку Дружиніна, де збиралися літератори і шанувальники мистецтва. Пізніше Б.І.Ханенко згадував: "У Дружиніна еженедельно, по четвергам, вечером, встречался я с Д.В.Григоровичем, секретарем Санкт-Петербургского Императорского общества Поощрения Художеств, и с некоторыми другими знатоками и любителями художеств, и беседы с ними об искусстве, о собраниях и выставках картин и художественных предметов крайне занимали меня" [5].

Так у житті молодого адвоката саме завдяки знайомству з Д.В.Григоровичем, завдяки самій мистецькій атмосфері Петербурга з'явилося нове захоплення, яке незабаром переросло в палку пристрасть і справу всього життя. Відтоді Б.І.Ханенко почав відвідувати "Апраксин двор", де блукав антикварними крамницями, роздивляючись старовинні речі. Більш за все його цікавили твори мистецтва. Він почав збирати свою колекцію, купуючи картини, невеликі скульптури, антикварний посуд та зброю давніх часів. У Б.І.Ханенка розвиваються якості знавця мистецтва і колекціонера [6].

У цей період життя Б.І.Ханенка відбувається ще одна визначна подія. Він одружився з Варварою Миколаївною Терещенко, донькою відомого українського цукрозаводчика і мецената М.І.Терещенка. Саме дружина у подальшому житті розділила його пристрасть і стала його сподвижницею у збиранні творів мистецтва [7].

Зазначимо, що батько, брати й сестри дружини Б.І.Ханенка ще з 60-х рр. ХХ ст. збирали твори тогочасного вітчизняного малярства. Колекція родини Терещенків складалася з творів В.Л.Боровиковського, Д.Г.Левицького, І.Є.Рєпіна, І.К.Айвазовського, І.І.Шишкіна, В.В.Верещагіна, М.О.Врубеля, А.І.Куїнджі, В.Д.Поленова [8]. Саму ж Варвару Миколаївну передусім цікавили вітчизняні середньовічні ікони. Кілька десятків їх подружжя отримало разом із посагом молодої. Згодом її особиста колекція нараховувала вже близько 70 ікон [9]. Цей факт послугував ще одним поштовхом до занурення Б.І.Ханенка у царину мистецтва [10].

Незабаром після весілля подружжя вирушило у весільну подорож до Італії. "По пути мы осматривали галереи и музеи Вены, Венеции, Болоньи, Флоренции, Рима и Неаполя... Я совершенно был подавлен массой новых впечатлений, разобраться в которых я не мог. Я ходил по музеям, смотрел на мраморы, на древние бронзы, на глиняные вазы, но не понимал значения виденных предметов: чувствуя их красоту, я пришел к сознанию, что мое представление об искусстве далеко не было полным, быть может даже и не верным", – згадував Б.І.Ханенко [11].

В Італії він поповнив свою колекцію, придбавши кілька картин італійських художників, серед яких була й "Дівчина з мертвою пташкою" Чезаре Фракасіні [12].

Після повернення з весільної подорожі Б.І.Ханенко, щоб заповнити білі плями в своїх знаннях з мистецтва, почав відвідувати Ермітаж, поповнював свою бібліотеку відповідними виданнями [13].

Він спілкувався з художниками І.І.Шишкіним, І.К.Айвазовським, А.І.Куїнджі, О.А.Ріццоні, відвідував майстерню І.М.Крамського. Він починає цікавитися російським живописом, відвідує виставки картин. У цей період життя він вивчає старовинне малярство і збирає твори мистецтва. Серед його перших придбань були роботи В.Л.Боровиковського, Д.Г.Левицького, О.А.Кіпренського, К.П.Брюллова, В.Г.Перова, І.Є.Рєпіна [14].

Відтепер заповзятий колекціонер перебував у постійному контакті з антикварним ринком, відвідував розпродажі, зав'язував знайомства з петербурзькими колекціонерами. Б.І.Ханенко збирав роботи голландських і фламандських майстрів, картини італійських і французьких живописців. Твори мистецтва потрапляли в колекцію мецената за

різних обставин. Він відшукував цікаві експонати по всьому Петербургу, купував їх у приватних колекціях. Однак у 1876 р. відбулася подія, яка дозволила Б.І.Ханенкові не просто розширити, а кардинально змінити коло своїх пошуків. Він був призначений членом Варшавського окружного суду і разом із дружиною виїхав до Польщі, де перебував майже п'ять років [15].

З Варшави Б.І.Ханенко виїздив на аукціони Відня, Мадрида, Рима, Берліна, налагоджував стосунки з антикvarами Парижа, Флоренції, Мюнхена. Збираючи свою колекцію, він консультувався з професором Київського університету А.Праховим, київським ученим М.Біляшівським, іноземними фахівцями [16].

За цей час колекція Ханенка збільшилася майже удвічі. Про розмах художніх надбань цього періоду життя колекціонера може свідчити хоча б те, що лише у одного з варшавських антикварів, якому вдалося перекупити частину збірки живопису, розташованої в палаці графа Брюля, Б.І.Ханенко придбав 25 полотен. Саме в Варшаві він почав збагачувати свою колекцію предметами прикладного мистецтва: виробами з порцеляни і скла, італійськими майоліками тощо [17].

Після повернення з Варшави Б.І.Ханенко провів декілька років по чергово у Києві та Москві. Він уважно стежив за антикварним ринком. Пошук картин став для нього основним заняттям [18].

Багато нових мистецьких творів Б.І.Ханенко придбав в антикварних і букіністичних крамницях Петербурга, Києва, Москви. Удача часто посміхалася палкому колекціонеру, і він несподівано і вигідно поповнював свою колекцію. Так, під час візиту до московського кіннозаводчика М.Малютіна він придбав у нього майже 100 малярських творів, які дісталися Малютіну у власність разом із будинком і зовсім його не цікавили. Серед придбаних полотен були такі перлини мистецтва, як натюрморт Хуана Сурбарана "Посуд та млинок для шоколаду", "Портрет старого в східному одязі" школи Рембранта, "Воскресіння Лазаря" школи Рубенса, "Танцюючі німфи" Креспі, твори італійської, голландської, фламандської шкіл [19].

У петербурзького колекціонера Баранова Б.І.Ханенко придбав такі полотна, як "Амур та сплячі німфи" Йорданса, "Натюрморт із забитим зайцем" Венікса. Деякі роботи були придбані у реставратора Ермітажу Сидорова. Італійські полотна були придбані у киянина Попова. Більше 20 живописних творів італійського, голландського і фламандського мистецтва дісталися меценату із зібрання князя В.Кочубея. У М.І.Кибальчича колекціонер придбав ікони XVII ст., які поповнили колекцію Варвари Миколаївни [20].

Б.І.Ханенкові зазвичай дуже щастило у пошуках нових творів мистецтва, однак аукціони Петербурга і Москви, антикварні крамниці та

випадкові знахідки вже не могли задовольнити вибагливого колекціонера. Він прагнув відтворити у своїй колекції всю еволюцію європейських художніх шкіл. Це прагнення змусило Б.І.Ханенка звернути свій погляд на західноєвропейський художній ринок [21].

Він став постійним відвідувачем знаменитого паризького аукціону Друо, відвідував аукціони Берліна, Відня, Мадрида. Колекціонер купував картини на розпродажах таких зібрань, як колекція Ганса Маккарта у Відні чи консула Веббера у Дрездені. Однак найбільш цінні надбання до своєї колекції були зроблені Б.І.Ханенком в Італії, переважно в Римі [22].

За наступні роки він придбав на аукціонах твори з престижних зібрань графа Паара, кардинала Феті, принца Боргезе, герцогів де ла Вердура та де Камастро в Римі, Борго де Бальзано – у Флоренції, Ганса Маккарта – у Відні [23].

У 1889 р. Б.І.Ханенко разом з дружиною взяв участь в аукціоні художньої колекції абата Ф.Піррі. Сам Піррі збирав свою колекцію десятки років. Заради її поповнення він їздив по всій Італії, вишукував мистецькі твори в стареньких церквах та віддалених поселеннях. Зібравши колекцію, Піррі вже в Римі склав її каталог, а в 1889 р. провів аукціон. На ньому Б.І.Ханенко придбав "Мадонну з немовлям" П'єтро Перуджіно, вважаючи її найвдалішим поповненням своєї колекції. Ф.Піррі свого часу привіз її з однієї провінційної італійської церкви. Картина була в жахливому стані. Рятуючи шедевр, Б.І.Ханенко вирушив до Петербурга і віддав картину на реставрацію [24].

Того ж таки 1889 р. відбувся ще один надзвичайно масштабний аукціон графа Л.Паар. Його колекція розміщувалася у палаці, де на той час знаходилося австрійське посольство, акредитоване при Ватикані. Граф багато років знаходився в Італії на посаді посла і, маючи гарний смак і мистецькі знання, збирав свою колекцію художніх творів. Серед придбаних на цьому аукціоні витворів мистецтва сам Б.І.Ханенко відмічав "Мадонну з немовлям Христом і Іоанном" Періно дель Вага. В цій картині колекціонера привабила мистецька школа, яку майстер пройшов у Рафаеля і яка чітко відчувається в загальному рішенні образної побудови твору [25].

У 1891 р. на аукціоні колекціонера М.А.Альберічі ним були придбані роботи Якобелло дель Фйоре, Маєстро ді Паоло та ін. У своїй колекції картин Б.І.Ханенко завжди виділяв "Мадонну з немовлям" майстра італійського Відродження Джованні Белліні. Стриманий, сповнений внутрішньої сили образ був створений художником зовсім інакше, ніж усі попередні мадонни.

Ретельно готувався Б.І.Ханенко до аукціону принца Боргезе 1892 р., і недаремно. Тут колекціонер придбав ще один чудовий витвір мистецтва –

бронзову статуетку Галатеї, яка була виготовлена на замовлення кардинала Шипіоне Боргезе. Робота належить провідному майстру римської скульптури межі XVI–XVII ст. Ніколо Кардье. Відлито її було в 1612 р. за моделлю Ніколо Кардье вправним майстром Ораціо Чензоре. Вона є чудовою пам'яткою римської скульптури початку XVII ст. [26].

У 1898 р. з аукціону графа Г.С.Строгонова в Римі до колекції раннього італійського живопису Б.І.Ханенка приєднується ще один шедевр – "Голгофа" Маестро дель Осерванца, художника раннього Відродження.

Перлиною колекції Б.І.Ханенка стала робота іспанського художника Дієго Веласкеса – "Портрет інфанти Маргарити" 1658 р. Цю картину колекціонер придбав на аукціоні колекції гамбургського консула Вебера і привіз до Києва в 1912 р.

Під час італійських мандрівок Б.І.Ханенко відвідував не лише великі аукціони, а й маленькі антикварні крамнички та занедбані монастирі. Купував він витвори мистецтва і у приватних осіб, користуючись порадами й допомогою комісіонера і продавця картин Белізаріо, власника невеличкої крамниці на Іспанській площі в Римі. Завдяки його допомозі колекціонер придбав помпейську статуетку, яка, як виявилось вже після смерті Б.І.Ханенка, була викрадена з Неапольського музею. В.М.Ханенко повернула статуетку її законним власникам. Однак, незважаючи на схильність Белізаріо до подібних справ, він чудово знав римський антикварний світ і допомагав Б.І.Ханенкові поповнювати колекцію. Завдяки йому колекціонер натрапив на залишки колекції кардинала Феті, які зберігала у своєму будинку його онука дуже дивним способом: у коморі та під ліжками. Це була ще одна щаслива випадковість у житті Б.І.Ханенка-колекціонера, і якби не вона, світ, мабуть, ніколи б не побачив цих творів [27].

Постійні подорожі до Західної Європи сприяли встановленню зв'язків між колекціонером та справжніми мистецтвознавцями, такими як Бредіус, Фрідлендер, Гроот, директор Берлінського музею Боде. Вони не тільки консультували Б.І.Ханенка стосовно мистецьких творів, але й використовували матеріали його зібрань у своїх учених студіях [28].

З кожним роком колекція Б.І.Ханенка збільшувалася і вимагала певного упорядкування та систематизації. У 1896 р. подружжя видало каталог своєї колекції картин [29], друге його видання було здійснене у 1899 р. [30]. Незабаром з'явилися також перші публікації археологічних і давніх християнських пам'яток колекції Ханенків у виданні "Древности Приднепровья" [31]. У 1908 р. полотна колекції Ханенків мали успіх на виставці творів з палаців та приватних збірок, організованої часописом "Старые годы" в Києві та Петербурзі. Вони привернули до себе увагу справжніх шанувальників мистецтва. Окремі твори колекції увів до

своїєї праці з історії голландського мистецтва К.Гюфстед де Гроот. Їх було анотовано у Брюссельському виданні, присвяченому вищеназваній виставці. З'явилися ілюстровані статті про ханенківське зібрання й у журналах "Художественные сокровища России", "Аполлон", "Солнце России". Петербурзька академія мистецтв і Антропологічне товариство в Парижі віддали належне художній освіченості Б.І.Ханенка, обравши його своїм членом-кореспондентом.

До революції 1917 р. колекція Ханенків вважалася найкращим приватним зібранням мистецтва Російської імперії. Однак і досі залишається невідомим її повний кількісний склад. Наявні документи дозволяють назвати понад чотириста живописних робіт, понад вісім тисяч гравюр, близько семисот творів мистецтва країн Сходу, понад триста виробів із золота і срібла [32] та бібліотеку з питань образотворчого мистецтва, яка мала близько трьох тисяч примірників [33].

Таким чином, більш ніж за сорок років праці і невтомних пошуків Б.І.Ханенко зібрав надзвичайну колекцію творів мистецтва, до якої входили живопис і скульптура, гравюра, порцеляна і майоліка, старовинні меблі, великокняже і візантійське золото, російські ікони й українське ужиткове мистецтво, пам'ятки мистецтва Близького і Далекого Сходу. Всю цю надзвичайну колекцію і будинок меценат заповідав Києву з єдиною умовою – музей має служити справі освіти і носити ім'я Ханенків. Волю Б.І.Ханенка вже після його смерті виконала його дружина, передавши колекцію в 1918 р. Всеукраїнській Академії наук.

Література

1. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – №5. – С. 28–38; Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків / Н. Корнієнко // Українська газета. – 2002. – 6 червня. – С. 5; Крутенко Н. Колекція / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – №2. – С. 10; Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3-4. – С. 62–72; Крутенко Н. Фундатори / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – № 2. – С. 9; Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – 85 с.; Солонська Н. У їхнім серці жила Україна, або чому подружжя Ханенків не мало заслуг перед "пролетарською культурою" / Н. Солонська // Голос України. – 1992. – 1 травня. – С. 12; Рябинина З. Меж двух равно-мнящих яств... / З. Рябинина // Зеркало недели. – 1997. – 11 октября. – С. 16.
2. Модзольський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзольський. – К. ; СПб, 2004. Т. 5. – 2004. – 53 с.
3. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 63.

4. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999 – С. 20.
5. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – №5. – С. 29.
6. Там само. – С. 30.
7. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна, або чому подружжя Ханенків не мало заслуг перед "пролетарською культурою" / Н. Солонська // Голос України. – 1992. – 1 травня. – С. 12.
8. Крутенко Н. Фундатори / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – № 2. – С.9.
9. Там само.
10. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 63.
11. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – №5. – С. 30.
12. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків / Н. Корнієнко // Українська газета. – 2002. – 6 червня. – С. 5.
13. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – № 5. – С. 30.
14. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 63.
15. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків / Н. Корнієнко // Українська газета. – 2002. – 6 червня. – С. 5.
16. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 63
17. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – № 5. – С. 31.
18. Там само.
19. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 63.
20. Там само. – С. 64.
21. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – № 5. – С. 32.
22. Там само.
23. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 64.
24. Рябінина З. Меж двух равномящих яств... / З. Рябінина // Зеркало недели. – 1997. – 11 октября. – С. 16.
25. Там само.
26. Там само.
27. Акинша К. Забытый меценат / К. Акинша // Наше наследие. – 1989. – № 5. – С. 32.

28. Крутенко Н. Ханенки / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 64.
29. Ханенко Б. И. и В. Н. Собрание картин итальянской, фламандской и др. школ. – К., 1896.
30. Ханенко Б. И. и В. Н. Собрание картин итальянской, фламандской и др. школ. – К., 1899.
31. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко // Древности Приднепровья. – К., 1901–1907.
32. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – С. 10.
33. Крутенко Н. Колекція / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – № 2. – С.10.

УДК 94(477.82)"18/19"

Т.О.Шахрай

Стан освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Автор статті, аналізуючи праці попередників та джерельну базу, досліджує стан освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст., а також благодійність приватних осіб (на будівництво навчальних закладів, збільшення плати вчителям, допомогу нужденним учням тощо), яка відіграла важливу роль у розвитку початкової освіти, оскільки фінансування з боку держави було мізерним.

Ключові слова: Волинь, освіта.

Автор статьи, анализируя труды предшественников и архивные материалы, исследует уровень образования на Волини конца XIX – начала XX вв., а также благотворительность частных лиц (для строительства учебных заведений, увеличение платы учителям, помощь ученикам и т.д.), которая особенно играла важную роль в дальнейшем развитии начального образования, т.к. финансирование со стороны государства было несущественным.

Ключевые слова: Волинь, образование.

The article, analyzing the work of predecessors and sources for base, examines the state of education in Volhynia late nineteenth - early twentieth century. And the charity of individuals (for the construction of schools, increase teacher pay, help needy students, etc.), which played a particularly important role in development of primary education because of funding from the state was negligible.

Key words: Volin', education.

Освітня система в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. стала не лише невід’ємною складовою суспільного організму, а й опинилась в центрі протистояння громадськості й урядових структур. Заборони й утиски щодо українського народу в сфері духовного життя були спрямовані на те, щоб він не мав висококваліфікованих спеціалістів, пройнятих національною і політичною свідомістю, зокрема вчителів, інженерів, військовослужбовців, лікарів, юристів, журналістів, підприємців тощо. Царат не міг допустити, щоб в Україні була створена мережа національних культурно-освітніх установ, необхідних для нормального функціонування суспільного життя, щоб вони стали основою духовного відродження і національно-визвольного руху. Будь-який прояв національної свідомості у сфері освітньо-культурного життя набував у Російській імперії гострого політичного звучання і викликав жорстку протидію уряду. Відповідна суспільно-політична ситуація була характерною і для громадсько-культурного життя Волинської губернії.

Варто відмітити, що окремі аспекти означеної проблеми знайшли відображення у дослідженнях О.Білобровець, О.Буравського, В.Надольської, В.Павлюка, Г.Панишко [1]. Проте можна констатувати, що спеціальних праць, які б комплексно досліджували дану проблематику, в українській історіографії досі немає. Відтак мета дослідження – на основі історичного аналізу праць попередників та джерельної бази визначити стан освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Політика царату в культурному-освітньому та громадському житті щодо населення Волині у досліджуваній період ґрунтувалася на шовіністичних принципах. "Перший Всеросійський перепис населення Російської імперії" 1897 р. дає можливість визначити, якою мовою мешканці губернії отримували освіту. Зібрані матеріали засвідчують, що переважна більшість дітей краю навчалася російською мовою – 73% від загальної кількості грамотних у губернії. Російська школа, яка насильно впроваджувалась в Україні, була непопулярною як серед українців, так і серед поляків. Архівні документи засвідчують, що корінне населення губернії прагнуло насамперед навчатися рідною мовою, а не російською. Наприклад, селяни с.Городка Рівненського повіту заявляли, що більше користі їм принесло б навчання, яке здійснювалося б рідною мовою, а у церковноприходських школах воно ведеться російською [2, с. 190].

З огляду на відсутність українських шкіл, освіту українською мовою не отримала жодна особа. Кращим було становище інших етнічних груп – поляків, німців, чехів, євреїв та інших (27% навчалися рідною мовою) [3, с. 52–65]. Серед трьох найбільш поширених етнічних груп Правобережної України – росіян, українців, поляків (табл. 1), у представників панівної нації був найвищий відсоток писемних, а

найнижчий в українців, особливо серед жінок (2,0–2,8%). Значно меншим він був у поляків Волинської губернії порівняно з Київською та Подільською, однак втричі вищим від українців [4, с. 101].

Таблиця 1

Писемність трьох етнічних груп Правобережної України наприкінці XIX ст.

Губернії	Росіяни				Українці				Поляки			
	Чол.		Жін.		Чол.		Жін.		Чол.		Жін.	
	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)
Волинська	59	56,2	36	38,7	955	16,6	992	2,0	89	29,9	91	25,8
Подільська	47	58,6	31	41,6	1117	18,6	1333	2,8	33	47,7	35	42,6
Київська	102	61,5	89	45,2	1376	20,9	1406	2,8	33	55,0	34	49,3

Статистичні дані перепису 1897 р. свідчать, що лише 17% населення Волинської губернії мало освіту: початкову – 13%, середню – 3,95%, вищу – 0,05%. Аналізуючи рівень грамотності серед жінок і чоловіків, доходимо до висновку, що лише 5% жінок Волині були

грамотними. Більшість із них – 4% – отримала лише початкове навчання, переважно домашнє. Лише 1% жінок губернії продовжили навчання у пансіонатах, ліцеях, гімназіях, університетах.

Освіту в середніх і вищих навчальних закладах продовжили лише 4% населення губернії: чоловіки – 3%, жінки – 1%. В університетах навчалось 0,3% населення, у спеціальних технічних вишах – 0,1%, спеціальних середніх навчальних закладах – 0,3%, середніх – 3%, середніх військових навчальних закладах – 0,3%, вищих військових навчальних закладах – 0,01%. Жінки переважно навчалися у середніх навчальних закладах – 5133 особи (0,99%). Вищу освіту отримало лише 60 жінок – 0,01% [3, с. 52].

В університетах частіше навчалися діти дворян – 0,25% – і лише 0,05% осіб інших станів. Також великий відсоток дворян отримували освіту в середніх навчальних закладах – 2%. Окрім того, серед представників дворянства, порівняно з іншими станами, спостерігався найбільший відсоток жінок, які отримали середню та вищу освіту, – 0,6% (2885 осіб). За кількісним показником якості жінки дворянсько-поміщицьких родин переважали над чоловіками (відповідно 2,98% і 2,83%). Але у здобутті освіти в середніх і вищих навчальних закладах пріоритет надавався представникам чоловічої статі – 1,43% (жінки відповідно 0,82%). Серед освічених представників інших станів перевага в отриманні освіти надавалася чоловікам [3, с. 52].

Порівнюючи рівень грамотності серед представників різних верств населення, доходимо висновку, що найбільш освіченою верствою було духовенство – 71%, за ними йшли дворяни – 64%. Інші соціальні групи значно відставали: серед іноземних підданих 31% мали освіту, почесних громадян, купців, міщан – 29%, селян – 12% (табл. 2). Загалом, Волинь за рівнем грамотності перебувала на 36 місці серед 50 губерній європейської частини Російської імперії [3, с. 52, 113].

Таблиця 2

**Поділ населення Волинської губернії за грамотністю,
освітою та станами на 1897 р.**

Стани	неграмотні		грамотні		Навчання в									
					університеті		спец. тех. вузах		спец. серед. навч. заклад.		середніх навч. заклад.		Вищих військових навч. закл.	Серед військових навч. закл.
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж		
Дворяни, чиновники не з дворян та їх сім'ї	7900	9256	14554	15314	1135	44	223	6	428	40	3721	2795	65	1770
Духовенство та їх сім'ї	1536	2848	5698	4873	63	3	-	-	40	3	3481	1120	-	-
Почесні громадяни, міщани	197565	263193	121411	67663	115	10	30	1	353	38	1879	668	-	26
Селяни	917480	1052874	218784	53569	28	1	7	-	316	26	617	451	-	12
Іноземні підданні	10207	10568	5093	4244	26	2	16	-	38	2	141	72	1	-
Особи, які не належать до перерахованих станів	1516	1627	1059	650	9	-	1	-	63	3	80	27	-	5
Усього:	1136204	1340366	366599	146313	1376	60	277	7	1238	112	9919	5133	66	1813

Національно свідомих представників дворянства і поміщиків не могла не хвилювати тенденція до зменшення кількості навчальних закладів різних типів міністерств народної освіти, внутрішніх справ, землеробства та державного майна у Волинській губернії з 3003 у 1903 р. до 2948 у 1904 р. Виняток становили лише заклади відомств православного віросповідання (у 1903 р. їх налічувалося 1485, а в наступному – 1487) та установ імператриці Марії (у 1904 р. їх кількість зросла від 1 до 3) (табл. 3). Перераховані вище освітні установи належали до середніх та нижчих професійних навчальних закладів, у яких найбільше навчалася дітей селян та міщан [5, с. 70–74; 6, с. 57–62].

Таблиця 3

**Динаміка чисельності соціальних груп населення за
навчальними закладами Волинської губернії у 1903–1904 рр.**

Типи закладів	Діти									
	дворян і чиновників		духовенства		міщан		селян		інших станів	
	1903	1904	1903	1904	1903	1904	1903	1904	1903	1904
Навчальні заклади Міністерства народної освіти	2538	2563	456	475	5969	6464	29873	31999	219	253
Середні навчальні заклади	1631	1679	171	199	997	1189	408	418	19	24
Приватні навчальні заклади	44	66	1	3	26	45	1	2	-	-
Народні училища	863	818	284	273	4946	5230	29464	31579	200	229
Навчальні заклади відомства установ імператриці Марії	381	326	35	32	191	160	24	4	4	3
Навчальні заклади Міністерства внутрішніх справ	32	27	-	-	27	32	52	14	-	-

Приватні особи з метою покращення стану народної освіти робили щедрі пожертвування на заснування благодійних товариств, навчальних закладів (будівництво приміщень, пожертвування грошей, землі, будівельних матеріалів та ін.), на збільшення плати вчителям, на допомогу нужденним учням (заснування стипендій, купівлю одягу, взуття, навчальних посібників тощо). Особливо важливу роль благодійність відіграла у розвитку початкової освіти, оскільки фінансування з боку держави було мізерним.

Найбільш поширеною формою благодійності впродовж другої половини XIX – початку XX ст. була індивідуальна благодійність. Поміщики краю, займаючись благодійною діяльністю, переймалися долею дітей селян і дбали про відкриття притулків, де діти могли навчитися грамоти й проводити дозвілля. Такий притулок у маєтку Радовичі Володимир-Волинського повіту для дітей своїх службовців відкрив землевласник П.Гутовський у 1911 р. [7, арк. 1]. Санкцію волинського губернатора від 12 травня 1911 р. на відкриття дитячого притулку для дітей робітників, як католиків, так і православних (бо роботи в маєтку, особливо в літній час, не давали можливості батькам наглядати за дітьми), в селах Замличі, Вікторівці, Дорогочини того ж повіту отримав і поміщик Ф.Сумовський [8, арк. 1–4].

Шляхтичі Володимира-Волинського В.Заремба, А.Лісевич, В.Михалевич та інші у лютому 1912 р. взяли опіку над ученицями місцевої приватної жіночої гімназії. Вони надавали допомогу бідним здібним гімназисткам за їх сумлінне навчання та високі моральні якості, сприяли їх естетичному вихованню, організовуючи вистави, екскурсії, літературно-музичні вечори [9, арк. 3, 9].

Граф Й.Потоцький та князь Р.Сангушко у своїх маєтках відкрили польські школи під назвою "Притулок для дітей Римо-католицького товариства". Дітей навчали молитвам учителі, яких запрошувались із Польщі. Але головна мета, яку переслідували попечителі цих шкіл, – цілеспрямована підготовка молодого покоління для втілення заповітної мрії – відродження незалежної Польщі [10, арк. 172].

Окрім легальних навчальних закладів, існувала мережа таємних шкіл, в основному польських. Організаторами їх відкриття переважно виступали аристократи: князь Ф.Радзивілл у фільварку в Дубнівському повіті, графи Ходкевичі – у Млинові на Рівненщині, граф К.Красицький – у с.Холоневі Володимир-Волинського повіту, княжна А.Радзивілл – у Рівному тощо. У цих школах, крім Закону Божого, польської і російської мов, дітей навчали арифметики, географії, рукоділля [11, с. 29–30].

За повідомленням поліції, в серпні 1911 р. була виявлена таємна польська школа, яка існувала протягом 5 років у колонії Хоняковський Поруб Аннопільської волості Острозького повіту. У школі навчалось до 50 дітей. Постійного приміщення школа не мала, тому діти збиралися для навчання у будинках місцевих жителів. Утримувала школу графиня Магдаліна-Марія Стабровська, яка постійно проживала у Києві, але їздила по Волині з метою заснування польських шкіл, притулків, каплиць. Облаштуванню школи в Хоняковському Порубі сприяли місцеві поміщики Й.Зволинський, С.Філіповський, Р.Кржижановський, які надавали приміщення, забезпечували навчальними посібниками й канцтоварами, добирали вчительські кадри [12, арк. 81].

Польські поміщики-католики за своєю увагою, пожертвуваннями та співучастю у справах церковноприходських шкіл нерідко навіть переважали православних землевласників. Волинська губернська земська управа, де були міцними впливи польської шляхти, на ці потреби виділила у 1910 р. 135 тис. крб. Таку допомогу отримали 46% шкіл губернії [13, с. 165].

Істотну допомогу закладам освіти надавали почесні попечителі. Вони обиралися з числа авторитетних та визнаних у суспільстві осіб і брали на себе конкретні, чітко визначені зобов'язання перед навчальними закладами – жертвувати їм щорічно не менше певної суми. Держава підтримувала інститут почесних попечителів, надавши їм статус державних службовців.

Почесними попечителями реального училища, яке було відкрите 7 квітня 1889 р. у Луцьку на пожертвування доктора медицини Івана Лорнета, були нащадки родини графа Фелікса Чацького та єпископ Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії [14, арк. 16–16 зв.]. Звання почесного блюстителя Корецького двокласного приходського училища у Новоград-Волинському повіті було присвоєне графу Й.Потоцькому за вагому благодійну діяльність [15, арк. 1–4]. Почесний член Ради дитячих притулків граф В. де Броель-Плятер "...за ревність і особливі заслуги по дитячим притулкам пожалуваний кавалером орденів Святого Станіслава та Святої Анни другого ступеня" [16, арк. 2].

Серед меценатів Волині почесне місце належить родині Любомирських. Ф.Любомирський витратив 200 тис. злотих на будівництво Рівненської гімназії, попечителем якої став його син – князь Казимір Любомирський. Його внук, Станіслав Любомирський, надавав матеріальну допомогу викладачам Рівненського реального училища [17, с. 1153]. Постійну матеріальну допомогу бідним учням шляхом пожертвувань, грошових внесків до каси благодійних товариств надавали А.Терещенко, барон І. де Шодуар, котрі були почесними членами багатьох товариств. Лише на користь нужденним Волинської губернії вони пожертвували кілька десятків тисяч карбованців сріблом [18, с. 147].

Особливе значення для розвитку культури та освіти на Волині в другій половині ХІХ ст. мала благодійна та просвітницька діяльність Антоніни Блудової. Перед смертю граф Д.Блудов у розмові з дочкою висловився про необхідність відкриття жіночих училищ на Волині з метою протистояння католицькому вихованню дівчат [19, с. 600]. До 1865 р. у краї не існувало жодного жіночого училища для православних. Тому навіть дівчата із сімей православних священиків виховувались у польських католицьких пансіонах, де були позбавлені рідної віри і культури.

У березні 1865 р. в Острозі за активної участі родини Блудових було засноване братство на честь просвітителів слов'ян Кирила та Мефодія. 28 жовтня зусиллями графині була відкрита початкова школа, а 1 грудня розпочалося навчання у підготовчому класі жіночого училища. 3 грудня 1882 р. братська школа, яка раніше складалася з двох відділень і готувала дітей до вступу в училище, була перетворена на самостійну з розширеною програмою трирічну школу для підготовки "вчительок сільських парафіяльних та початкових народних училищ з повним середньоосвітнім навчальним курсом та правилами навчального закладу" [20, с. 3].

У 1885 р. коштами графині А.Блудової було завершено будівництво Олександро-Маріїнського притулку для інвалідів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Приміщення було розраховано на 45 осіб. Кожний інвалід мав свою кімнату, в якій могла розміститися навіть його сім'я. Для ведення господарства їм було виділено 1 дес. землі. Окрім того, у 1867 р. А.Блудова на власні кошти заснувала лікарню-поліклініку, де могли безкоштовно отримувати медичну допомогу хворі з міста та навколишніх сіл. До 1910 р. тут побувало понад 122740 хворих, було видано 242680 одиниць ліків. У 1868 р. графиня відкрила дім для прочан, які направлялися молитись у Почаївську лавру. До 1910 р. у ньому відпочили й були нагородовані понад 29360 осіб [21, с. 205–210].

По смерті А.Блудової залишилося 3 духовні заповіти, затверджені Санкт-Петербурзьким окружним судом, у яких зазначалося, що все рухоме і нерухоме майно відходить у розпорядження Острозького братства з неодмінною умовою існування всіх закладів братства: Кирило-Мефодіївської церкви, жіночого училища ім. Д.Блудова, братської школи, Міклашевського сільського училища, лікарні, будинку для прочан і бібліотеки. Свого найвищого розквіту братство досягло вже після смерті А.Блудової. Засноване нею училище було одним із найкращих навчальних закладів Волині, центром освіти й культури краю. До 1915 р. його закінчили 1774 учениці, а додатковий педагогічний клас – 667 осіб. Понад 1940 селянських дітей здобули освіту у Міклашевському сільському училищі, лікарня надала медичну допомогу 143249 хворим і безкоштовно видала ліки 178320 особам, будинок для прочан прийняв 31953 богомольців [21, с. 427–428].

Наївно думати, що графиня А.Блудова, вихована у відданості російському самодержавству, прагнула створити українську школу. Зрештою, це було тоді неможливо. Але, як справжня інтелігентка, вона шанувала не лише російську, а й світову культуру, з великою повагою ставилася до культури українського народу. Об'єктивно діяльність А.Блудової сприяла поширенню і демократизації жіночої освіти на Волині. З братством і училищем пов'язані імена цілої плеяди просвітників: мецената Г.Галаґана – засновника гімназії у Києві, В.Туркевича – редактора першої української православної газети у США "Світ" та ін.

Неможливо обійти увагою благодійну діяльність барона Ф.Штейнгеля, який доклав чимало зусиль для розвитку освіти та культури Волині. Для жителів Городка та навколишніх сіл він побудував за власні кошти двоповерхову цегляну школу на сім класів. Учням гарантувалося безкоштовне навчання, забезпечення підручниками і канцприладдям. До того ж Ф.Штейнгель упорядкував і утримував на власні кошти кооперативну читальню для селян [22, с. 11].

Аналіз стану освіти Волинської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. дозволяє зробити висновки, що Волинь за рівнем грамотності перебувала на 36 місці серед 50 губерній європейської частини Російської імперії: лише 17% населення Волинської губернії отримало освіту (більшість із них мала лише початкову освіту, переважно домашню). Освіту в середніх і вищих навчальних закладах продовжили лише 4% населення губернії. Серед представників різних верств населення найбільш освіченими були духовенство й дворяни. В університетах частіше навчалися діти дворян.

Перепис 1897 р. засвідчив високий рівень русифікації населення губернії. Російська школа, яка насильно впроваджувалася, не була популярною серед населення краю. З огляду на відсутність українських шкіл, освіту українською мовою не отримала жодна особа. Кращим було становище інших етнічних груп – поляків, німців, чехів, євреїв та інших (27% навчалися рідною мовою). Національно свідомих представників інтелігенції Волині не могла не хвилювати тенденція до зменшення кількості навчальних закладів. Приватні особи з метою покращення стану народної освіти робили щедрі пожертвування на заснування благодійних товариств, навчальних закладів, збільшення плати вчителям, допомогу нужденним учням. Особливо важливу роль благодійність відігравала у розвитку початкової освіти, оскільки фінансування з боку держави було мізерним.

Література

1. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр. : дис. ...канд. істор. наук спец. : 07.00.01 / Білобровець Ольга Матвіївна. – К., 2005. – 230 с.; Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wołyńskiej, (2 połowa XIX – początek XX wieku) / W. Nadolska // Zamojszczyzna i Wołyn w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Kkonferencja naukowa. – 2000. – S. 141–150.; Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Павлюк Віктор Володимирович. – Острог, 2000. – 193 с. ; Панишко Г. Т. Велике землевлодіння на Волині: 20–30-і роки XX ст.: дис. ... канд. істор. наук спец. : 07.00.01 / Панишко Галина Тарасівна. – Львів, 1999. – 173 с.

2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 206, оп. 1, спр. 39.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Волынская губерния / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Тип. В. П. Меццеровского, 1904. – Описано по правилам современной орфографии.
Т. VIII : Волынская губерния. – 1904. – 282 с.
4. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – С. 101.
5. Обзор Волынской губернии за 1903 г. – Житомир : Волынская губернская тип., 1904. – Описано по правилам современной орфографии. – 133 с.
6. Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир : Волынская губернская тип., 1905. – Описано по правилам современной орфографии. – 73 с.
7. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 67.
8. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 65.
9. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 88.
10. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАК), ф. 1335, оп. 1, спр. 1260.
11. Лісевич І. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.) / І. Лісевич. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 240 с.
12. ЦДІАК, ф. 1262, оп. 1, спр. 38.
13. Отчет Волынской губернской земской управы по училищному отделу за 1910/1911 уч. годы / [сост. ВГЗУ]. – Житомир : Тип. т-ва Бродович, 1911. – Описано по правилам современной орфографии. – 165 с.
14. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 876.
15. ЦДІАК, ф. 442, оп. 851, спр. 22.
16. ЦДІАК, ф. 741, оп. 1, спр. 63.
17. Замечания на статью: "Город Ровно", помещенную в "Волынских епархиальных" ведомостях 1880 г. № 5 и дополнение к ней // Волынские епархиальные ведомости. – Описано по правилам современной орфографии. – 1880. – 1 сентября. – № 25. – С. 1134–1153.
18. Махорін Г. До питання про благодійницьку діяльність на Волині у другій половині XIX – на початку XX століть / Г. Махорін // *Болоховщина: земля і люди : Всеукр. наук. конф., 23–24 черв. 2000 р.* – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар, 2000.
Т. 20. – 2000. – С. 146–149.
19. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – Описано по правилам современной орфографии.
Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – 1889. – 787 с.
20. Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку / Н. П. Быков. – Петроград : Тип. В. Киршбаума, 1915. – Описано по правилам современной орфографии. – 60 с.

21. Быков Н. П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство / Н. П. Быков. – СПб., 1910. – Описано по правилам современной орфографии. – 450 с.

22. Столярець М. П. Слово про Городок: Спогади краєзнавця / М. П. Столярець. – Рівне : Азалія, 2002. – 31 с.

УДК 373.3(477.51)"19"

Н.М.Потій

Фінансування початкової народної освіти на Чернігівщині (1908–1917 рр.)

Стаття присвячена фінансуванню початкових навчальних закладів Чернігівської губернії з 1908 р. до початку революційних подій 1917 р. Основна увага приділена участі Міністерства народної освіти, земських установ та сільських громад в утриманні шкіл. Проаналізовано вплив Першої світової війни на розміри асигнувань на народну освіту.

Ключові слова: початкові навчальні заклади, фінансування, Чернігівська губернія, земство, Міністерство народної освіти, сільська громада.

Статья посвящена финансированию начальных народных учреждений Черниговской губернии с 1908 г. до начала революционных событий 1917 г. Основное внимание обращено на участие Министерства народного образования, земских учреждений и сельских обществ в содержании школ. Проанализировано влияние Первой мировой войны на размеры ассигнований на народное образование.

Ключевые слова: начальные учебные заведения, финансирование, Черниговская губерния, земство, Министерство народного образования, сельская община.

The article is dedicated to the funding problem of the primary schools in the Chernihiv Province from 1908 till the revolutionary events of 1917. The primary focus is given to the role of the Ministry for popular education, self-governments (Zemstva) and rural communities in the schooling system maintenance. The impact of the World War I on the education funding amounts is analyzed.

Key words: primary schools, funding, the Chernihiv Province, Zemstvo, District Council, the Ministry for popular education, rural communities.

Перед сучасною Україною стоїть ряд проблем, які стосуються реформування державного управління. Численні дискусії викликає питання розподілу повноважень між органами державної влади та

місцевого самоврядування, у тому числі й щодо фінансування освіти. Подібні питання стояли на порядку денному в Російській імперії та зокрема Чернігівській губернії на початку XX ст., коли розпочалося запровадження загальної освіти, а практика фінансування початкових народних училищ зазнала низки змін. Вивчення історичного досвіду щодо фінансування освіти в зазначений період може стати корисним для вирішення проблем сьогодення, а тому є актуальною темою дослідження.

Аналіз літератури свідчить про те, що проблема фінансування початкової освіти в Чернігівській губернії з 1908 до 1917 рр. перебуває в стані розробки. Так, стаття дореволюційного дослідника О.Дядиченка присвячена питанню наповнення бюджету губернського та повітових земств з 1885 до 1910 рр. Зокрема, автор приділив увагу витратам земських установ на народну освіту з 1883 до 1910 рр. [9]. Публікація Г.Мілова містить матеріали щодо зростання кількості шкіл за десятиліттями з 1863 до 1913 рр. та витрат повітових і губернського земств на цю бюджетну статтю. Автор був переконаний, що для земських діячів Чернігівської губернії розвиток народної освіти був важливим напрямом діяльності, в якому вони досягли значних результатів [12]. В окремій статті, опублікованій у "Земском сборнике Черниговской губернии", описується участь Чернігівського губернського земства у фінансуванні початкової освіти від часу створення училищного фонду (1874) до прийняття рішення про припинення надання допомоги на шкільне будівництво (1910). Автор доводить випадковість такого рішення й потребу його перегляду [10].

У працях сучасних істориків розкриваються особливості розвитку народної освіти в II половині XIX ст. і частково – початку XX ст., висвітлюється діяльність Чернігівського губернського земства щодо поширення шкільної справи, вивчається питання становлення системи фінансування земськими установами початкових училищ та її особливості в окремих повітах. Про це йдеться в публікаціях В.Шевченка, О.Рахна, А.Тимошенко, Л.Студьонової, Т.Філоненко [19]. Отже, існуючі праці свідчать про інтерес дослідників до проблеми розвитку освіти в II половині XIX – на початку XX ст. Утім, проблема фінансування народної освіти з 1908 до 1917 рр. істориками практично не висвітлювалася, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Метою цієї статті є висвітлення питання фінансування початкових навчальних закладів Чернігівської губернії, зарахованих до спроектованої земськими установами шкільної мережі, з 1908 до 1917 рр.

Для досягнення вказаної мети автором поставлені такі дослідницькі завдання:

- дослідити діяльність Міністерства народної освіти щодо фінансування початкових шкіл Чернігівської губернії;

- розкрити участь земських установ і сільських громад у матеріальній підтримці народної освіти.

Створення мережі початкових навчальних закладів у вказаних хронологічних межах залежало від ряду чинників, які впливали на цей процес. Одним із головних була матеріальна підтримка шкільної справи. До 1908 р. утримання діючих земських училищ і відкриття нових лежало на земських установах та сільських громадах. Іноді їм допомагали приватні особи. З 1908 р. народну освіту частково починає фінансувати держава. Так, "Закон про виділення 6900000 руб. на потреби початкової освіти" визначав обсяги допомоги та її цільове призначення. Зокрема, держава мала асигнувати кошти на заробітну плату вчителям і законовчителям у розмірі 390 руб. на рік за умови, що вчитель отримуватиме не менше 360 руб., а законовчитель – не менше 60 руб. на рік. Відповідно до цього закону сільські громади звільнялися від обов'язку дбати про господарський стан шкіл. Тепер він покладався на земства. Із загальної суми 6,9 млн. руб. 1,9 млн. руб. мали бути використані для побудови та облаштування шкільних приміщень [14, с. 1–2].

22 червня 1909 р. при Міністерстві народної освіти було створено шкільно-будівельний фонд та складено правила видачі з казни субсидій повітовим земствам на початкові училища. Проте розмір допомоги не повинен був перевищувати $\frac{1}{2}$ вартості шкільної будівлі й становив: на однокомплектне училище (один комплект складався з 50 учнів) і на кожен комплект двокompлектного училища не більше 2 тис. руб. – для кам'яної – та 1500 руб. – для дерев'яної чи глинобитної споруди, для кожного наступного комплекту – не більше 1000 руб. [17, с. 12]. Також "Положення про шкільно-будівельний фонд Міністерства народної освіти" передбачало надання позик на будівництво, купівлю та розширення початкових навчальних закладів, які ввійшли до шкільної мережі. Позики мали видаватися на термін не більше 20 років під 3% річних у розмірі до $\frac{4}{5}$ вартості будівництва [16, с. 11]. Отже, Міністерство народної освіти брало на себе обов'язок асигнувати кошти на заробітну плату учителям і законовчителям, приходило на допомогу при будівництві приміщень для початкових навчальних закладів, надаючи субсидії та позики повітовим земствам. Ці заходи зменшили витрати сільських громад і дали змогу спрямувати кошти земських установ на краще облаштування та збільшення чисельності шкіл.

Утім, слід відзначити, що не всі повітові земства отримали кошти від держави в 1908 р. У цьому році допомогу на утримання вчительського персоналу одержали лише 6 повітових земств: Глухівське, Новгород-Сіверське, Ніжинське, Сосницьке, Суразьке та Чернігівське. У 1909 р. кошти були виділені Борзнянському, Городнянському, Козелецькому, Конотопському, Кролевецькому, Остерському та Стародубському земствам. І лише в 1910 р. Міністерство асигнувало кошти для

Новозибківського та Мглинського повітів. Усього за перераховані роки на утримання викладацького складу повітовим земствам Чернігівській губернії було виділено 894270 руб. Окремо держава підтримувала шкільне будівництво. На побудову приміщень та їхнє облаштування в 1908 р. субсидію отримали Ніжинське, Сосницьке, Суразьке, Конотопське, Кролевецьке та Чернігівське повітові земства, у 1909 р. – Городнянське, Козелецьке й Остерське, у 1910 р. – Новозибківське та Мглинське. Розмір субсидії дорівнював 549052 руб. Також сім повітових земств – Кролевецьке, Козелецьке, Ніжинське, Сосницьке, Стародубське, Чернігівське та Мглинське – отримали від Міністерства народної освіти позику в розмірі 123024 руб. [20, с. 3–4]. Отже, у зв'язку з тим, що повітові земства неодноразово отримували допомогу, одні повіти мали змогу відкривати училища раніше, інші були вимушені очікувати грошових надходжень.

У 1911 р. Державною Думою було підготовлено проект, який, окрім заходів із розширення шкільної мережі, передбачав і передання всіх початкових шкіл земським та міським органам самоврядування, зміну складу училищних рад, обмеження інспекції тощо. Державна Рада відхилила цей проект у початковому варіанті, затвердивши лише окремі положення. Так, Державна Дума пропонувала асигнувати на народну освіту протягом 15 років 300 млн. руб. Проте узаконено було асигнування щороку лише 10 млн. руб. Із шкільно-будівельного фонду мали виділятися кошти за таким принципом: субсидія становила $\frac{1}{5}$ від усієї асигнованої суми, інша частина коштів надавалася в позику під 3% річних на 40 років [24, с. 140]. Отже, державна влада ще не була готовою до демократизації системи управління народною освітою, проте й надалі фінансувала розвиток шкільної справи. Але спостерігалася тенденція до зменшення розмірів державної допомоги на будівництво шкіл у відсотковому відношенні, через що більший фінансовий тягар покладався на земські установи та сільські громади.

Поширення початкової освіти серед сільського населення завжди було одним із найважливіших напрямів роботи земських діячів Чернігівської губернії. З початком упровадження загального навчання це питання набуває ще більшої ваги, що виявилось у зростанні земських витрат на цей предмет. Так, якщо в 1883 р. на початкове навчання асигнувалося 18,8% від усіх видатків повітових і губерньського земств, у 1893 р. – 18,5%, 1903 р. – 21%, то в 1909 р. – 23%, 1910 р. – 33,8%, 1913 р. – 35%. У рублях витрати на освіту становили: у 1883 р. – 216 тис., 1893 р. – 267 тис., 1903 р. – 674 тис. У 1909 р. асигнування земських установ разом із допомогою державної казни становили 1589 тис., у 1910 р. – 1941 тис., 1913 р. – 2830,5 тис. [9; 13]. Отже, витрати на освітню справу до 1908 р. зростали, але їх відсоток у загальному кошторисі видатків земств був практично однаковим. І лише з початком упровадження загального навчання видатки на

народну освіту стають значно більшими й становлять $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{3}$ усіх витрат земств Чернігівської губернії.

Відзначимо, що повітові земства асигнували на початкову освіту значно більше коштів ніж губернське. Крім того, розміри витрат окремих повітових земств Чернігівської губернії були неоднаковими. Так, у 1913 р. найменше на початкове навчання (20–30% від усіх видатків) виділяли Глухівське, Ніжинське та Суражське земства, 30–40% асигнували Борзнянське, Новгород-Сіверське та Остерське повітові земства, 40–50% становили витрати на освіту Сосницького, Мглинського, Городнянського, Чернігівського, Козелецького, Кролевецького та Стародубського земств і понад 50% виділяли на розвиток шкільної справи Новозибківське та Конотопське повітові земства [12, с. 4]. Ці дані свідчать про високий рівень зацікавленості земств у розвитку народної освіти та великі фінансові зусилля, які докладалися, щоб досягти загальнодоступності навчання.

Губернське земство асигнувало порівняно незначні кошти на сільські училища. Початок підтримки народної освіти губернським земством був покладений ще в 1874 р., коли було створено училищний фонд. З роками розміри допомоги й позик зростали. Проте 16 січня 1909 р. Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення припинити виділяти субсидії повітам на народну освіту. Тепер допомога мала виділятися лише на шкільне будівництво в розмірі 2000 руб. на рік, якщо повітові земства будуть асигнувати кошти на початкове навчання кожного наступного року принаймні на 1% більше, ніж у попередній. Утім, на засіданні 10 грудня 1910 р. було вирішено давати цю субсидію лише до 1912 р. Припинення фінансування шкільного будівництва губернське земство аргументувало достатньою фінансовою підтримкою з державної казни [10, с. 61, 66, 68–69]. Отже, з 1912 р. губернське земство перестало надавати субсидії шкільному будівництву. Це мало негативні наслідки для виконання планів щорічного відкриття початкових училищ, адже повітові земства, плануючи, скільки вони мали відкрити шкіл за рік, розраховували й на допомогу від губернського земства.

У фінансуванні будівництва шкільних приміщень брали участь і сільські громади. Але чітких правил щодо розмірів їхньої допомоги не було. Так, у Новгород-Сіверському повіті на 1913 р. сільські громади виділяли: не менше $\frac{1}{4}$ десятини¹ землі на шкільну садибу, 100 руб. – на будівництво школи, підвозили будівельні матеріали, а якщо відмовлялися, то асигнували 500–1000 руб. У Конотопському повіті до 1913 р. школи відкривалися в заможних селах, тому всі витрати на будівництво приміщень було покладено на казну та селян. З 1914 р. школи мали засновуватися в хуторах і невеличких селах, населення яких не могло

¹ 1 десятина = 1,092 га

зібрати достатньо коштів. Тому сільські громади відводили лише ділянку землі. У Суразькому повіті селяни також робили свій грошовий внесок у будівництво приміщень, але чітких розмірів їхніх асигнувань не було встановлено. У Глухівському повіті від сільських громад надходило 1000 руб. на кожен шкільний комплект, у Борзнянському – 500 руб. на комплект та 250 руб. на підвезення матеріалів. У Чернігівському повіті сільські громади асигнували 500 руб. для побудови приміщення на 50 учнів і давали ділянку землі від 500 до 600 квадратних сажнів¹ [7, арк. 22; 2, арк. 3–3 зв.; 11, арк. 19–19 зв.; 13, арк. 17; 23, арк. 20–20 зв.; 25, арк. 5]. Отже, у кожному повіті Чернігівської губернії було розроблено свою систему внеску селяни для відкриття училищ, котра полягала у наданні земельної ділянки, підвезенні будівельних матеріалів і асигнуванні певної суми грошей.

Завдяки приєднанню до фінансування народної освіти держави, підтримці училищ земськими установами й сільськими громадами витрати на початкові школи збільшувалися. Про розміри видатків на народну освіту в Чернігівській губернії державної казни, земських установ та сільських громад свідчать матеріали табл. 1.

Таблиця 1

Витрати на початкову народну освіту в Чернігівській губернії в руб. [5; 6; 18; 21]

Роки	Казна	Земства	Сільські громади	Інші джерела фінансування
1912	957516 (56%)	585151 (34%)	6041	132087
1914	1227410,58 (61%)	601513,7 (30%)	54830,41	109290,87
1915	1260567,12 (59,3%)	685880,63 (32,3%)	11949,82	166961,28
1916	1810598,84 (65%)	736960,19 (24%)	13715,97	130546,71

Отже, матеріали табл. 1 свідчать про поступове зростання витрат на освіту з боку всіх утримувачів. Відсоток асигнувань Міністерства народної освіти збільшувався, а земських установ – Чернігівської губернії зменшувався, хоча й залишався досить значним. Свій внесок у фінансування початкових навчальних закладів робили й сільські громади, але розмір їхньої допомоги порівняно з державою та земствами був невеликим.

Однак Міністерство народної освіти, чітко визначаючи розміри субсидій, не враховувало інфляційні процеси. З часом ціни на будів-

¹ 1 кв. сажень=4,55 кв.м.

ництво шкільних приміщень зросло. Зокрема, у Конотопському повіті згідно з фінансовим планом, складеним у 1908 р., вартість побудови шкільних приміщень на один комплект дорівнювала 4000 руб., два комплекти – 6500 руб., три комплекти – додатково ще 1000 руб., чотири комплекти – додатково 1200 руб. Проте вже в 1912 р. вартість будівлі для однокомплектної школи становила 7385 руб., для двокомплектної – 9330 руб., трикомплектної – 16600 руб., чотирикомплектної – 19980 руб. [15, с. 168–169]. У Чернігівському повіті вартість приміщення на один комплект дітей у 1909 р. дорівнювала 3710 руб., у 1910 р. – 4504 руб., на два комплекти в 1909 р. – 5796 руб., у 1910 р. – 6623 руб. [25, арк. 4]. Подібною була ситуація в інших повітах Чернігівської губернії.

Через зростання цін земські установи мали витратити значно більше коштів, аніж запланували. Так, Кролевецьке повітове земство відзначило, що, починаючи з 1913 р., воно буде змушене припинити шкільне будівництво, адже якщо його продовжувати, через 10 років воно матиме борг у 107 тис. руб. [22, с. 55–56]. Сосницьке повітове земство протягом перших 2–3 років навіть перевиконувало план, відкриваючи щороку понад 21 комплект. Однак уже на 1 вересня 1913 р. не вистачало 23 комплектів, які було заплановано відкрити [1, с. 6]. Отже, через значне зростання вартості будівельних матеріалів та робочої сили повітовим земствам Чернігівської губернії з кожним роком ставало все складніше виконувати щорічні норми відкриття шкіл за ті кошти, які згідно з фінансовим планом передбачалося витратити.

Початок Першої світової війни порушив систему фінансування народної освіти. В умовах військових дій значно скоротилися надходження до бюджетів земств. Натомість земським установам було необхідно асигнувати кошти на догляд за пораненими і хворими, допомогу сім'ям солдат, у зв'язку з чим скорочувалися витрати на інші бюджетні статті. Також і асигнування Міністерства народної освіти значно зменшилися. Головним завданням утримувачів навчальних закладів було фінансування діючих початкових училищ та відкриття шкільних комплектів в існуючих школах. Тому витрати на освіту все-таки були значними, про що свідчать матеріали табл. 1. Але фінансування будівництва шкільних приміщень практично припинилося. Зокрема, Чернігівське повітове земство отримало від Міністерства відношення від 9 лютого 1915 р. за №5423, у якому повідомлялося, що "сокращение кредитов, следовавшее в связи с наступившими чрезвычайными обстоятельствами военного времени, лишило Министерство Народного Просвещения возможности отпустить земским и городским Управлениям пособия и ссуды на содержание училищ и постройку школьных зданий в тех размерах, в которых они испрашивались сими учреждениями на 1914 год". У наступному відношенні від 31 серпня 1915 р. за №40135 зазначалося, що допомога й позики на

шкільне будівництво, які мали видаватися в 1915 і 1916 рр., не будуть надані [8, с. 173].

Ніжинська повітова управа в доповіді земським зборам чергової сесії 1915 р. також повідомляла, що через тяжке фінансове становище та брак учителів, частина яких була відправлена на війну, у 1914 р. земство змогло відкрити замість запланованих 20 лише 9 шкільних комплектів. У наступному році Ніжинське повітове земство через відсутність фінансової підтримки від Міністерства народної освіти не змогло відкрити заплановані 11 комплектів [4, с. 318–219]. Отже, у роки Першої світової війни фінансування народної освіти значно зменшилося. Це було пов'язано з тим, що через військові дії скоротилися грошові надходження до земських установ і виникла нагальна потреба допомоги постраждалим від війни. З тих же причин не могло повноцінно фінансувати шкільну справу й Міністерство народної освіти.

Таким чином, з 1908 р. у Чернігівській губернії в межах загально-імперського процесу почала формуватися нова практика фінансування народної освіти. Її головною ознакою стало долучення до матеріальної підтримки земської шкільної справи й держави. Зокрема, Міністерство народної освіти асигнувало кошти на заробітну плату вчителям і законовчителям, видавало субсидії та позики повітовим земствам на будівництво й облаштування шкільних приміщень. Натомість від останніх вимагалось давати дітям усіх станів безкоштовну освіту та дбати замість сільських громад про господарський стан шкіл.

У цей період збільшили свої асигнування й земські установи Чернігівської губернії. Видатки повітових земств на народну освіту на 1913 р. варіювалися від 20 до понад 50% усіх витрат. Це свідчить про те, що розвиток шкільної справи для земських установ був одним із головних напрямів діяльності. Участь сільських громад у відкритті початкових навчальних закладів полягала у виділенні для школи земельної ділянки, певної суми грошей та (у багатьох випадках) підвезенні будівельних матеріалів. Утім, витрати селян порівняно з розмірами державних та земських асигнувань були незначними.

Значно погіршив ситуацію початок Першої світової війни, через що видатки Міністерства народної освіти та повітових земств Чернігівської губернії на народну освіту скоротилися. У цей період перед основними утримувачами училищ постало завдання принаймні зберегти здобутки попередніх років і не закривати вже діючі навчальні заклади. Натомість на будівництво шкільних приміщень кошти практично не асигнувалися.

Література

1. Беловский. Сосницкое очередное земское собрание сессии 1913 года (окончание) // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1913. – № 36. – С. 6.

2. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО), ф. 342, оп. 1, спр. 1787, арк. 3–3 зв. Борзенская Уездная Земская Управа 17 октября 1913 г. №6724 в Нежинскую Уездную Земскую Управу

3. В Нежинское Очередное Уездное Земское Собрание сессии 1914 года Нежинской Уездной Земской Управы Доклад №95. Об открытии новых школьных комплектов // Журналы Нежинского Уездного Земского Собрания очередной сессии 1914 года и чрезвычайного собрания 6 августа 1914 года. – Нежин, 1915. – С. 230–231.

4. В Нежинское Очередное Уездное Земское Собрание сессии 1915 года Нежинской Уездной Земской Управы. Доклад №132 О неосуществлении в 1915 г. открытия школьных комплектов // Журналы Нежинского Уездного Земского Собрания очередной сессии 1915 года и Чрезвычайных Собраний 4-го января, 21-го июня и 30-го августа 1915 г. – Нежин, 1916. – С. 318–320.

5. Ведомость 7 о расходах на начальное образование в 1915 году // Отчёт Попечителя Киевского учебного округа за 1915-й год. – К., 1916. – С. 35–36.

6. Ведомость 7 о расходах на начальное образование в 1916 году // Отчёт Попечителя Киевского учебного округа за 1916-й год. – К., 1917. – С. 34–35.

7. НВ ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1787, арк. 22. Глуховская Уездная Земская Управа 16 октября 1913 г. №3239 В Нежинскую Уездную Земскую Управу.

8. Доклад Управы №41 – о разрешении ей открывать, по мере надобности, школьные комплекты в уезде в нанятых помещениях, и об отпуске на это необходимых кредитов // Журналы заседания Черниговского уездного земского собрания сессии 1915 года, состоявшихся: чрезвычайных от 8-го мая и 9-го июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов, 1916. – С. 173–175.

9. Дядиченко А. Доходы и расходы губернского и уездных земств Черниговской губернии за 25-летие 1885–1910 гг. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1912. – № 10. – С. 94–130.

10. К вопросу – о восстановлении субсидирования губернским земством уездных на нужды народного образования // ЗСЧГ. – 1912. – № 5. – С. 61–76.

11. НВ ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1787, арк. 19–19 зв. Конотопской Уездной Земской Управы 29 ноября 1913 г. №15775 в Нежинскую Уездную Земскую Управу.

12. Милов Г. К 50-летию учреждения земства / Г. Милов // ЧЗН. – 1914. – № 3. – 17 января. – С. 1–4.

13. НВ ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1787, арк. 17. Новгородсеверской Уездной Земской Управы 18 октября 1913 г. №3566 в Нежинскую Уездную Земскую Управу.

14. ЗСЧГ. – 1908. – №6. – С. 1–2. Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой и Высочайше утверждённый закон об отпуске 6900000 рублей на нужды начального образования.

15. ЗСЧГ. – 1912. – № 1. – С. 145–192. Очередные уездные земские собрания Черниговской губернии 1911 года: Конотопское собрание.

16. Положение о школьно-строительном фонде Министерства Народного Просвещения // ЗСЧГ. – 1909. – № 6–7. – С. 10–13.

17. Правила о выдаче пособий из казны на школьно-строительные надобности начальных училищ ведомства министерства народного просвещения // ЗСЧГ. – 1909. – № 7–8. – С. 13–15.

18. Расходы на нужды народного образования в Черниговской губернии в 1912 г. // Черниговская земская газета. – 1917. – № 25. – С. 9–10.

19. Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці ХІХ ст. / О. Рахно // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 66–69; Тимошенко А. Діяльність Чернігівського земства по фінансуванню початкової освіти в другій пол. ХІХ ст. / А. Тимошенко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Випуск ІІ. – Чернігів, 1993. – С. 70–74 ; Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2003. – 88 с. ; Филоненко Т. Развитие школьного образования в России в начале ХХ века / Т. Филоненко // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 137–141 ; Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 70–75.

20. Черниговскому Губернскому Земскому Собранию 46-й очередной сессии 1910 года Черниговской Губернской Земской Управы Доклад №189 О положении всеобщего начального обучения в Черниговской губернии // Сборник докладов Черниговскому Земскому Собранию 46-й очередной сессии 1910 года. – Чернигов, 1911. – С. 1–8.

21. Содержание начальных народных училищ Черниговской губернии // ЧЗН. – 1915. – № 8. – С. 3.

22. Соломко И. О школьном строительстве в Кролевецком уезде по правилам 1908 года и по закону 22 июня 1909 г. // ЗСЧГ. – 1910. – № 12. – С. 45–59.

23. НВ ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1787, арк. 20–20 зв. Суражская Уездная Земская Управа 29 ноября 1913 г. №4044 В Нежинскую Уездную Земскую Управу.

24. Филоненко Т. Развитие школьного образования в России в начале ХХ века / Т. Филоненко // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 137–141.

25. НВ ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1782, арк. 4–5. Черниговская Уездная Земская Управа 17 апреля 1912 г. №3850 В Нежинскую Уездную Земскую Управу.

Український костюм як джерело вивчення етнічної історії

Стаття присвячена ознакам етнічної специфіки та етнічної спорідненості в костюмі різних народів, розглядаються елементи традиційного одягу, різноманітні його доповнення й атрибути, надається порівняльний аналіз етнографічних ознак елементів (доповнень) комплексного убрання.

Ключові слова: український костюм, етнічна історія, традиційний одяг, убрання, національні ознаки, історичне джерело.

Статья посвящена признакам этнической специфики и этнического родства в костюме разных народов, рассматриваются элементы традиционной одежды, разнообразные его дополнения и атрибуты, предоставляется сравнительный анализ этнографических деталей элементов (дополнений) комплексного убранства.

Ключевые слова: украинский костюм, этническая история, традиционная одежда, наряды, национальные признаки, исторический источник.

The article is devoted to the basis of ethnic specificity and affinity in ethnic costumes of various nations, the elements of traditional clothing, a variety of attributes and its complement, provided a comparative analysis of ethnographic evidence items (additions) integrated clothes.

Key words: Ukrainian costume, ethnic history, traditional dress, dresses, national characteristics, historical source.

Велике історичне та художнє значення українського народного костюма безумовне. Від глибокої давнини і протягом усього існування він задовольняв не лише матеріальні, а й духовні потреби людини, виконуючи необхідні побутові, соціальні, обрядові функції. Його високий мистецький рівень, емоційна насиченість яскраво відбивають світогляд, естетичні уподобання, саму психологію українського народу. Це самобутнє явище посідає визначне місце не тільки в національній, а й у європейській та загалом світовій культурі.

На костюмі українців суттєво позначилась етнічна історія народу: поступове заселення українських земель, яке супроводжувалося змішанням культур різних районів; перебіг контактів зі слов'янськими та неслов'янськими, сусідніми та віддаленими народами. Так у процесі історичного розвитку українських земель окреслювалися локальні особливості національної культури, що знайшло виразний відбиток в одязі.

Виникнення Запорозької Січі, специфічні політичні умови, в яких опинилася територія України в XVI–XVIII ст., зумовили поглиблення

локальних рис української культури цього періоду. Характерними особливостями визначався костюм різних соціальних верств населення України: козацтва, селянства, міщанства, духовенства. Стильові ознаки західноєвропейських художніх течій, що побутували в той час, – ренесансу, а з часом бароко – проникають у художню культуру України, набуваючи своєрідної місцевої інтерпретації. Отже, зберігаючи давні традиції, український костюм постійно розвивався й трансформувався.

У цілому традиційний костюм українців можна назвати скарбницею духовної культури народу, що притаманними їй специфічними способами відбиває його національний характер.

Костюм, як і інші галузі традиційної культури українців, давно вже став об'єктом досліджень різних фахівців як в Україні, так і за її межами. Разом із тим з цілого ряду причин узагальнювальних праць з ознаками етнічної специфіки та етнокультурної спорідненості в костюмі різних народів не створено, тому дана спроба певним чином допоможе заповнити ті духовні прогалини, які має наша спільнота через тривале відчуження від національних цінностей і що є важливим джерелом пізнання етнічної історії від найдавніших часів до наших днів.

Джерелознавчу базу дослідження найбільш ранніх періодів історії українського костюма становлять іконографічні, літописні, археологічні, архівні матеріали, які в значній кількості знаходяться на території України. Цінними джерелами кінця XVIII – початку XIX ст. є історичні, статистичні та етнографічні праці О.Рігельмана, О.Шафонського, І.Георгі [1], у яких не лише описано, а й замальовано народний одяг різних соціальних верств: селян, міщан, козаків, представників українського панства. Однак ці описи ще дуже загальні й недостатньо документовані, щоб за ними можна було встановити, до якого типу належить той чи інший вид одягу. Ще менше ці матеріали дають підстави говорити про локальне розмаїття народного вбрання навіть тих територій, де вони зафіксовані (Київщина, Чернігівщина). Праці П.Чубинського, Б.Познанського, В.Богданова [2] відкрили новий етап систематичного етнографічного дослідження традиційного одягу українців в усіх його локальних різновидах. Дослідники розглядали народний одяг як важливе джерело, що відбиває етнічну історію народу, його етнокультурні зв'язки. Вони звернули увагу на те, що одяг слід вивчати не лише з погляду клімато-географічної обумовленості його форм, а й як явище, розвиток якого є наслідком певних соціальних відносин, особливостей економічного та політичного становища людей.

Конкретно-історичним явищем, продуктом розвитку даного етносу, нації, етнографічної або локальної групи є костюм. Він відбиває цей розвиток специфікою своїх функцій, матеріалу, крою, способів носіння, самотністю колориту, орнаментики, різних доповнень, неповторністю загального силуєту.

Залежно від схожості природно-географічних умов, характеру виробничої діяльності, шляхів соціально-економічного та історичного розвитку, від етнічної та антропологічної спорідненості та етнокультурних взаємозв'язків спостерігається і ступінь близькості, а часом спільності в костюмі різних народів. Риси такої спільності, що виробилися на певному етапі розвитку етносів, стійкіші за більш пізні впливи. Саме тому ознаки етнічної специфіки та етнокультурної спорідненості в костюмі різних народів є важливим джерелом пізнання етнічної історії від найдавніших часів до наших днів.

Таке значення традиційного костюма підкреслювалося багатьма дослідниками, але до вбрання спершу підходили переважно як до явища культури, що розвивалося за своїми законами, обмежуючись констатацією самого зразка одягу, характеристикою його крою тощо. Погляд на традиційний костюм як на предмет етнографічного вивчення у свою чергу викликав історико-культурну спрямованість методики. Костюм став сприйматися як явище, котре має певні якісно-розпізнавальні ознаки народного чи національного духу. Проте лише деякі дослідники переконливо доводили, що традиційний костюм є важливим продуктом культури конкретного народу, і вивчення цього явища проливає світло на питання генезису даного етносу, його історичного розвитку, наочно розкриває етнокультурні взаємозв'язки і взаємовпливи.

Так, відомий етнограф Д.Зеленій, класифікуючи те чи інше етнокультурне явище, розподіляв його за певними ознаками (на основі конкретного матеріалу) на види, групи, типи, підтипи тощо, намагався визначити ареал поширення кожного з них, прив'язуючи його до певної місцевості, національної, етнічної або локальної групи населення з їхньою історією, мовою, іншими явищами культури та побуту. Причому якщо в одних випадках учений простежував історію якогось явища з моменту його походження, то в інших вони цікавили його саме як джерело вивчення етнічної історії та етнокультурних зв'язків.

На основі порівняльного етнографічного аналізу одягу слов'ян у його історичному розвитку, на відміну від інших дослідників, які стверджували, що український одяг підлягав значним змінам під впливом як східних, так і західних сусідів, Д.Зеленій дійшов висновку, що не можна розглядати будь-яку спорідненість форм як просте записання. "При запозиченні та перехрещенні різних культурних елементів, – писав він, – жоден народ не засвоює механічно чужого, а завжди творчо видозмінює, пристосовує та переробляє це чуже" [3].

В.Куфті́н, обґрунтовуючи важливість порівняльного методу у вивченні традиційного вбрання як історичного джерела, підводить теоретичну базу під таким дослідженням. Зокрема, аналізуючи костюм, він робить спробу з'ясувати походження та складові елементи одягу певної етнографічної групи [4].

Узагальнивши в середині 50-х років ХХ ст. величезний матеріал стосовно одягу східнослов'янських народів, Г.Маслова наголошує, що ці дані із застосуванням здобутків лінгвістики, археології, історії, антропології відкривають можливість глибше опанувати складні питання етногенезу [5]. Слідом за її ґрунтовною працею з'являється ціла низка монографій і статей, присвячених дослідженню етнокультурних зв'язків слов'янських народів саме на матеріалах одягу [6].

У наступні роки традиційне вбрання розглядалося дослідниками у багатьох аспектах: український костюм як джерело вивчення етнічної історії, як важливе історичне джерело, що відбиває походження й різні етапи розвитку етносу; як явище культури, в якому зберігаються сліди взаємовідносин між різними етносами на конкретних історичних етапах; як одна з важливих ознак національної належності, етнічної самосвідомості; як художньо-культурне явище, котре узагальнює практичний досвід народу з різних напрямів мистецької творчості; як нашарування традицій національної культури, найкращі риси яких використовуються та вдосконалюються кожним наступним поколінням.

Зупинімося коротко на напрямках дослідження традиційного костюма як історичного джерела.

Кожний елемент традиційного одягу, виконуючи вже відомі нам функції, є сплетеною, зв'язаною або зшитою з того чи іншого матеріалу формою, утвореною кроєм і зшиванням, а також різними способами пов'язування чи носіння. Одягнені у чіткій послідовності, у певний спосіб усі елементи вбрання об'єднуються в певний комплекс, який у кожній місцевості і в кожний історичний період має локальні особливості силуету, об'ємної форми, колористики, декоративно-орнаментального вирішення та опорядження. Як елементи, так і різноманітні доповнення й атрибути одягу виготовлялися та об'єднувалися в комплекс відповідно до конкретних природно-кліматичних, історичних, економічних умов, були розраховані на певний антропологічний тип населення з його психологічними, естетичними та етичними уявленнями і нормами, соціальною та національною належністю й самосвідомістю, що відповідало рівню розвитку культури даного етносу. Саме порівняльний аналіз етнографічних ознак елементів чи доповнень комплексів убрання дає важливу інформацію щодо етнічної історії народу.

Кожна деталь традиційного одягу має свою назву, яка не завжди збігається з назвами аналогічних за матеріалом, формою, кольором, оздобленням елементів інших комплексів, котрі побутують в іншому етнографічному середовищі. Зіставлення реалій із термінами, врахування ареалів їхнього побутування є також важливими етнокультурними характеристиками історичного розвитку окремих регіонів.

Ми вже згадували, що матеріалами для одягу українців, як і багатьох інших народів, здавна була шкіра тварин (з хутром або без нього), вовна та рослинні волокна, з прядива яких або відразу

виробляли деталі одягу (поясний одяг у вигляді незшитого шматка тканини, пояси, жіночі рушникоподібні деталі головних уборів тощо), або тканину для нього. Для окремих елементів одягу (взуття, чоловічих головних уборів) широко користувалися рослинними стеблинами, корою дерев або самою деревиною. Місцеві матеріали, що вживалися для традиційного вбрання, свідчать про його давнє походження, а також про уміле використання природної сировини, розвиток та удосконалення ремесел і промислів із виготовлення та обробки тканин, шкіри, хутра, а також пошиття різноманітних видів одягу.

До широкого вжитку входили й привізні матеріали – не менш важливе джерело вивчення етнічної історії українців. Уже на ранніх етапах розвитку суспільства на нашій території за матеріалами, що використовувалися для одягу, або за деталями костюма можна простежити давні етнокультурні зв'язки. Жваві сухопутні й водні торговельні шляхи, що пролягали українськими землями, торгівля з сусідніми народами, а також із розвиненими країнами Сходу і Заходу, Півдня і Півночі забезпечували постійний обмін товарами. Прядиво, фарби, тканини, прикраси, деталі одягу, які потрапляли в Україну з-за кордону, розкривають різнобічні етнокультурні контакти населення різних регіонів України в певні історичні періоди, вплив цих контактів на формування традиційного одягу українців.

Матеріали, з яких виготовлявся український національний костюм, є дійсно невичерпним полем для дослідження. Сировина, переплетення, ширина полотна для натільного одягу; орнаментально-колеристичне вирішення і техніка ткання вовняних вовняних матеріалів для незшитого поясного одягу, поясів, головних уборів тощо; використання різноманітних місцевих і привізних матеріалів для нагрудного одягу; обробка та колір сукна для верхнього осінньо-весняного одягу; обробка і колір хутра для зимового одягу; способи плетіння взуття із рослинних стеблин; обробка та якість шкіри для взуття; використання різних матеріалів для головних уборів тощо – етнографічний аналіз кожного з цих питань, розкриваючи локальні особливості традиційного одягу, проливає яскраве світло на етнічну історію українців.

Важливими етнографічними класифікаційними ознаками і водночас виразним історичним джерелом є способи утворення форм традиційного костюма: крій, способи одягання, носіння (пов'язування, драпірування, підтикання тощо) різних елементів і деталей убрання. Наявність різних прийомів формування одягу: за допомогою незшитих шматків тканини (пояси, жіночий поясний одяг і головні убори), а також зшитих глухих форм типу сорочок, спідниць, чоловічого шаровароподібного поясного одягу, складних жіночих головних уборів тощо – наочно демонструє, що саме на території нинішньої України відбувалася етнокультурна взаємодія цивілізацій античного світу з

північними племенами, що пересувалися на південь, і азійськими кочовиками Північного Причорномор'я, які рухалися на захід і північ.

В українському селянському костюмі майже до ХХ ст. зберігся поширений ще в Давній Русі вид поясного одягу, що складався з незшитих одного (дерга, опинка, обгортка) або двох (запaska) шматків тканини, закріплених на талії. Стегнова пов'язка зі шматка тканини є тим прототипом, з якого розвинулися різноманітні види поясного одягу. Еволюція незшитого поясного одягу в Україні відбувалася не в напрямі вдосконалення крою, а за рахунок розвитку народного художнього ткацтва. Архаїчні форми незшитого одно- або двоплатового поясного одягу, які широко вживалися на Наддніпрянщині, Поділлі, у західних областях, розрізняючись орнаментально-колеристичним оформленням, мали спільні риси з румунською та молдавською "катринце", болгарською "престілкою" [7]. Це свідчить про давнє коріння цього виду вбрання.

Слово "дерга", яким називається один із видів одноплатового розпашного поясного одягу з товстого саморобного сукна, що побутовував в Україні ХІХ ст., має декілька значень: це й товста тканина, попона, і полотнище вовняної чорної тканини, що його носили літні жінки, це й покривало, маленький килим [8]. Можна припустити, що цей вид одягу походить із тих часів, коли шматок тканини виконував функції і поясного одягу, і наплічного покривала, і ковдри.

Якщо в Україні прямокутний шматок тканини набув поширення як поясний одяг, то в інших народів, наприклад балтських, він аж до ХХ ст. мав призначення лише наплічного покривала [9]. Поширено у ХІХ – на початку ХХ ст. у південних росіян поньова, а також українська плахта, поширена на Наддніпрянщині, мали спільність у художньому оформленні саморобної вовняної тканини, в характері зшивання полотнищ, у способах носіння. Тривале побутовування на значній території розпашного поясного одягу із щільної вовняної тканини пояснюється стабільністю функцій, які він виконував відповідно до кліматичних умов Східної Європи, а також характеру трудового процесу.

Загальним типом поясного одягу селян південноросійських губерній, а також мешканців значної території Білорусі (як і західних та південних слов'ян) була спідниця – зшитий поясний одяг, який генетичне пов'язаний із незшитим. В Україні спідниці мали значну кількість локальних варіантів за рахунок різної якості й техніки виконання саморобної тканини, її малюнка, колориту. Місцеві особливості позначалися і на назвах цього виду вбрання.

На Львівщині вовняна спідниця з вертикальними яскравими смугами та щільно закладеними дрібними зборами називалася шорц. На Волині та Рівненщині вона виготовлялася з білого полотна, закладалася у дрібні збори і знизу прикрашалася широкою смугою тканого червоного орнаменту. Спідниця бойківчанок – фартух – прикрашалася по низу вишив-

кою – циркою, яка нагадувала полтавське різьблення; лемки гофровану спідницю (кабат, сукню) робили з яскравої вибійчастої тканини.

На півночі Київщини та Чернігівщини відома так звана спідниця до нагрудника. На нинішній Кіровоградщині така спідниця називалася шарафаном. Подібний одяг також поширений у Білорусі й близький до російського сарафана на лямках. Варіант спідниці до нагрудника у вигляді андарака з пришитим ліфом разом із орнаментованою запаскою-попередницею мав спільні риси з одягом південних слов'ян та безпосередньо з болгарською "дрехою", яку також носили з орнаментованою "престілкою" [4].

Порівняно значне поширення російського народного одягу з сарафаном і відсутність останнього в Україні (крім суміжних територій) можна розглядати як різні напрями розвитку одного виду давньої форми одягу. У росіян він пішов шляхом упровадження безрукавного довгого глухого (що одягався через голову) одягу типу сарафана, в Україні трансформувався в різні види розпашного безрукавного нагрудного одягу, що відрізнялися формою, довжиною, оформленням.

Еволюція нагрудного безрукавного українського одягу починалася також від глухих нерозпашних форм: прикладом можуть слугувати західноукраїнські бунда й камізеля. Керсетки, що набули більш розвинених форм, входили в комплекс убрання Середньої Наддніпрянщини разом із саморобною святковою плахтою або повсякденними запаскою та дергою, а з розвитком мануфактурного виробництва – зі спідницею.

Розширений донизу клинами крій дістав розвиток у верхньому одязі східнослов'янських народів, зокрема українців. Такі вироби виконувалися з саморобних, а часом із фабричних матеріалів (шушун, бурнус, свита, керея). Цей крій набув особливого поширення у плащоподібному одязі. Застібок такий одяг не мав. До невеликого комірця пришивався прикрашений вишивкою капюшон (відлога, затулок, кобка, каптур, богородиця). Такий одяг на Наддніпрянщині називався "халат", на Лівобережжі переважала назва "сіряк" (від кольору сукна), на Правобережжі – "кобеняк", по всій Україні – "керея". Назва опанча збереглася в українському реліктовому одязі, а саме на Поділлі. Вона має загальнослов'янське коріння і сягає терміна "япончица", що згадується у "Слові о полку Ігоревім".

Одяг, близький до українського кобеняка з валяного сукна з капюшоном, носили у XIX ст. на Північному Кавказі пастухи та вівчарі. У кабардинців, адигейців, карачаївців та балкарців він називався "гебенек", в осетинів – "джебен", у Західній Грузії – "гвабана", в Абхазії – "агубанак", що може бути наслідком давніх українсько-кавказьких зв'язків [10]. Аналогічний одяг траплявся у монголів – "хевнег", у персів – "кепенек", а також в угорців – "кьопеньєг". Стійке побутування одягу, котрий має типологічну схожість у різних народів, свідчить не лише про взаємовпли-

ви їхніх культур, а й про найбільш вдалу відповідність форми одягу його функціональному призначенню, що є цінним і для сучасної практики.

В Україні на кінець XIX – початок XX ст. не зберігся архаїчний, спільний для ранніх етапів буття всіх східнослов'янських народів глухий верхній одяг – дістав розвиток його розпашний варіант. Така ж ознака, як наявність або відсутність рукавів, виявилася стійкішою. До одягу без отвору для рук належать стародавній гуцульський плащ – гугля, а також "гуня", "чуга" з "фальшивими" рукавами; зберігся і спосіб носити верхній одяг, накидаючи його на плечі (наприклад, гуцульський кептар або наддніпрянську свиту). В цілому ж формоутворення верхнього одягу з саморобного сукна набуло в Україні значного розвою: в кінці XIX – на початку XX ст. тут побутували не тільки прямоспинні або розширені від пройми клинами халатоподібні типи його крою, а й різноманітні варіанти приталеного багатоклинного верхнього одягу.

Характерна для національного верхнього вбрання значна типологічна різноманітність, пов'язана зі специфікою природно-кліматичних умов і господарської діяльності, соціально-майновою нерівністю, а також з етнокультурними впливами, підтверджується й поширенням в Україні з давніх часів осінньо-весняного одягу з мануфактури місцевого виробництва або завезеної з інших країн. Стародавній верхній одяг із покупних тканин, дуже розширений донизу, вільного халатоподібного крою (шушун, шушпан, халат, бурнус) наприкінці XIX ст. молоді й літні заміжні селянки одягали в урочистих випадках: на свято, до церкви; використовувався він і як обрядовий одяг під час весілля. Його робили різної довжини з набивного ситцю або тонкої вовни, з великим виложистим коміром; спинка у верхній частині, під коміром, закладалася у дрібні збори, утворюючи виразний об'єм усього вбрання.

Генетичне спільним для східнослов'янських народів був зимовий одяг з овечих шкур. В Україні кінця XIX – початку XX ст. він визначався багатством крою, оздоблення й колориту. Це так звані тулуб'ясті, або круглі, до стану і до клинців нагольні кожухи, дуже давні за походженням.

Окрім основних компонентів костюма, важливим джерелом етнографічних знань слугують такі його елементи, як головні убори, взуття, пояси та прикраси, котрі підкреслювали призначення одягу, вносили композиційну рівновагу, значно урізноманітнювали його.

Активізація економічних та культурних взаємин між народами, характерна для пізніших періодів української історії, супроводжувалася поступовим переходом від локальної замкненості до розвинених торговельних зв'язків, широкого обміну інформацією та широкого споживання продуктів індустріального виробництва. Все це призводить до зменшення кількості обов'язкових етнодиференціюючих ознак, навіть до їх нівелювання в матеріальній і духовній культурі та безпосередньо в одязі, який ще недавно так яскраво відрізняв етноси.

Література

1. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще... / А. И. Ригельман. – Москва, 1847 ; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – Киев, 1851 ; Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов / И. Г. Георги. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1799.
2. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский рай / П. П. Чубинский. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. VII. – Вып. 2 ; Познанський Б. Одежда малороссов / Б. Познанський // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – Москва, 1902. – Т. III ; Богданов В. Из истории женского южно-великорусского костюма / В. Богданов // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 1–2.
3. Зеленин Д. К. Женские головные уборы восточных (русских) славян / Д. К. Зеленин // Прага. – 1926. – Вып. 2. – С. 76.
4. Куфтин Б. А. Материальная культура русской Мещеры / Б. А. Куфтин. – Москва, 1926. – Ч. 1. – С. 164.
5. Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев, белоруссов в XIX – начале XX в. / Г. С. Маслова // Восточнослав. Этногр. Сборник. – Москва, 1956. – С. 213.
6. Кульчицька О. А. Народний одяг західних областей УРСР / О. А. Кульчицька. – Київ, 1959. – С. 167 ; Прилипка Я. П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (На матеріалі одягу) / Я. П. Прилипка. – Київ, 1964. – С. 136.
7. Прилипка Я. П. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії / Я. П. Прилипка // Нар. Творчість та етнографія. – 1970. – № 5. – С. 56.
8. Стельмашук Г. Г. Український народний одяг XVIII – XIX ст. в акварелях Ю. Глаговського / Г. Г. Стельмашук, Д. П. Кривавич. – Київ, 1988. – С. 164.
9. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – Київ, 1977. – С. 203.
10. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – Київ, 1996. – С. 27.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Разговорно-просторечный компонент в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин"	3
Якубіна Ю.В. Джерела формування літературної дихотомії "столиця – провінція" у творчості Гоголя ніжинського періоду	9
Бараненкова Н.А. Речі із символічним значенням у системі прози Миколи Гоголя (на матеріалі "Вечорів на хуторі біля Диканьки")	21
Сквіра Н.М. "Не оживет, аще не умрет": другий том "Мертвих душ" у життєтворчому сюжеті Гоголя	27
Ісаєнко К.П. Кордоцентрична філософія як рецептивний детермінант у художній свідомості Пантелеймона Куліша.....	40
Ярмошик І.І. Томаш Падурра – співець-романтик історії України та Волині.....	49

ІСТОРІЯ

Кравченко М.І. Критерії тлумачень понять "Україна" і "українці"	58
Бак В.В. Папські пропозиції королівських інсигній давньоруським князям у XI–XII ст.	66
Бойченко С.Г. Середньовічний некрополь Чернігова у праці краєзнавців, істориків та археологів.....	81
Блануца А.В. Земельные владения украинской шляхты в эпоху правления Сигизмунда II Августа	90
Міронова І.С. Що таке "пошта"? (Старий та новий погляд на проблему)	98
Галич Н.В. Становлення поштової справи в Україні в першій половині XIX ст.	108
Тоцька Ж.В. Історія Чернігово-Сіверщини у науковій спадщині М.М.Білозерського (дореформений період).....	116
Шеретюк Р.М. Трансформації уніатської церкви в період правління Олександра I (1801–1825).....	123
Скус О.В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст.	133
Гавковскі Р. Імператорський Варшавський університет і його зв'язки з Ніжинським історико-філологічним інститутом в XIX ст.	143
Блакитний М.М. Діяльність церковноприходських попечительств Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. XIX ст. (за матеріалами часопису "Черниговские епархиальные известия")	153

Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини ХІХ – ХХ ст.: земельна власність юридичних осіб.....	163
Сидорович О.С. Баллін М.П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження).....	179
Асауленко О.А. Сільське господарство та промисли монастирів Полтавської єпархії (ХІХ ст.)	187
Хаценко О.О. Діяльність П.Я.Дорошенка у Чернігівській губернській вченій архівній комісії.....	197
Шаповал Л.І. Ключові проблеми гетьманування Івана Виговського у праці Дмитра Дорошенка "Нарис історії України"	203
Гаухман М.В. Правобережна Україна в складі Російської імперії (1905–1914 рр.): три національних питання в політиці губернської влади.....	210
Микитчук С.П. Історичне товариство Нестора-літописця – осередок етнографічних досліджень Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	220
Кирієнко О.Ю. Військова цензура і "єврейське питання" в Російській імперії (1914–1917)	229

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Щербина С.В. Музичний цех Чернігова (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.).....	236
Ципляк Н.О. З історії учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії.....	243
Товстоляк Н.М. Чернігівські садиби графа П.О.Рум'янцева	247
Слобжаніна Н.П. Українознавча мозаїка С.Носа на сторінках "Киевской старины".....	257
Радчук А.О. Михайло Старицький та національно-культурний рух в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст.	262
Аскерова Л.С. Театр у повсякденному житті чернігівців у ХІХ – на початку ХХ ст.	271
Кузіна Д.І. Діяльність Б.І.Ханенка зі створення колекції мистецьких творів	279
Шахрай Т.О. Стан освіти на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	287
Потій Н.М. Фінансування початкової народної освіти на Чернігівщині (1908–1917 рр.)	298
Хрящевська Л.М. Український костюм як джерело вивчення етнічної історії.....	308

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 57

*Регіональні економічні, релігійні,
освітнянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми
в загальноукраїнському контексті*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О. В.
Літературний редактор: Приходько Н. О.
Коректор: Конівненко А. М.

Підписано до друку __.05.10 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 20,1

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru